4/2004

Soudobé dějiny

Historie pod skalpelem teorie

Předplatné na ročník XII (2004), tj. 4 čísla:

250,– Kč (včetně poštovného) pro jednotlivce,
290,– Kč (včetně poštovného) pro instituce.
Pro vysokoškolské studenty v České a Slovenské republice při odběru prostřednictvím fakultního ústavu, semináře nebo katedry činí celoroční předplatné 100,– Kč (včetně poštovného) s podmínkou minimálního odběru 5 výtisků od každého čísla ročníku XI (2004).

Předplatné pro zahraničí:
45 euro (včetně poštovného) pro jednotlivce,
60 euro (včetně poštovného) pro instituce.

Cena 68,– Kč za jedno číslo.

Objednávky přijímá:
Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40,
tel.: 257 531 122
257 533 036
fax: 257 531 121
E-mail: dvorak@usd.cas.cz

Soudobé dějiny (ISSN 1210–7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.
Obálka Aleš Lederer.
Resumé přeložil Derek Paton.
Sazba Jan Zápotocký.
Vytiskla Tiskárna Vězeňské služby Pankrác.
Vychází s podporou Ediční rady Akademie věd ČR.
Časopis Soudobé dějiny byl registrován Ministerstvem kultury ČR
dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.
© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2003

SOUDOBÉ DĚJINY

XI / 4

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ
Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:
Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jan Měchýř,
Jiří Suk, František Svátek, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:
Adrian von Arburg, Praha
Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Drážďany
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Vratislav
Karel Kaplan, Praha
Zdeněk Kárník, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křesťan, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Françoise Mayerová, Montpellier
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pernes, Brno
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Petr Šafařík, Praha
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Praha
Zbyněk Zeman, Praha

REDAKCE:
Milan Drápala (vedoucí redaktor)
Ela Nauschová

Autoři

Lukáš Babka (1977)
absolvent studia historie a politologie, nyní ředitel Slovanské knihovny při Národní knihovně ČR v Praze. Zabývá se dějinami Sovětského svazu, především pak sovětským vězeňským a bezpečnostním aparátem.

Antonín Benčík (1926)
externí spolupracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, zabývá se československým odbojem za druhé světové války a reformním hnutím „pražského jara" 1968. Je autorem nebo spoluautorem řady publikací, například *Rekviem za Pražské jaro* (Třebíč 1998) a *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl svou dobu* (Praha 2001).

Miloš Calda (1943)
vedoucí katedry amerických studií Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK v Praze. Věnuje se dějinám Spojených států, především americkému politickému systému, intelektuálním dějinám americké levice, imigrační politice a jazzu jakožto kulturnímu fenoménu. Přeložil řadu publikací z angličtiny, je autorem studie *The American Left and the Challenges of the 1930s* (Praha 1998).

Jana Čechurová (1969)
docentka Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK v Praze, zabývá se českými dějinami první poloviny 20. století. Je mimo jiné autorkou monografií *Alois Rašín: Dramatický život českého politika* (Praha 1997) a *Čeští svobodní zednáři ve XX. století* (Praha 2002).

Jiří Friedl (1976)
odborný asistent na Obchodně-podnikatelské fakultě Slezské univerzity v Opavě a odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zabývá se československo-polskými vztahy a dějinami Polska ve 20. století. Do tisku připravuje monografii o vztazích mezi československou a polskou armádou v letech 1939–1945.

Miloš Havelka (1944)
proděkan pro vědu a výzkum na Fakultě humanitních studií UK v Praze, zároveň přednáší jako hostující profesor na univerzitě v německém Chemnitzu. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie a na systematické problémy společenskovědního poznání. Publikoval mimo jiné komentovanou antologii *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky" 1895–1989* (Praha 2001).

Jan Horský (1963)
přednáší na Fakultě humanitních studií UK a na Ústavu českých dějin Filozofické fakulty UK v Praze. Zabývá se dějinami rodiny a historickou demografií (spolu s Markétou Seligovou *Rodina našich předků*, Praha 1996) a dějinami dějepisectví v souvislosti s jeho metodologickou a epistemologickou reflexí (sborník *Kulturní a sociální skutečnost v dějezpytném myšlení*, Ústí/L. 1999).

Petr Koura (1978)
Postgraduálně studuje české dějiny na Filozofické fakultě UK a zároveň působí v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zabývá se českými moderními dějinami, především domácím protinacistickým odbojovým hnutím. Je autorem monografie *Podplukovník Josef Balabán: Život a smrt velitele legendární odbojové skupiny „Tři králové"* (Praha 2003).

Jan Křen (1930)
profesor Karlovy univerzity v Praze, přednáší na Fakultě sociálních věd a na univerzitách v Rakousku a Německu. Zabývá se moderními dějinami střední Evropy a česko-německými vztahy. K tomuto tématu mimo jiné publikoval *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Praha 1991 a Mnichov 1996).

Bedřich Loewenstein (1929)
do roku 1970 vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV v Praze, v letech 1979–1994 profesor moderních dějin na Svobodné univerzitě v (Západním) Berlíně. Zabývá se vybranými tématy novodobých evropských dějin od 18. století, především občanskou společností a ideou pokroku v evropském myšlení. Česky publikoval mimo jiné soubor esejů *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno 1997 a Drážďany 2003) a *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace* (Praha 1995).

Françoise Mayerová (1957)
bývalá ředitelka Francouzského centra pro výzkum ve společenských vědách (CeFReS) v Praze, nyní mimořádná profesorka na Univerzitě Paula Valéryho v Montpellier. Zabývá se společenskou pamětí komunismu a intelektuálními dějinami československého disentu, k prvnímu tématu publikovala monografii *Les Tchèques et leur communisme: Mémoire et identités politiques* (Paříž 2004).

František Novák (1974)
doktorand Institutu mezinárodních studií na Fakultě sociálních věd UK v Praze, zabývá se především kulturněhistorickými aspekty moderních dějin německy mluvících zemí.

Lukáš Pachta (1981)
student Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK v Praze a výzkumný pracovník Institutu pro evropskou politiku EUROPEUM. Zabývá se aktuálním politickým vývojem v Evropské unii a politickou historií a současností Francie. Je spoluautorem knihy *Česká republika a irácká krize: Formování české pozice* (spolu s Davidem Králem, Praha 2005).

Jan Růžička (1978)
absolvent Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd UK v Praze, pobývá na Fulbrightově stipendiu na Brandeisově univerzitě ve Walthamu (Massachusetts, USA). Zabývá se teorií mezinárodních vztahů a moderní evropskou historií, s důrazem na střední a východní Evropu.

Vít Smetana (1973)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, zabývá se dějinami mezinárodní politiky a diplomacie v letech druhé světové války a v první fázi války studené. Editoval memoáry Roberta F. Kennedyho na kubánskou raketovou krizi *Třináct dní* (Praha 1999).

Jiří Suk (1966)
vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, zabývá se vybranými otázkami československého vývoje od konce šedesátých let minulého století, zejména změnami mocenského systému v letech 1989–1993. Publikoval monografii *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Praha 2003).

Zdeněk Vašíček (1933)
působil zejména na univerzitách v Brně, Praze, Bochumi, Paříži a Římě. Zabývá se teorií a metodologií archeologie a historiografie, kterým zasvětil anglické, francouzské a italské monografie. Česky vydal *Obrazy (minulosti): O bytí, poznání a podání minulého času* (Praha 1996) a soubory statí z posledního čtvrtstoletí *Přijetí podmínek* (Praha 1996) a *Podmínky volby* (Praha 2003). Vězeň za „podvracení republiky", signatář Charty 77.

Tomáš Vilímek (1976)
interní doktorand na katedře politologie Filozofické fakulty UK v Praze. Zabývá se ekologickými, sociálními a ekonomickými příčinami pádu komunistických režimů v Československu a NDR a komparací dějin opozice v obou státech.

FILOSOFICKÝ ČASOPIS

Z obsahu čísla 1/2005:

Téma: FILOSOF JOHN LOCKE

J. Rogers	Locke, Platón a platonismus
J. Moural	Kognitivní psychologie a Lockův podíl na utváření novověké filosofie
J. Palkoska	Lockovy nominální esence: ideje nebo kvality?
J. Hill	Primární kvality, sekundární kvality a princip impulsu
P. Glombiček	Lockův skromný návrh nauky o znacích
J. Chotaš	Locke o revoluci
M. Dokulil	Jak se stal Locke málem deistou?

DOCUMENTA PHILOSOPHIAE

J. Locke	27. kapitola: O identitě a různosti

RECENZE

P. Glombiček	Walter R. Ott: Locke's Philosophy of Language
M. Tomeček	Robert J. Fogelin: Berkeley and the „Principles of Human Knowledge"
P. Glombiček	Peter A. Anstey (ed.): The Philosophy of John Locke. New Perspectives

Filosofický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel./fax 222 221 752,
e-mail: filcasop@site.cas.cz
http://www.flu.cas.cz/filcasop/index.htm

Cena jednotlivého čísla 56 Kč, celoroční předplatné 280 Kč

Obsah

Studie a eseje

Françoise Mayerová – Zdeněk Vašíček — Minulost a současnost, paměť a dějiny 9

Bedřich Loewenstein — Historismus a kulturní pesimismus 33
Revize ideje pokroku v 19. století

Jiří Suk — Foucaultův příchod do Čech 51
„Archeologická" a „genealogická" metoda z perspektivy historika

Jan Horský — Dějepisné porozumění a ospravedlnění 66

Diskuse

Jan Křen — O historických pojmech, zvládání minulosti a evropských dějinách 82
Tři diskusní poznámky

Vít Smetana — Dejmkovo velké dílo pod drobnohledem 97

Miloš Havelka — Rozpaky nad provinciálním „realismem" 117

Materiály

Antonín Benčík — Kauza Karel Hoffmann versus historikové 120
Aneb co se dělo v srpnu 1968 na Ústřední správě spojů

Recenze

Jana Čechurová — Kdo stál v exilu proti Benešovi 142

Miloš Calda — Totalitarismy 20. století v konfrontaci 146

Lukáš Pachta — Dosud popíraný fenomén – francouzský fašismus . . . 152

Petr Koura — „Dobrodružný příběh" pádu rakouské demokracie . . . 157

Jiří Friedl — Chtěli Poláci napadnout Československo? 161
Polská armáda a ČSR mezi Mnichovem a okupací

František Novák — Švýcarsko jako překupník kořistního umění za druhé světové války 169

Jan Růžička — Jak nepsat o Brežněvově doktríně 174

Lukáš Babka — Průlom, který zůstal v půli cesty 179
Ceauşeskův životopis v kontextu české historiografie o Rumunsku

Tomáš Vilímek — Citlivě naslouchat a dívat se do minulosti 188
Německý časopis Horch und Guck

Anotace 199

Resumé 214

Minulost a současnost, paměť a dějiny

Françoise Mayerová – Zdeněk Vašíček

Historická věda, pokud není projasněna filozofií, je tou poslední z oblastí lidského poznání.
d'Alembert

Jakkoli dějiny současnosti stály u samého zrodu historiografie, s nástupem filologicko-historické kritiky se ocitly nadlouho na periferii oceňování a zájmu historiků. Ve 20. století se však stávají stále sílícím oborem, postupně s odpovídajícími metodami a teorií – ne náhodou ve stejné době, kdy se celá historiografie začala od základu proměňovat a hledat nové přístupy a orientace. Dokonce lze hovořit o tom, že obojí pohyb tvoří vlastně pohyb jediný. Že se pozvolna vynořuje, i když stále ne dost vědomě reflektované, nové zásadní paradigma historie. Už jen proto, že začínáme zcela jinak nazírat na zdánlivě zřejmé předpoklady, jako jsou ideje minulosti, současnosti a paměti.

Podmíněnost chápání minulosti prostřednictvím současnosti si historikové uvědomovali – v tom či onom rozsahu – i dříve. Uveďme jen onu slavnou Burckhardtovu parolu, že historie se váže k tomu, co je v minulosti podstatné pro naši přítomnost. Teprve ale s nově pojatými dějinami současnosti a s jejich dosavadními výsledky je možno tento vztah pochopit komplexněji.

Volnou osnovou následujících úvah, přes veškeré návraty a zpochybňování, bude horizontální posloupnost: současnost → minulost → paměť → historie (předmět, prameny, rámce, produkce) → dějiny současnosti.

Jakousi vertikální osu budou tvořit opozice společné všem členům uvedeného sledu základních idejí. Jsou to mezi jinými vztahy událostí a změn vůči strukturám, malých a velkých dějin, diachronie a synchronie, izofenomenologie a izochronologie a rovněž poměru rozsahu a zvětšení zorného pole. Tyto dvojice, zdánlivě technické povahy, nepatří zdaleka jen a jen historiografii, ale jistě kromě jiného i filozofii jako problémy jí vlastní a zároveň jí reflektované. (Nicméně se budeme filozofii, pro historika podle Luciena Febvra přímo *crime capital*, pokud možno vyhýbat.) Některé jejich poměry je možno označit za aporetické. Lze se odvážit tvrzení, že se jedná dokonce o antinomie pro historiografii konstitutivní, řešené v praxi každodenně a jinak, stále a znovu.

Naše šetření se bude odvíjet právě jejich prostřednictvím. Snad se v prostoru vytyčeném těmito osami podaří ve vší stručnosti zachytit to podstatné ze soudobé diskuse o základních problémech historiografie vůbec.

Současnost

Oscar Wilde poznamenal, že se ženami mají muži jistou potíž (bezpochyby i naopak) – žít s nimi nelze, ale ani bez nich. Obdobný problém sdílí to, co nás právě zajímá – vztah minulosti a současnosti.

Nutno poznamenat, že jejich chápání se měnilo. Obé i splývalo, jejich rozlišení nedávalo smysl. To je krajní situace „studených" společenství, ideje „věčného návratu" – žít v jednom cyklu znamená žít ve všech. Pojetí naší dvojice jsou zřejmě osobnostní (schizofrenici si je často pletou) a sociální povahy, navíc podmíněná časem. Zkoumání se pak komplikuje, a to i když se budeme věnovat spíše jejich logickým vztahům než dobovým podmíněnostem.

Redukujeme-li čas, dospíváme k limitnímu stavu současnosti – okamžiku. Obraťme se na osobní zkušenost. Podle Edmunda Husserla v přítomném okamžiku se v našem vědomí setkávají retence (dozvuky právě uplynulého) a protence (chvilková očekávání nastávajícího). V čím kratším časovém úseku se nalézáme, tím více jsme vystaveni našim individuálním počitkům a pocitům. Něco vnímáme, cosi pociťujeme, leccos se děje, a jsou to stavy vždy velmi konkrétní. Cítíme sice jasně, ale pochopit a vysvětlit zřejmě nelze nic. Teprve v časovém odstupu dokážeme jednotlivé okamžiky spojovat (jsme tak naprogramováni), začínají se nám postupně vyjevovat věci, vztahy, události, celky a někdy dokonce vlastní já.

René Magritte, Přítomnost
(soukromá sbírka)

Zkušenost z poslechu hudby snad napomůže lépe pochopit rozměry přítomnosti. Hudbu slyšíme vždy jen v přítomném okamžiku a je to naše paměť, která si neustále vnímané tóny symfonie skládá do jejího celku a vždy znovu ji tak tvoří. Neboť, jak uvádí Henri Bergson, hudební dílo je tvořeno sledem tónů a stejně tak i jejich vzájemnými vztahy, ozvěnou, otázkami a odpověďmi. Podle Theodora Adorna první tón slyšíme, až dozní tón poslední. Kdo dnes však umí pozorně naslouchat? Techno slyšíme, ale neposloucháme. Délka poslechu symfonie nám tedy tvoří jistou současnost, a ta má svou časovou hloubku. Je možno se proto odvážit tvrzení, že časové trvání současnosti závisí na pokládání, srovnávání a řešení otázek. Jakmile je problém jednou vyřešen, patří do minulosti jako protikladu přítomnosti. Tedy to, co současnost tvoří, jsou otázky nevyřešené. Mezi námi a starými Římany styk dosud

trvá, tvrdil Michel de Montaigne. Je proto živá, proměnná, pulzující – a pro každého jiná. Osobnostně vzato – má současnost jsou mé problémy, můj život tedy.

Poznamenejme ještě, že prožívání současnosti napomáhá vytváření konstelací i jen možných – vytváříme tak naše univerzum zkušeností. „Radíme se o věcech, jež, jak se zdá, mohou být tak nebo jinak," tvrdí Aristotelés (*Rétorika*, 1357a). Skutečně, máme před sebou vždy množství soupeřících očekávání, alternativ, hypotéz, projektů, předpovědí, sledujeme jejich adekvátnost, výsledky a upravujeme podle nich své jednání. Všechny mají rozdílnou časovou a prostorovou hloubku – jinak je formuluje reportér, komentátor, vědec.

Jakkoli se minulost a budoucnost podílejí na přítomnosti, ta je dána především jako synchronní situace. Známe sice třebas, jak k ní došlo, ale přitom neumíme odvodit, co se z ní později vyvine. Z pouhé znalosti diachronie totiž pravidla synchronie nevyvodíme. Všechny trendy se nám vyjevují v daném okamžiku v podobě synchronní situace, a ta není jen pouhým průsečíkem různých faktorů, vln, vlivů – je synergická. Je celostní, mnohdy systémového charakteru, kdy diachronie pozbývá na významu. Tak „dlouhé trvání" zde vystupuje jen jako podmínka. Neexistuje situace generální (a jestliže ano, vždy s jistým zpožděním), před sebou máme jen souhrn situací dílčích.

Zkusme postupně zvětšovat rozsah retence na vše, co o minulosti víme, a protence na naše veškeré představy o budoucnosti. Dá se pak hájit a rozvíjet teze, že retenci jistým způsobem odpovídá protence. Obzor bezdomovce, jeho vědomí vlastní minulosti a stejně tak očekávání budoucnosti, nepřesahuje několik hodin. U dřívějšího zemědělce zase vegetační období, u většiny politiků volební. Na druhé straně celé úseky historie, stejně jako budoucnosti, jsou překlenovány Boží vůlí, Spravedlností, jindy zase filozofickými či sociologickými teoriemi, viz historiozofie a futurologie. Věty o budoucnosti a minulosti jsou obvykle formulovány stejným slovníkem a podrobeny obdobným pravidlům výpovědí (ať mytologických, folklorních, epických či historických). Vytváří se tak zdání opakovatelnosti. Lze proto hovořit o obdobné struktuře minulosti a budoucnosti a jejich přímé úměře.

Současnost je celek velmi nesourodý. Pokoušet se o všeobecnou syntézu, či dokonce jakousi teorii současnosti, by bylo proto nejen zbytečné, ale přímo i proti její povaze – je totiž v zásadě otevřená. Otevřená do budoucnosti. Dostali bychom dokonce protimluv, totiž celkové shrnutí by bylo částí sledovaného celku. Navíc taková syntéza by byla jen jednou ze stávajících soupeřících hypotéz, třebas by byla i pravdivá. Doložme to příkladem historika Arnolda Toynbeeho. Tomu se s dvacetiletým předstihem podařilo popsat mechanismus pádu sovětského impéria, aniž by na to kdokoli reagoval. Francouzští *intellos* dobře věděli, že je lépe se mýlit se Sartrem než mít pravdu s Aronem.

Minulost a paměť

Jistě je minulostí všechno, co současnost předchází, což je však předmět vskutku bezbřehý. Ve svých důsledcích vyvíjí na nás tlak – čím méně vědomý, tím více tyranský. Reflektujeme-li minulost, stává se nám vědomým problémem, se kterým se musíme vyrovnávat. Vchází do současnosti – především ve formě individuální a kolektivní

paměti a historie (či spíše představ o historii). Paměť, jak si uvědomoval Augustinus, je přítomná minulost.[1]

Termín „paměť" je až příliš široký a mnohovrstevnatý, užívaný v mnoha odlišných situacích. Navíc navazuje úzce na pojem ještě širší, totiž čas. V nejobecnější rovině se s nimi vyrovnával Henri Bergson, Edmund Husserl a Martin Heidegger, soudě alespoň podle odvolávek na ně při konkrétnějších úvahách.

Na biologickou podmíněnost času a paměti u člověka poukazuje například Thomas Luckmann;[2] na sociální podmíněnost mimo jiné Max Scheler (sociologie vědění), Alfred Schütz (výstavba sociálního světa), a zejména Maurice Halbwachs (kolektivní paměť). Jmenujme ještě četná etnologická studia (kognitivní antropologie) a v dnešní sociologii zejména Anthonyho Giddense. Biologické, sociální a kulturní předpoklady paměti jsou jistě nesporné, ale současně je zřejmé, že nejsou vzájemně redukovatelné – jedná se vždy o různé úrovně – a navíc jde o pouhé podmínky.

Jistě je možno rozlišovat paměť individuální a kolektivní, opět vzájemně podmíněné, ale neredukovatelné. Individuální paměť není oddělitelná od procesu rozpomínání, je vždy nově organizována vnějšími podněty, činnostmi. Nelze ji proto srovnávat ani se zrcadlem, ani s uspořádanými regály supermarketu. Je intencionální, emocionální, tvárná, kaleidoskopická.[3] Orálně zprostředkovaná kolektivní paměť se vytváří a udržuje obdobně jako mluvený jazyk – stálým předáváním. Podobně jako on je nekonzistentní a proměnlivá. Bez svého média, a tím jsou paměti jednotlivců, zaniká. Vzpomínky se formulují především sdělováním druhým a ti, jak zdůrazňuje Maurice Halbwachs, tvoří vždy nějakou společenskou skupinu. Sdělujeme vskutku různé, ale předává a opakuje se jen to, co je konsenzuální. Pamětí nějakého kolektivu je pak to, co je pamětem jeho členů společné – a to je jistě sociálně podmíněno a má tedy i smysl. Sem patří i společné obrazy, hodnoty, normy, jednání a vzájemná komunikace. Jednotlivec se může ovšem začleňovat do více skupin (třebas podle pohlaví, věku, profesí).

---

1 Uvádíme zde z hlediska této práce několik děl obecnější povahy: ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť: Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha, Prostor 2001; ASSMANN, Aleida – FREVERT, Ute: *Geschichtsvergessenheit, Geschichtsversessenheit: Vom Umgang mit deutschen Vergangenheiten nach 1945*. Stuttgart, Deutsche Verlag-Anstalt 1999; HALBWACHS, Maurice: *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Albin Michel 1994 (první vydání 1925); TÝŽ: *La Mémoire collective*. Paris, PUF 1950; JARAUSCH, Konrad H. – SABROW, Martin (ed.): *Verletztes Gedächtnis: Erinnerungskultur und Zeitgeschichte im Konflikt*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2002; LAVABRE, Marie-Claire: *Le Fil rouge: Sociologie de la mémoire communiste*. Paris, Presses de la Fondation des sciences politiques 1994; WELZER, Harald (ed.): *Das soziale Gedächtnis: Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. Hamburg, Hamburger Edition 2001. Podrobnější bibliografie viz *www.fl.ulaval.ca/cefan.biblio_m.htm*.

2 LUCKMANN, Thomas: Gelebte Zeiten und deren Überschneidungen im Tages- und Lebenslauf. In: KOSELLECK, Reinhart – HERZOG, Reinhart (ed.): *Epochenschwelle und Epochenbewußtsein*. München, W. Fink 1987, s. 283–303.

3 FRIESE, Heidrun: Le Temps-discours, le temps-images: Pluralisation et ouverture de l'organisation temporelle de la vie quotidienne. In: *Politix: Revue des sciences sociales du politique*, č. 39 (1997), s. 39–64.

Základní předpoklad paměti, totiž zapomínání, je ve společenství dosahován jednoduše – to, co nebylo akceptováno, není předáváno, a tedy přestává existovat. Naopak je fixováno především to, co je bezprostředně funkční a co se stále opakuje (u jednotlivce jeho schémata, scénáře, skripty). Zachováváno je přednostně to, co nejlépe odpovídá možnostem ústního projevu – preferován je příběh (tedy událost), a nikoli popis; kvalitativní, ale ne kvantitativní; typické, nikoli jedinečné. Z jednotlivých, ještě individuálních sdělování a vyprávění se pozvolna vynořuje ustálená forma folklorní povahy, měnící se pak už jen pomalu. Už před sto lety Georges Sorel prokázal, že lidová paměť pracuje nikoli se samotnými událostmi, ale s kategoriemi, do kterých události zařazuje. Selektivita paměti není ničím jiným než schopností vyjádřit smysl prostřednictvím představ, symbolů a pojmů, které dovolují sociální skupině uspořádat přítomnost.

Stejně tak se organizuje jednání, zvláště rituální, později včetně jeho vyšších útvarů, jmenujme figurace Norberta Eliase. Na stejném základě jsou ovšem založena i vědecká paradigmata (Thomas S. Kuhn), orientace a proudy – včetně historiografických. (Poznamenejme při této příležitosti, že orální historie ne vždy respektuje specifika kolektivní paměti – respondenta izoluje a klade mu nikoli jeho otázky. Na druhé straně, jestliže mu umožňuje se vyjadřovat nerušeně a v delším celku, pak dotyčný nalézá souvislosti, které si až dosud neuvědomoval.)

Život jednotlivce je neustálým přijímáním informací a komunikací umožňující kladení otázek, pro které nejprve hledá odpověď v paměti. Zapisují se ponejvíce informace zařaditelné do předem daných konstrukcí, schémat, vzorů, matric navazujících na obdobně schematické chování a jednání,[4] tedy na kolektivní strategii dané skupiny. Do nich se ukládají minulé zkušenosti, představy o minulosti (diachronické matrice) stejně jako o světě vůbec (matrice synchronické – Durkheimovy kolektivní reprezentace). Ty určují jednotlivci pravidla jednání a dávají mu smysl. Takovéto matrice, podobně jako přísloví s jejich několika schématy, jsou předem danými odpověďmi. (Ostatně i být originální znamená vymezit se vůči nějakému schématu.) Mění se pozvolna, spíše jsou pouze reformulovány. Z většiny jsou to vzorce sociální, jejich křížením pak vzniká valná část osobních identit. Komunikujeme vzorci, či vzorce komunikují námi (heideggerovské „jazyk námi mluví")? Dosahuje se tak standardizace, zaměnitelnosti, opakovatelnosti, nahraditelnosti, skladebnosti a jiných prospěšností – jak by nám bylo jinak rozumněno, jak bychom rozuměli? Kolektivní paměť, ústní podání přidělí každému jeho status a roli. Při vysvětlování si vystačí se všeobecnými klišé a takzvanou lidovou moudrostí.

Uveďme příklad. Je jím popis chování současných českých vesničanů, jak jej podala Haldis Haukanesová.[5] V jejich vzpomínkách a vyprávěních nehrály klíčové události roku 1948, 1968 a 1989 úlohu mezníků. Byly raději jako zdroje možných konfliktů

---

4 HOLLAND, Dorothy – QUINN, Naomi (ed.): *Culturals Models in Language and Thought*. New York, Cambridge University Press 1987.

5 HAUKANES, Haldis: *Velká dramata – obyčejné životy: Postkomunistické zkušenosti českého venkova*. Praha, Sociologické nakladatelství 2004.

vypuštěny – o tom, co přichází shora, raději nemluvit. Pro venkovany byly, a stále jsou, mnohem důležitější jejich vlastní „srozumitelné a předvídatelné mentální rámce", kterými se včleňují do solidarity místního společenství. Jistě, člověk se musí „velkými", těmi oficiálními dějinami nějak protlouct. Matrice klanů, frátrií a velkých rodin postkomunistických zemí, stejně jako ony samy, prošly minulým režimem nezměněny, tak jako katalyzátor reakcemi. Jeden den Ivana Děnisoviče. S feláhy si proto ani faraoni, ani historikové mnoho neužijí. Ještěže, jak nás ujistil Ladislav Stroupežnický, i na českých vesnicích žili naši furianti.

V čistě orálním prostředí kolektivní paměť zná vedle společně sdílených událostí jen verbálně vyjádřené společné tradice, ty je nutno se učit. Což se mění s příchodem písemných záznamů, které umožňují zachovávat a předávat individuální, a dokonce nekonsenzuální. Je to zásadní obrat, který je obvykle považován za předěl mezi prehistorií a historií. Ovšem ani valná část společností s písmem nepostrádá vrstvy víceméně orální, někdy tvořící i její většinu – vrstvu, o které je psáno, pro niž je psáno a někdy i za kterou je psáno; vrstvu, která je do společnosti integrována, a tím je i dějinotvorná. Nejen dějiny se vpisují do paměti, ale také ona se včleňuje do dějin. Co jiného je ostatně náš osobní žitý svět (*Lebenswelt*)?

René Magritte, Paměť
(Belgická státní sbírka, Brusel)

Paměť sama bez podnětu zvenčí víceméně aktivní není. Vztahuje se k nějakému cíli, činnosti a jako taková je stále přeskupována (což odpovídá, jak ještě uvidíme, pojetí dějin Jacoba Burckhardta). Dnešní matrice paměti, alespoň ve vyspělých společnostech, nejsou už zdaleka jednoduché, mění se rychleji na základě výzev, stále četnějších. S jejich rozklíčováním máme proto potíže. Tak zjišťujeme, jak údajná mrtvola studenta Šmída při demonstraci v listopadu 1989 byla úspěšně včleněna hned do několika schémat recepce a jednání. Zpráva o jeho smrti se nakonec nepotvrdila; nevadí, svou úlohu splnil, do historie vešel. Zde navíc vidíme, že vzorce se neobejdou bez symbolů a obrazů. Vynikající pomůckou při jejich studiu jsou nám média a jejich kecy – už jen proto, že média vytvářejí, narozdíl od dosavadních lokálních komunit, sice nespojitá, přesto ale pevná společenství, například diváků televizního kanálu Nova.

Paměť může být formována jistě i zvnějšku. Organizuje ji především moc (viz hrdinská epika od družin po národní stát) a samozřejmě výchova, školy. Ty byly zprvu garantovány církvemi, nato státy a nyní stále více jakousi neurčitou veřejností. V současnosti se školní osnovy uvolňují a suma předávaných vědomostí je pak srovnatelná

s pamětí internetu organizovanou *ad hoc* vyhledavači. Paměť se nám internetizovala, s osnovami se vytrácí poslední substrát. Do této situace vstupují stále početnější a halasnější média s jejich pseudoreflexí. Což vede paradoxně nikoli k rozvolnění, ale naopak k nástupu primitivních schémat (viz témata většiny SMS). Těch se totiž znovu média chápou a šíří je – také jeden z důvodů, proč politici, aby jim bylo vůbec rozumět, musí hovořit v klišé (což jim jistě potíže nedělá).[6]

Paměť se dnes opírá o informace z individuální zkušenosti, dále o ty z doslechu či četby a konečně o informace předávané školou a médii. Začleňuje do sebe i fakta prezentovaná dějepisem, jistěže selektovaná a modifikovaná podle svých vzorců – historiografie může být paměťotvorná. Lidé pak reagují na podněty nových zpráv prostřednictvím vzorců své paměti – odtud je paměť zase dějinotvorná. Jako reálně působící je pak i se svými výsledky předmětem historie. Nutno je rozlišovat, ale oddělit je nelze.

Ve společnosti zastává paměť rozličné funkce a místa: viz různé formy tradice, dějinné vědomí, „druhý život" (*Nachleben*), různá memorabilia (symboly, místa paměti). Nabývá různé formy – vyprávění, vzpomínky, kroniky, biografie, oslavy a podobně. Do pamětí můžeme rovněž vstupovat přímo, například prostřednictvím rozhovorů a anket. Ve většině případů se jedná o písemné záznamy, vyžadující si ovšem jiný přístup a zpracování než záznamy institucí. Zde se zaměříme spíše na vzorce, matrice kolektivní paměti (historiografy relativně zanedbávané) než na jiné formy. Jednání podle vzorců totiž vstupuje přímo do současnosti, a ta je předmětem našich úvah.

Minulost a historie

Reflektovaná minulost vchází do současnosti rovněž v podobě historie. Jak dokazuje zmíněný Thomas Luckmann (mezi jinými), ve společnosti dochází postupně k množení sociálních aktivit s jejich dílčími časy a v důsledku se pak ustavuje vědomí času přesahující rámec lidského života, konstruují se stále univerzálnější rámce minulých událostí. Historie je pak jakýmsi vrcholným uspořádáním různých sociálních časů. Takto vzato můžeme dospět až ke zcela vyhrocenému tvrzení, že dějiny jsou jakousi kolektivní pamětí historiků.

Společnost se postupně štěpí, specializuje a popřípadě atomizuje – orální paměť se pak drolí. Se zrodem písemných záznamů přichází ke slovu popis, kvalitativní a jedinečné. Literární podání umožňuje více dějových linií, komentáře, vysvětlení, odstup. Ke slovu přichází dříve neznámá motivace a psychologie. A teprve tehdy může na scénu vstoupit jedinečnost, a tedy i vzájemně se podmiňující historie a historiografie.

---

6 Příklon mas k nacismu či komunismu byl významně podmíněn vnášenými jednoduchými schématy kolektivní paměti. Ke sterilní dokonalosti to dovedli historikové NDR rozpracováním posloupnosti: dějinný obraz, dějinné vědomí, socialistické uvědomění. Spojení sociálních a politických dějin, mentalit, politické kultury, lidové kultury a vzorců paměti věnují pozornost zejména francouzští historikové. Viz např. RIOUX, Jean-Pierre – SIRINELLI, Jean-François (ed.): *La Culture de masse en France: De la Belle Époque à aujourd'hui*. Paris, Fayard 2002.

Termín „historie" označuje jak obor, tak jeho výsledky a předmět. Vymezení předmětu je však nejasné, což jistě vykonává neblahý vliv na ostatní určení. Otázky vzbuzuje zejména vztah předmětu historie k minulosti. Věnujme tomu trochu pozornosti.

Trpíme-li představou o zachycení absolutní minulosti, dostáváme se do situace Borgesova muže s absolutní pamětí – celý den prožíval postupně den minulý – na své vzpomínky vliv neměl a ony na něj také ne. A na co se rozpomínal další den? Ve skutečnosti minulé děje prožíváme vždy jinak, a tedy je i jinak pojímáme. Vkládáme do nich naši současnost – vynechávky, popis, spojení, otázky, rozhodnutí. Zmíněný muž historikem patrně nebyl.

Ne, globální, syntetická či totální historie, všeobjímající a vševysvětlující (sen klasického německého historismu a francouzské školy Annales), neexistuje, stejně jako ideální kůň. Jistě, tak podle Williama Jamese by bylo nesmyslné žádat definici ideálního koně, když od něj žádáme nejrůznější výkony – tahat kočár, soutěžit na závodech, nosit děti a vléci se s hrkotajícím vozíkem plným obchodních balíčků. Můžeme si jako kompromis vzít jakési takzvané všeobecné zvíře, podotýká James, ale to je v malých podrobnostech ještě horší než nějaký určitý kůň.

Zřejmě nelze předepisovat historii to, čeho si v minulosti všímat nemusí, nemá, či dokonce nesmí. Přitom ale právě její výběr je to, co ji tvoří. Jestliže minulost a historii rozlišíme, minulost se nám rozpadne na dějiny a ne-dějiny, na dějinné a nedějinné. Pak jsme nakloněni pojímat dějiny jako jakýsi vehikl, substrát, esenci minulosti. Toto bývá častým tématem filozofie historie, zejména německé. (Uveďme jako příklad heslo Johannesa B. Lotze z filozofického slovníku Waltera Bruggera: „Dějinné se vyznačuje vědomým plánováním a svobodným utvářením dění. Vědomé plánování však předpokládá chápání jsoucna z bytí jako z pravdy; svobodné utváření zahrnuje výběr jsoucna z bytí jako dobra"[7] – no, budiž.) Nuže, zde jsou dějiny alespoň vědomě reflektovány (nutně v jazyku filozofie), narozdíl od historiků samých, u kterých si musíme jejich představy o předmětu dějin domýšlet (nemají odpovídající slovník, natož teorii – a tu navíc často zaměňují za návod). Historik nereflektující předmět historie připomíná dámu, která sice neví, co chce, ale mít to musí.

Běžná je dále představa, že historie je jaksi skryta (objektivně) v minulosti a historik ji jaksi (nestranně) odhaluje prostřednictvím faktů asi jako kovkop zlato (přirovnání Christofa Dipplera). Ale co se zlatým pískem, či dokonce valouny? Chceme-li jistý úsek či řez minulostí (vybraný soubor faktů) pochopit a vysvětlit, nelze to bez znalosti historie předcházející či prostorově na něj navazující, v ideálním případě dokonce celkové historie lidstva (což bývá suplováno dosazením nějaké té teorie). Celek a části však nelze beztrestně předřazovat. „Širší" historie (i jen její popis) musí mít odlišný charakter než ty dílčí, už jen ze stylistického a naratologického hlediska. Stoupá počet metafor a personifikací, umožňujících jakýsi „stenografický" záznam. Individuální fakta vystupují spíše jako příklady pravidelností. Různé ty kategorie a struktury (třebas ekonomické formace) skládají zase jakýsi Velký příběh.

---

7 BRUGGER, Walter (ed.): *Filosofický slovník*. Praha, Naše vojsko 1994, s. 99. Německý originál je z roku 1976.

Krajní představa dokonce předpokládá, že konkrétní událost je jen výsledkem střetu více pravidelností (vln, tendencí a podobně), dokonce čehosi jako zákonitostí. Právě tyto nevědomé či jen málo vědomé síly jsou podle Fernanda Braudela, podobně jako pro Karla Marxe, tou pravou historií – pravý opak uvedeného pojetí J. B. Lotze. Bohužel se však stávají zřetelnými až na základě událostí zcela konkrétních. Ty pečlivě sledoval například Edward P. Thompson[8] a posléze se mu abstraktní struktura či kategorie „třídy" změnila v něco, co se událo především v lidských vztazích (přesněji: v jejich vzorcích). Historici Annales došli k obdobnému závěru až v roce 1988. A jak jednotlivé série uspořádat bez pomoci nějakého transhistorického konstruktu? Nakonec tedy minulost požírá svou historii. Výsledkem je patová situace.

K jakémusi substrátu se lze dopracovat i rozsahem pojednání a stylem. To odpovídá pozici racionalistického dějepisce z 18. století. Data z minulosti se snažil obsáhnout a smysluplně uspořádat, to byly pro něj dějiny. „Ještě chybí obecný pohled, který by pojal celek, a tento mocný pohled přetvoří agregát ve smysluplný systém," píše v roce 1772 August L. von Schlözer, a „jestliže panuje v celém plánu sestavení jednota, pak získává univerzální historie vědecké vzezření..."[9] Vzezření. Každé takové uspořádání má jistě svou hodnotu, pokud ovšem dodržuje základní pravidla dobrého obrazu (a stejně tak mapy, definice pojmu i teorie): nesmí nic přidávat; musí být diferencován; jeho části musí, byť jen zprostředkovaně, souviset, a navíc mít přehledný rozsah. Ovšem, a to je základní požadavek, nesmí být nic podstatného vynecháno, a to z hlediska cíle či funkce. Znamená to jasně a otevřeně formulovat tento cíl a nezastírat jej prohlašovanou objektivitou. Nakolik je ovšem stanovení cílů vůbec v kompetenci historiografie, historicky a sociálně podmíněné?

Domyšlen vskutku do důsledků vede takovýto přístup až ke stanovisku radikálního *linguistic turn*, že skutečnost je konstruována jazykem, že není nic jiného než text, že tedy historiografie nemá jiný předmět než sebe samu. K tomu se vyjádříme jen stručně. „Být zavražděn není otázkou diskurzu," tak komentoval pokus vyložit stalinistické vraždy Stefan Plaggenborg.[10]

Vedle forem uspořádání můžeme považovat za konstitutivní pro historii i metody. Podle Reinharta Kosellecka historie sdílí svůj předmět se všemi ostatními sociálními a duchovními vědami: „Historie jako věda se vyznačuje jen svými metodami a pravidly, s jejichž pomocí směřuje k přezkoušitelným výsledkům."[11] Což je spíše identifikace než definice.

---

8 THOMPSON, Edward P.: *The Making of the English Working Class*. London, Victor Gollancz 1963.

9 SCHLÖZER, August L. von: *Vorstellung einer Universal-Historie*. Göttingen – Gotha, Dieterich 1772.

10 PLAGGENBORG, Stefan: Sowjetische Geschichte in der Zeitgeschichte Europas. In: NÜTZENADEL, Alexander – SCHIEDER, Wolfgang (ed.): *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 225–256, zde s. 240.

11 KOSELLECK, Reinhart: Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen. In: TÝŽ – STEMPEL, Wolf-Dietrich (ed.): *Geschichte: Ereignis und Erzählung*. München, W. Fink 1973, s. 211–222, zde s. 212.

Jiný typ historikova uvažování souvisí se zmíněným postřehem Jacoba Burckhardta, že historie splývá s tím, co je v minulosti podstatné pro naši přítomnost; jinak vyjádřeno Hansem Rothfelsem – „to současné v dějinách a dějinné v současnosti".[12] Jestliže je bezesporu přítomnost obtěžkána budoucností, pak můžeme onu část minulosti působící na přítomnost označit zase za historii. Otázka existence samostatné dějinné předlohy, substrátu pak není důležitá. Dějiny naopak stále vznikají novou současnou aktivitou a jsou do minulosti vnášeny. (Vzpomeňme na Bedřicha Engelse, pro kterého bylo založení jednoho dělnického spolku důležitější než bitva u Sadové. Čas oponou trhnul a trhá a trhá...) Z tohoto hlediska byli naši předkové přesně ve stejné situaci jako my, tak jako nás je tížila, vedla historie (jejich historie ovšem). Ale co je naše současnost, o tom mnoho nevíme, a navíc si můžeme vybírat z hojnosti. A znát budoucnost, jak píše Burckhardt, není ani žádoucí. Nevíme, co se vlastně osvědčilo – pro koho, kde a v jakém časovém horizontu? Navíc obé, současnost a budoucnost, postihujeme prostřednictvím obecných tvrzení, a pak nutně rovněž naše představa dějin je jimi, přinejmenším jejich slovníkem, ovlivňována. Burckhardtovský přístup má půvab v tom, že neslibuje trvalé řešení, neplynou z něj ontologické závazky.

(Některé důsledky jsou zajímavé. Tak například se dá tvrdit, že bezdomovci a jim naroveň postavení, odkázáni jen na paměť, v dějinách sice existují, ale přitom své vlastní dějiny, totiž dějiny pro ně, neznají. V jejich časovém horizontu, trvajícím jen několik hodin, nemají místo; jestliže ano, pak by už zase nebyli bezdomovci. Jejich historie má ve skutečnosti zcela jiné cílové skupiny, totiž historiografy policie a dále intelektuály jistého zaměření.)

Takto vzato dějiny jsou a vždy byly současné, tj. zde a tady. Jejich rozložení do delších časových úseků, až po světové dějiny, je až konstrukcí, takovými nikdy nebyly. Jistěže je zbytečno popírat existenci minulých událostí; je možno jim jen upírat, případ od případu, dějinný status.

Současné dějiny (jako předmět) jsou proto jistým předobrazem historie a klíčem k ní. Ovšemže soudobé dějiny (zažívané i psané) přitom nemohou být pro všechny stejné, a i kdyby něco takového existovalo, neplynul by z toho žádný užitek ani smysl. I když to neplatí tak zcela – objektivističtí cunuši historiografie (tak je označil Johann G. Droysen) mají svou konkrétní podobu. Jakou? Novodobý evropský stát vznikal zejména na základě nutnosti neutralizovat konfesijní spory. Přesvědčení o pravdivosti jednoho náboženství (či jiného názoru, i těch historiků) je však nutnou podmínkou této religie. Jinak by se vyznání samo zrušilo ve prospěch jiné (obvykle „vyšší") ideje, kupříkladu tolerance či humanity a naposled ironie Richarda Rortyho. Nastalo nám weberovské „odkouzlení" spojené se „ztrátou smyslu" a nastoupila technická racionalita a individualizace zájmů. Přibyla absence mínění prohlašovaná za nestrannost, a ta, podobně jako císař, nemůže přec chodit nahá. Je personifikována postavou tolerantního historika jako neutrálního vševěda neboli nicvěda.

---

12 ROTHFELS, Hans: Zeitgeschichte als Aufgabe. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 1, č. 1 (1953), s. 1–8, zde s. 2.

Nelze než konstatovat, že uvedené představy o tom, co historie vlastně je, mají své ontologické důsledky, totiž příslušné postavy a role historika. Dějepisec je jistým důsledkem své představy dějin. Představy většinou jen intuitivní, takže jeho osoba je poněkud rozmazaná.

Prameny historie

Historiografie si vymezuje svůj předmět rovněž požadavkem možnosti verifikovat fakta z minulosti – odmítá pochopitelně brát v úvahu události, o kterých se nezachovaly žádné zprávy, i když o jejich existenci nemůže být pochyby. (Nutno ovšem připomenout neujasněnost takzvaného historického faktu.) Navíc vyřazuje ty, o nichž nemáme dostatečně objektivní záznam, což je jistě důležité u jedinečných událostí. Vědecká historie, tak jak ji známe od 18. století, se opírala ponejvíce (s výjimkou například numizmatiky) o písemné prameny vzniklé z činnosti institucí. O tom, co je „historické", pak rozhoduje zřejmě písař, zub času a archivář. Jedná se tedy o minulost časově a vývojově omezenou, o historii velmi selektivní. S vývojem institucí se rozsah a zaměření záznamů navíc pronikavě měnily, stejně jako předmět historie – a to historicky. Pak je ovšem historie vyhrazena *nolens volens* jen společnostem s písmem a institucemi, zejména státem. Pokud jsou dějiny založeny na pramenech dostupných, vylučuje se navíc údobí posledních třiceti až čtyřiceti let. Pro nedostupnost archivů rovněž nebylo možno psát historii Sovětského svazu (k dispozici byl jen jeden městský archiv ukořistěný v roce 1941 německou armádou), ač o existenci této šestiny světa nikdo nepochyboval. Nevina Rudolfa Slánského nemá žádnou oporu ve spisech. To, co instituce neevidovaly, pro takto chápanou vědeckou historii v podstatě neexistovalo. (Zvláště v Německu, kde pravidla striktně kodifikoval roku 1889 Ernst Bernheim, sám historik druhého řádu. Ve Francii, a zvláště v Anglii, byli a jsou historici tolerantnější.) Jistě, kdyby se soudy zřekly svědků, množství rozsudků, a tedy i justičních omylů, by se zmenšilo a počet osvobozených zločinců by se zvednul.[13]

Ukazuje se však, že pro společnost je stejně podstatná i její paměť, ať osobní nebo kolektivní, která jistěže může produkovat i mýty, představy a fikce. V každém případě jak ony, tak skutečné události do svého umělého rámce (spíše rámců) ukládá. Fikce samotné dějepisci z vědecké historie sice vylučují, jejich fakticitu ale uznat musejí – mnohdy jsou fikce důležitější než pouhé události (mrtvý Josip Broz-Tito byl ještě dlouho úředně živý). Historie je pak vlastně spoluvytvářena i tím, co se třeba ani neudálo, ale mělo za následek takovou či onakou reakci.

---

13 Je namístě si připomenout Thúkýdida. Ten použil metody ještě neexistující sociologie a antropologie, orální historie, a navíc vlastní svědectví – tehdy pouhého zdravého rozumu. Jacob Burckhardt ocenil zvláště jeho nejstarší dějiny slovy: „V těchto kapitolách se obrací helénský duch s geniální divinací k dějinám minulosti; všechny tyto úvahy by se mohly ukázat jako nesprávné, a přesto by si podržely nesmírný význam pro obecné historické usuzování pro všechny časy." Kde ty časy jsou... (BURCKHARDT, Jacob: *Griechische Kulturgeschichte*, sv. 3: *Die Kunst. Die Poesie. Zur Philosophie und Wissenschaft*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1977, s. 414.)

Situace se dále komplikuje se zrodem tisku a dalších médií a jejich zpráv (ať kachen či nikoli), které nevzešly z archivů institucí, ale ze svědectví účastníků. Do jaké míry je lze brát v úvahu?[14] Ke slovu se nakonec přihlásilo orálno, dříve vyhrazené folkloristům. Bylo by jistě zavádějící pokoušet se z orální paměti rekonstruovat jen vnější průběh událostí. Jistěže vzpomínky často zastírají, nebo i přímo lžou – ale funkčně. Stejně tak všední den může zastírat nepříjemnou skutečnost. Na těchto výpovědích je naopak důležité to, co je na nich neintencionální, co není osobně ovlivněno a co nakonec událost svého druhu tvoří – a to jsou matrice výpovědí.

René Magritte, Hledání pravdy
(Musées Royaux des Beaux-Arts de Belgique, Brusel)

Orální historii a podobně biografickým studiím rovněž odpovídají nové historické, a především sociální jevy. Tak v 19. století byla sociální historie vydupána ze země zástupy proletářů. Přinesla s sebou nejen nové prameny, ale navíc podstatně rozdílné metody. Od minulého století spolu s demokracií a konzumem vstupují aktivně do společnosti masy těch, kteří nejsou uvyklí vyjadřovat se písemně – masy kontaminované médii a tvořící společně s nimi jakousi novou jednotku. Chceme-li je sledovat, nemůžeme se obejít bez studia jejich orálních projevů – a tedy ani bez svědků. Je nutno zjišťovat jejich hodnoty, chování a to, co z událostí bylo pro ně významné a proč. Na co a jak reagovaly. Můžeme se pak pokoušet o modely jejich chování a testovat je – což jistě překračuje pramenný rámec historie událostní. Svým způsobem se o to pokouší v rámci soudobých dějin nejen orální historie a biografická studia, ale dále mikrohistorie, dějiny všedního dne, antropologie, a především sociologie.

Vezměme v úvahu i další hledisko. Společenské vědy včetně historie se nalézají mezi Scyllou holismu a Charybdou metodologického individualismu. V různých podobách. Tak dnes se už nespoléháme na nějakého Keplera a Newtona, kteří excentrický pohyb planet podřídili deterministickým zákonům – pro dějiny v ně doufal ještě Immanuel Kant. Převládá naopak postoj výrazně vyjádřený Rogerem Chartierem: „Struktury sociálního světa nejsou žádné objektivní danosti, stejně tak jako intelektuální a psychologické kategorie: jsou to dějinné produkty praktik (politických, spole-

14 DULONG, Renaud: *Le Témoin oculaire: Les conditions sociales de l'attestation personelle*. Paris, Éditions d'EHESS 1998.

čenských, diskurzivních), jejichž spojováním vznikají jejich figurace."[15] Což jistě opět s sebou nese změnu pramenné základny a metod – na praktiky jsou svědkové mistři.

Do hry vstupuje i sám historik. Dějiny, podobně jako umělecké dílo, neznají univerzálního diváka. Dějepisec, zvláště historik soudobých dějin, musí proto sebe jako diváka, svědka reflektovat (třebas jen druhé historiky). I on má svou ego-historii, i on je zakořeněn ve svém „přirozeném světě" (*Lebenswelt*), který je základem jeho přístupu k minulosti i jejímu porozumění.[16] Vědecká historie vyhodila okny osobní zkušenost historika jako svědka, dokonce i svědka důvěryhodného. Dnes se dveřmi vrací, a to jako historik současnosti ve schizofrenické trojjediné roli pozorovatele, svědka a účastníka současnosti. Není k tomu (narozdíl od etnografa a sociologa) vyškolen a na sebereflexi není uvyklý. Necítí se proto dobře, ožívá jen v kavárnách.

Významná změna rovněž nastala, jakmile se objevily indikátory. Antická historiografie (tehdy pod názvem archeologie) se zabývala staršími, a tedy nedostupnými událostmi, o kterých nebylo svědků, třebas zakládáním měst. Byla tedy, jak ji označil Platón, „pěkným vypravováním starých babiček" (*Hippiás větší*, 285d). Později archeologie (v novém slova smyslu) nahradila svědky artefakty (všemi předměty dotčenými lidskou činností). Historiografie ji v tom následovala mnohem později, když zjistila, že písemné prameny mohou být vytěžovány jako artefakty. Ty nic netvrdí, a nemohou proto ani lhát. Mohou však sloužit jako indikátory našich hypotéz – jistěže i hypotéz o existenci nějaké události (třebas pobyt Židů v Egyptě archeologie nepotvrzuje). Především to platí pro hypotézy o neviditelných objektech a souvislostech, tedy o vývojových trendech (statistika) a skrytém pozadí (hermeneutika). Jistěže neviditelné objekty a síly, jako je skryté pozadí, předpokládala i klasická událostní historiografie (duch doby), jen jejich formulace a testování (tehdejší sociální vědy byly nedostatečně rozvinuty) jí činily nezvládnutelné potíže. Ke slovu přišla naštěstí hypoteticko-deduktivní metoda, tj. ověřování deduktivních důsledků hypotézy indikátory (*indice* Carla Ginzburga). Tu formuloval v polovině 19. století William Whewell, o sto let později upravil Carl Gustav Hempel a po dalším půlstoletí pro dějepis objevila italská mikrohistorie. Sociální vědy se postupně navracejí k Platónovu hledisku, že každé tvrzení, které nevylučuje známé skutečnosti, je koherentní, nenese v sobě spor a proti kterému není věcných námitek, lze brát v úvahu a konfrontovat s ostatními.

Předmět historie se nám tím vším zřejmě znamenitě rozšiřuje. Soudobé dějiny se dnes dostávají do situace, kterou před tisíciletím popsal Konstantin VII. Porfyrogennetos: „Materiál dějin dosáhl rozměrů neobsáhnutelných a nezvládnutelných..."[17] Naopak po jednom století se nepotvrdilo, o čem byl ještě v roce 1890 přesvědčen

---

15 CHARTIER, Roger: *Die unvollendete Vergangenheit: Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Berlin, Wagenbach 1989, s. 19.

16 RÜSEN, Jörn: *Grundzüge einer Historik*, sv. 1: *Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1983, s. 18 n. Historikové to cítí, odtud také množství biografií dějepisců. Význam dějin historiografie pro historii je srovnatelný s poměrem filozofie a dějin filozofie.

17 Citováno podle: GUMILJOV, Lev N.: *Hledání vymyšlené říše: Legenda o „říši kněze Jana"*. Praha, Mladá fronta 1974, s. 8. Ruský originál je z roku 1970.

Ernest Renan, totiž že „zhruba za sto let bude lidstvo o své minulosti vědět vše, co lze poznat".[18] Dialog mezi mediavelisty je ještě v zásadě možný, mezi historiky soudobých dějin jen stěží. Jak stále vzrůstající masu materiálu zvládnout? Co vybrat, na co se omezit? Jaké používat přístupy a prostředky? Jak formulovat otázky?

Rámce historie

Jednotlivé obory sociálních věd jsou určovány svými oblastmi zájmů, je to předpoklad jejich existence. Pokoušejí se o přesné stanovení pojmů a vymezují tak podmínky, za kterých jejich tvrzení platí. Historiografie se má zabývat minulostí lidské společnosti, a ta je jako celek jedinečný útvar. Celek neopakovatelný, dodejme. Klade se potom otázka, jakým způsobem o jedinečném celku pojednávat. Ten jistěže svou teorii nemá a ani mít nemůže. Fichteho představa vět o dějinách, na nich nezávislých a je předcházejících, se přes veškeré snahy dosud nenaplnila. Praxe je ovšem jiná.

Historikovy úsudky vyplývají většinou ze znalosti toho, jak to dopadlo („výsledek je učitel hloupých" – Titus Livius). Což je pokládáno za jakési vysvětlení, které se chvályhodně obejde bez teorie (zvláště vypomůžeme-li si tvrzením, že každá epocha má stejně blízko k Bohu). Kdykoli o něčem pojednáváme, skrývají se vždy za našimi výpověďmi nějaké skryté předpoklady, obecná tvrzení, jakási neurčitá, implicitní teorie. Ale protože tyto předpoklady skutečnou teorií nejsou, pak nutně s jejich používáním z minulosti něco ubíráme anebo zase přibíráme.

Historiografie, aby jí vůbec byla, však už jakousi teorii předpokládat musí, respektive cosi, co hraje její roli. A každá teorie, stejně jako metoda, si hledá své oběti. Podle Henri-Irénée Marroua teorie je „vědomé či nevědomé místo, které historik zaujímá vůči minulosti: výběr a vymezení tématu, kladené otázky, užívané pojmy, a především typy vztahů, systémy interpretací a jejich poměrná hodnota – tedy historikova osobní filozofie".[19] V prvé řadě to jsou všeobecně sdílené, jen málo vědomé představy, obvykle předávané nápodobou – viz český historiografický „pozitivismus". Dále sem patří všelijaké ty ideologie, metodologie, hypotézy (například hypotéza zvaná „teorie modernismu"). Historikové objevují různé vlny, formace, *epistémé*, paradigmata, mentality. Nebyl to jistě stupeň poznání, ale jakási změna jejich občanské „mentality", která přivedla historiky k recepci Solženicynova *Gulagu*, ač fakta byla známa už dlouho. Zdaleka to není jediný příklad jejich „citlivosti" (jiní hovoří o stádnosti).

Má-li historik co vyprávět, archeolog co kopat, o teorii se obvykle nezajímají – starosti nasávají až později. Ve většině případů, v Čechách zvláště, bohužel teorie pro historiky (obvykle zprostředkovaně) končí s Karlem Marxem, Émilem Durkheimem a Maxem Weberem (ti všichni se navíc historií aktivně zabývali). Bezmála vše nové historici přejali z antropologie a archeologie, tyto obory se stále filozofii a sociologii systematicky věnují. (Poznamenejme, že za archeologií se historiografie opožďuje asi

18 RENAN, Ernest: *l'Avenir de la science: Pensées de 1848*. Paris, Larousse 1954, s. 25; původní vydání 1890.

19 MARROU, Henri-Irénée: *De la connaissance historique*. Paris, Seuil 1954, s. 187 n.

o dvacet let. Tak etnoarcheologie, archeologie prostorová, sídlištní, procesuální, strukturální, symbolická, kognitivní, kontextuální jsou zde již od let šedesátých – nějak se prehistorikové se svou více než stovkou milionů dosud nalezených střepů přece vypořádat musejí.)[20] Jistěže nové postoje těchto oborů vycházejí spíše ze změn hodnot a z toho, co se zrovna čte, než z jejich materiálu. I jejich fakta jsou pak obtěžkána teorií (*theoriebeladen*).

Samostatná paradigmata historiografie nevytváří a z předcházející argumentace plyne, že to patrně od historiků ani očekávat nelze. Lze sice uvést teorii tří časů Fernanda Braudela, pokud zrovna nesdílíme názor, že se jedná o geniální trivialitu. Ten vyslovil Samuel Kinser, prezident Americké historické společnosti, současně s postřehem, že historie dostávala největší podněty od nehistoriků či historiků neortodoxních, takřka zvnějšku.[21] Zřejmě ryby radí ichtyologům.

Historie zřejmě byla a je, už z principu, ve stálém zpoždění. Zpracovává-li starší minulost, nebije to do očí. V případě soudobých dějin ale dobová paradigmata líčí nebo vysvětluje týmiž paradigmaty, což je jistě nonsens – nebo paradigmaty právě prošlými, v každém případě zase reagujícími na jinou situaci. Uveďme jako příklad snahu historiků osvojit si pojetí Michela Foucaulta, jehož inspirací či důsledkem (vyjde to nastejno) byl mezi jinými ajatolláh Chomejní a německá Frakce rudé armády. Jistě je to aporie, ale aporie odpovídající společenské praxi.

Historikové touží po nestrannosti. I ta předpokládá ovšem jistou pozici, třebas Mars. Dějiny současnosti nebyly dlouho považovány za možné, protože jejich historik by byl vždy nějak poplatný soudobým hlediskům. A jak psát dějiny, když nevíme, jak to dopadlo? Což jistě nezabránilo Theodoru Mommsenovi napsat římské dějiny v duchu soudobého liberalismu. Byl to také jeden z důvodů, proč se škola Annales (a podobně i škola Ernesta Labrousse) postupně propracovala až ke zcela „objektivní" teorii tří časů. Což je však opět jisté paradigma, navíc dobře slučitelné s některými tehdejšími ideologiemi a poměry ve francouzské administrativě. Podobně si počínal i marxismus-leninismus.

A dále: Historik vyzbrojený „teorií", získanou studiem dávné minulosti, může jí pak poměřovat současnost. Tím ovšem do ní vstupuje, stává se jejím aktérem, a nutně jistým straníkem. K dokonalosti to přivedl „reálný socialismus" se svým chiasmem: věda je zbraní dělnické třídy a dělnická třída je zbraní vědy.

Otázky v historii

Připomeňme si nyní význam výrazu „otázka". Otázkou, problémem jsou předměty vzbuzující nejistotu či rozepři, náměty k diskusi (viz Websterův slovník). Triviálně technický význam dožadování se nějaké dílčí informace typu „kolik je hodin" či „v kterém roce byl zabit kníže X" zde necháme stranou.

---

20 VAŠÍČEK, Zdeněk: *l'Archéologie, l'histoire, le passé: Chapitres sur la présentation, l'épistémologie et l'ontologie du temps perdu.* Sceaux, Kronos BY 1994; TÝŽ: *Obrazy (minulosti): O bytí, poznání a podání minulého času.* Praha, Prostor 1996.

21 KINSER, Samuel: „Annaliste" paradigm? The geohistorical structuralism of Fernand Braudel. In: *The American Historical Review*, roč. 86, č. 1 (1981), s. 63–105.

Historie se skutečnou vědou stává až vlastními otázkami. Odkud je však bere? Uvažuje jistě problémy, které byly v minulosti formulovány a řešeny. To je ale spojeno s jistou aporií. Vyjádřeno stručně a vyhroceně: postavíme-li se na minulá stanoviska a znalosti, pak tehdejší jednání stěží vysvětlíme, můžeme je však chápat. Ale jak víme, „vše pochopit znamená vše odpustit", a konali jsme zřejmě zbytečnou práci. Snad až na to, že jsme lépe poznali sami sebe. O Antoinovi de Saint-Exupérym či o bratrech Mašínech víme bezmála vše a lze je chápat. Vše ostatní je pak jen a jen naše, totiž rozbor předpokladů a důsledků jejich činů, účinnosti a významu, morálních problémů také. Je samotné to nepříliš zajímalo, jednoduše byli ochotni za své činy platit životem. To arciť od historiků žádat nebudeme.

Jestliže naopak víme něco navíc, pak je to především díky našim současným znalostem a otázkám, které testujeme minulostí, a tvoříme tak jakousi historii. Tak zcela nové problémy Spojených států na začátku minulého století umožnily Charlesi Beardovi vidět Otce zakladatele v jiném světle. Potýkání Čechů a Němců v 19. století si zpětně podřadilo výklad celých českých dějin (až do té „holubičí" povahy), industrializace si vyžádala dějiny ekonomické.

Způsob kladení otázek je rovněž podmíněn další aporií, totiž aporií neurčitosti, v lecčem podobnou Heisenbergovu principu. Čím větší máme totiž časoprostorový zorný úhel, tím lépe vnímáme „les", tj. širší souvislosti (ty pojímáme jako popředí). Ztrácíme však jednotlivosti, „stromy" (tvořící jakési pozadí). A jistě to platí i naopak. Potud idea „historioskopu" Lva N. Gumiljova:[22] Díváme-li se na obraz a chceme-li jej vidět jako celek, musíme zaostřit pohled poněkud *nad* obraz. Zaměříme-li se *na* obraz sám, vidíme jen jednotlivé jeho části, a navíc postupně. V obou krajních případech zaměření historioskopu sledujeme pravidelnosti podstatně jiného druhu. Tak jednání jednotlivých osob ve společnosti můžeme sledovat s pomocí psychologie, méně už demograficky. Mnohdy si dokonce můžeme položit otázku, nakolik tyto pravidelnosti či obecnosti navzájem souvisejí.

Zorný úhel „malých" a „velkých" dějin vystupuje v mnoha podobách. Uveďme například protiklady struktura/událost, objektivita vztahů/subjektivita představ, kvantitativní/kvalitativní údaje, historické objekty/konkrétní praktiky – všechny tak či onak historie sdílí s ostatními sociálními vědami. Současný příklon k malým dějinám (pohyb kyvadla!) byl předznamenán kritikou těch velkých. (Tak se mimo jiné zjistilo, že seriální historie nedovede své řady smysluplně propojit. Příliš široké pojmy, jako je třída nebo mentalita, zase zakryly jejich vnitřní dynamiku.) Od epoch a velkých historických objektů se dostáváme k lokalitám, komunitám a eliasovským figuracím, rovněž tedy k paměti. Hlásí se antropologické a sémiologické přístupy, tentokrát bez velkých teorií. Ke slovu se dostává na úkor státu společnost. Hlediska a přístupy se propojují.[23] To vše přináší s sebou nové prameny, předměty, metody.

---

22 Viz GUMILJOV, L. N.: *Hledání vymyšlené říše*, zejména s. 19–24.

23 Např. GEHLER, Michael: *Zeitgeschichte im dynamischen Mehrebenensystem: Zwischen Regionalisierung, Nationalstaat, Europäisierung, internationaler Arena und Globalisierung*. Bochum, Winkler 2001.

Po emancipaci malých dějin nastal čas napojit se, vyrovnat se s těmi velkými (byť byly velké jen v čase a prostoru). Neprocházejí-li velké dějiny malými, pak ani vlastně nejsou. Dosud se však nesetkaly. Napomůže tomu střídání měřítek?[24] Asi to není otázka jen pro historiky. Řešení hledají nejen další vědy, ale osobnostně i každý z nás.

Hermann M. Müller-Karpe formuloval další opozici – rozdíl mezi přístupem izofenomenologickým a izochronologickým.[25] Podle prvního pojednáváme o stejných jevech v rozdílných časech, podle druhého o rozdílných jevech ve stejné době. Izofenomenologie může být dána výběrem tématu nevymezeného časem a prostorem, například požadavkem sledování nějakého kulturního jevu. Navíc vyjadřuje fakt „nesoučasnosti současnosti", na který poukázal ve dvacátých letech minulého století Wilhelm Pinder. Na základě podnětu Johanna Gottfrieda Herdera si povšiml rozdílu generací žijících ve stejné době, kdy každá má odlišné zkušenosti, navazuje na minulost jinak, a tedy žije v posunuté fázi. Výrazným případem této opozice, jak ještě podrobně prokážeme, jsou soudobé dějiny. Tak stejné jevy pro ně charakteristické mohou být v různých místech časově posunuty – současné dějiny nejsou proto zdaleka současné.

Historiografická produkce

Zmínili jsme se o předmětu historie, o historii jako disciplíně, o jejích pramenech, a to, co zbývá, jsou produkty historiografie. Dějepisectví je obor, který mezi jiným hledá, kontroluje a třídí informace o minulosti. Potud by vědou jistě nebylo, snad jejím předstupněm. Fakta uspořádává – připomeňme si herbáře, tvořené rovněž na základě srovnávání a analogie. Potud jak botanika, tak historiografie jsou kumulativní.

Dějepisec se pak pokouší o jakousi rekonstrukci minulosti (v času, prostoru či řezu), o syntézu; a syntéza není (sledujeme výkladové slovníky) ničím jiným než kombinací separátních částí nebo elementů tvořících celek. Ten si ovšem musí dějepisec sám určit (podle svého zájmu!) a onen celek si pak stanovuje své vlastní otázky. Úloze osnovy historické syntézy by měla odpovídat role teorie ve vědě, leč jak již bylo uvedeno, ve skutečnosti tímto rozvržením jsou spíše historikova paradigmata (například neurčité představy o finalitě či zase o kauzalitě) a pravidla „dobrého obrazu". Fakta jsou podřizována schématům teorie totalitarismu, modernizace, systémů a podobně. Jsou shrnována pomocí analogií, pravidelností, trendů. Jsou konstruovány historické objekty. A to vše se vyjadřuje běžným jazykem odpovídajícím jednomu z našich „přirozených" světů. Vše s sebou nese „zdravý rozum" (včetně banalit) a všeobecně sdílené úsudky (à la „represe byla nespravedlivá"). Výsledkem je pak literární útvar, který, jak dokázal Hayden White, nabývá (přinejmenším v 19. století) vlastnosti jednoho ze čtyř

---

24 REVEL, Jacques (ed.): *Jeux d'échelles: La Micro-analyse à l'expérience*. Paris, Gallimard & Seuil 1996.

25 MÜLLER-KARPE, Hermann M.: *Handbuch der Vorgeschichte*, sv. 2: *Jungsteinzeit*. München, Beck 1968, s. V n.

možných rétorických tropů. Odpovědi takovéto syntézy odpovídají na její vlastní otázky, nejsou to otázky vlastního celku. Točíme se v kruhu.

Skutečná syntéza nemůže nebýt než syntézou otázek, problémů a odpovědí, především zkoumaného celku. Chaotický stav původních otázek a událostí by měl být usoustavněn vybranými nehodnotícími otázkami z různých úhlů. Je nutné se pokoušet o jejich zodpovězení a o srovnání výsledků – osvědčená metoda pokusu a omylu, *piece-meal ingeneering* Karla R. Poppera. Což je navíc požadavek, který přímo odpovídá skutečnému chodu minulosti – a současnosti rovněž. Potom přichází na řadu sledování kompatibility, koherence a konzistence prozatímních výsledků. Nutné je zamyšlení nad vztahy termínů, nad vlastnostmi našeho popisu – tedy nad jistou malou implicitní „teorií". A stejně tak posouzení toho, co jako model do minulosti vnášíme – weberovské *Wertbeziehung*. (Neměli bychom zapomenout spolu s logikou a Maxem Weberem, že pojmy nemohou být ani pravdivé, ani nepravdivé.) Uvedený postup se dá uplatnit snáze pro dějiny současnosti, naše závěry jsou totiž pak testovatelné svědectvími. Můžeme nakonec dospět k jakési menší syntéze svého druhu, aniž bychom se museli příliš odvolávat na jakési tušené pravdy nebo na barvitost svého štětce. Snad bychom se tak vyhnuli rovněž Whiteovým tropům. Nebude to tedy ani sama k sobě se vztahující – a tedy sebepotvrzující – soustava, jako je dnes Kultura, Diskurz či Text, vysvětlující vše, a tedy nic. Stejně jako solipsismus jsou nevývratné, a tedy i nefalzifikovatelné.

Příklad: Dosavadní české práce o Mnichovu zachovávají v podstatě časový sled událostí a snaží se reprodukovat všechny detaily (čím méně otázek, tím více podrobností). Jiný typ představuje analýza Jana Tesaře *Mnichovský komplex* – komplex propojených otázek a pokusů je zodpovědět. Syntetické práce obvyklého typu už z povahy věci, totiž pravidel svého podání, by si Tesařovy otázky ani položit nemohly.

Dějiny dnes a soudobé dějiny

To, co dnes označujeme jako soudobé dějiny, tvořilo již od počátku základ historiografie. Hérodotos, Salustius, Kosmas, Commines, Michelet, Ranke... S přijetím metod filologické kritiky se konstituovala takzvaná vědecká historiografie, už jen vzhledem k nepřístupnosti archivů se omezující na vzdálenější údobí a spíše na dějiny politické. Jakmile se ale rozsah historie obohacoval o hospodářskou, sociální a kulturní stránku, zvětšoval se tím nejen okruh možných pramenů, ale i jejich rozsah. Nutnými se pak staly i nové metody vyhodnocování pramenů (například kliometrie) a jiné způsoby interpretace (dějiny všedního dne, mikrohistorie, „hustý" popis, „archeologizace" a „sémiologizace" historie atd.). V mnoha případech jsou jistě aplikovatelné i na údobí doposud vyhrazené historiografii „vědecké".

To, co přibližně od poloviny minulého století prožíváme, má osobitý charakter. Dějiny se nám „zrychlují" – počet změn vzrůstá; prostor se otevírá a současně díky transportu zmenšuje; události se na nás řítí v reálném čase (CNN) a synchronizují se tak; vše se registruje a zakládá; nebývalým způsobem zpřístupňuje. Svět se na úkor autochtonnosti, tradic, a dokonce i identit synchronizuje. I diachronie začíná být vnímána synchronně. To vše je prostředky klasické historiografie nezvládnutelné, filo-

logicko-historická metoda je uplatnitelná stále na menší výseky dějin, a navíc se značným časovým zpožděním. Prameny, pojmy, teorie a metody se pronikavě proměnily.

Počet zpráv rychle a neustále stoupá. Linearita a literárnost se vytrácejí, ke slovu se hlásí orální, akustické a vizuální (a s tím nové skupiny obyvatelstva, dříve němé). Máme před sebou statistiky, ankety, průzkumy. Údaje jsou systematicky podrobovány vyhodnocování, srovnávání a shrnování. To vše je pak předmětem komentářů a popřípadě i reflexí. Futurologie a prognostika se pokoušejí protáhnout tušené soudobé trendy do budoucnosti. Generalizující teorie jsou střídány triviálními vizemi (Samuel P. Huntington, Francis Fukuyama).

Počty vědeckých poznatků a technologických změn prudce vzrůstají. Suma informací, třebas jen ze sdělovacích prostředků, značně převyšuje množství individuálních zážitků (stále více tuctových a manipulovaných), a musí proto být usoustavňována. Tak pamětí minulosti včerejšího dne je například obsah deníků (není nic tak beznadějně zastaralého jako včerejší tisk), řazený podle rubrik-rámců, a ty se mění jen občas. Krajním případem jsou rámce, matrice vysoce specializované, zvláště u autotelických systémů, které se jasně vydělují z okolí a používají zjednodušeného modelu sama sebe (sem zařazuje Niklas Luhmann třebas práva a umění).[26] Do nich jednotlivé události vstupují prostřednictvím své deskripce, a ta je zprostředkována jazykem onoho systému. Musí se proto nutně samy popisovat a vyjadřovat o sobě. Takových systémů přibývá a stále se rozšiřují.

Jejich charakteristickým rysem (a moderní doby vůbec) je to, že neustálý vlastní popis je jejich neoddělitelnou, možná i konstitutivní podmínkou; v každém případě pojítkem, bez něj by se rozpadly. Obsah tohoto popisu je ukládán do jednotlivých kolektivních a individuálních pamětí, skrze ně je interpretován a pak se stává předmětem reakcí. Za této situace se proměňuje i paměť a její matrice, které vyhodnocují fakta podle svých kritérií. (Takové vzorce se dnes prosazují zvláště u voleb, které představují jakousi generální situaci, kdy je nutno se najednou a na delší dobu rozhodnout o všem.)

Popis společnosti touto společností samou jí musí v zásadě odpovídat, a jsou to potom pravidla tohoto popisu a pravidla jeho užívání, která ji dostatečně vystihují; jedině tak lze zvládnout „prach událostí". Opakuje se jistým způsobem situace Giambattisty Vica, který raději vyšetřoval, *jak*, a nikoli *co* – mýty vyprávějí. Nedivme se proto záplavě sémiologických přístupů, naratologie, „lingvistického obsahu", recepční estetiky, „nového historismu", médiologii Régise Debray, paradigmatům Kultury a Textu atd. Třebas mnohdy předávány papoušky, nejsou zde náhodně, leccos postihují.

Zatímco historiografie starších údobí se snaží z mála údajů vyvodit co nejvíce důsledků, stojí před soudobými dějinami úkol opačný – záplavu údajů rozumně zjednodušit, či dokonce hledat to podstatné. Lze to zejména prostřednictvím analýzy paměti a jejího popisu. (Jistěže by historik mohl zkoumat, zda ubohý Kerry se ve Vietnamu zachoval tak či onak, ale zjištění, jak, kdo a podle jakých vzorců na jeho obvinění reagoval, je patrně důležitější.) Historie se zřejmě svého Newtona nedočká, nový Vico by snad stačil.

---

26 LUHMANN, Niklas: *Essays on Self-reference*. New York & Oxford, Columbia University Press 1990.

Závěr bez závěru

Po mnoha peripetiích jsme prošli cestu od současnosti do současnosti a uzavřeme ji protencí, tedy chvilkovým očekáváním. Za načrtnutých podmínek vstupuje na historiografickou scénu samostatný obor zvaný „soudobé dějiny". V něm se všechny doposud naznačené problémy zauzlují. Dnešní historiografie je totiž rozkolísanější více než kdy jindy. Paměť, historie a žitý svět včetně jeho vlastního popisu se proplétají. Syntéza je těžko možná. A co skutečnost sama?

Načrtnutá situace má své důsledky. V roce 1987 publikoval François Dosse knihu *Rozdrobené dějiny*.[27] Výsledky historiografie totiž tvoří pestrý kaleidoskop témat, přístupů, žánrů a stylů, kde každý si jako v internetu může najít právě to, co hledá. Už ne Droysenovo *über den Geschichten ist die Geschichte*, ale dnešní *Geschichten statt Geschichte*. Ostatně už v roce 1886 Nietzsche poznamenal, že historie je pro evropského plebejce půjčovnou kostýmů, nepasují mu, a proto je mění a mění. Karneval, či tržiště?

I tento stav je námět pro historii, pro historické vysvětlení – had se kouše do ocasu. Spíše se však klade otázka: co zapomenout? Připomeňme opět Nietzscheho, pro nějž byly škrty skutečně tvůrčím činem a který rovněž prohlásil, že bez zapomínání nelze žít.

Dějiny současnosti nabývají na významu, a to dokonce zpětně pro historii v celém jejím rozsahu. Dovoláváme se znovu Burckhardtova pojetí dějin jako toho, co v minulosti je podstatné pro naši současnost. Pak nám dějiny současnosti jako jakési shrnutí dneška otevírají cestu do minulosti. Zpřístupňují ji. A nejen to, individualizují ji pro každého z nás. (Přáním Burckhardta bylo, aby se každý mohl zmocnit těch stránek minulosti, které jej oslovují, a aby přitom došel svého štěstí.) Což má ovšem i svou druhou stránku – Paul Veyne zdůrazňuje, že „dějiny jsou popisem individuálního univerzáliemi".[28] Jistě, obecnost stejně jako syntéza jsou to, co nás spojuje a o co stále usilujeme.

Všechny tyto otázky jsou průběžně řešeny stále četnějšími spory orientací a rovněž rutinně kus od kusu. To, co chybí, je epistemologie historie (ovšem podle zakladatele seriální historie Pierra Chaunu „epistemologie je pokušení, kterého se musíme rozhodně vzdát").[29] Či alespoň jakási kostra její problematiky, jak se o to pokouší tato stať, založená na jejích, jak se domníváme, konstitutivních antinomiích.

Annex – hranice soudobých dějin

Již dávno před „lingvistickým obratem" věděl Voltaire, že v dějinách musí být expozice, zápletka a rozuzlení. Nějak periodizovat prostě musíme. Nechme stranou, nakolik jsme přitom poplatni našemu pojetí předmětu historie, z jakého vycházíme

---

27 DOSSE, François: *l'Histoire en miettes: Des „Annales" à la „nouvelle histoire"*. Paris, La Découverte 1987.

28 VEYNE, Paul: *Comment on écrit l'histoire: Foucault révolutionne l'histoire*. Paris, Seuil 1978, s. 87.

29 Citováno podle: PROST, Antoine: *Douze leçons sur l'histoire*. Paris, Seuil 1996, s. 9.

tématu (periodizace dějin umění je jiná než v politických dějinách) anebo nakolik respektujeme institucionální potřeby kolektivního historiografického provozu (pragmatické pojetí) – to nyní dáváme stranou.

Výraz *Zeitgeschichte* v Německu začali používat barokní básníci (poprvé roku 1657), jistěže jen ve smyslu nahromaděných příběhů (*die Geschichten*) a časové sukcese vyprávění. Singulární dějiny (*die Geschichte*), v mnohém přebírající funkci toposu osudu, se objevují až o století později. Katastrofami ještě nepoznamenaný Johann Georg Büsch koncem 18. století volil začátek pohyblivý, totiž dobu ještě žijící poslední generace. Byl to ovšem více ekonom a publicista než historik. Zakrátko byl stanoven další význam, totiž začátek nové dějinné epochy počínající Francouzskou revolucí. Časový rámec obou pojetí se tehdy ještě překrýval, spory nastaly nutně později. Máme tedy jednak „klouzavé" dějiny vymezené dosud žijícími svědky – viz známou definici Rothfelsovu „epocha současně žijících a její vědecké zpracování" z roku 1953,[30] kterou v roce 1972 mnichovský Ústav pro soudobé dějiny (*Institut für Zeitgeschichte* – IfZ) rozšířil na „sumu nedávno skončených, života současníků ještě bezprostředně se dotýkajících událostí",[31] a podobné určení revue *Contemporary British History*, vyjádřené na obálce slovy „*within living memory*". Vedle toho se soudobými dějinami rozumí vybraným začátkem pevně stanovené a dosud nekončící období. Pojetí Geoffreyho Barraclougha zase připomíná stanovisko Burckhardtovo – „doba, ve které problémy, jimiž se dnes zabýváme, nabyly poprvé jasné formy".[32] Výsledkem je množství dílčích konkrétních řešení, některá z nich uvedeme.

Leopold von Ranke postuloval *neueste Geschichte* jako dobu počínající Francouzskou revolucí a od roku 1815 pro něj začínaly *Geschichte unserer Zeit*. Rok 1789 jako východisko soudobých dějin (*histoire contemporaine*) přijímala historiografie francouzská (někdy ale i pád Napoleona v roce 1815). Pro Španěly je to zase rok 1808 jako datum Napoleonovy invaze. Země bez katastrof mají ovšem s periodizací potíže. Ke shodě se proto nedospělo například ve Švýcarsku a Holandsku. Někteří z britských historiků se v nouzi shodli na roce 1832, roku parlamentní reformy. Termín „současná historie" zcela vyloučili historikové ve Spojených státech, kteří se spokojují s historií moderní. (Americká revue *Current History*, založená v roce 1914, se zaměřuje spíše na reportáže, svědectví a kroniky.) Jak tak dlouhé časové kontinuum hodnotit – pokrok, nebo úpadek? – o tom shoda už nepanuje. Přitom jsou nabízeny jejich dějiny jako vzor (takzvané modernizace), a ten potom periodizuje dějiny jiných zemí. Rozšiřují se tak časově a prostorově, a tím více musí být usoustavňovány, třebas „teoriemi" modernizace nebo globalizace. Pak ovšem, díky pravidlům takovýchto uspořádání, se nacismus či komunismus z výjimky stává pouhým důsledkem.

---

30 ROTHFELS, H.: Zeitgeschichte als Aufgabe, s. 2.

31 *Selbstverständnis, Aufgaben und Methoden der Zeitgeschichte*. München, Institut für Zeitgeschichte 1972, s. 3.

32 BARRACLOUGH, Geoffrey: *An Introduction to Contemporary History*. New York, Basic Books 1967, s. 20.

Britská revue *Journal of Contemporary History* vymezuje současnost dvacátým stoletím, snad protože od popravy jejich krále už uplynulo mnoho vody. Protože ale současně respektuje Büschovo vymezení, redakce dnes preferuje články o údobí začínajícím první světovou válkou (podobně *Contemporary British History*). Ostatně pro mnohé historiky právě tehdy končí „dlouhé" 19. století začínající Francouzskou revolucí a „krátké 20. století" Erika Hobsbawma trvá zase jen od roku 1914 do roku 1991 (italské *novecento*). Nějak se Britům navíc do toho plete *modern history* vymezovaná lety 1775 a 1945. Ostrované znají ovšem i *history actual*, *recent* a *current*. Němci postupují zase obráceně, od mezníku roku 1945 dospěli k roku 1900 (20. století rozčleňují lety 1945 a 1982).

S rostoucí časovou vzdáleností od daných mezníků se objevila nutnost tuto *histoire contemporaine* dále rozčlenit, objevuje se *histoire du temps présent* či pozměňované *Zeitgeschichte*. Pro poválečné německé *Zeitgeschichte* začínal předmět jejich studia nacismem jako otřesem. Obdobně Španělé zvolili začátek občanské války v roce 1936 (což ale zmírňuje jejich „pakt zapomnění"). Český Ústav pro soudobé dějiny se zase zabývá dobou od roku 1938. Pro sovětské Rusko současnost začala rokem 1917 a pro jeho satelity datem podmanění; tak pro Sovětskou okupační zónu Německa a pozdější NDR to byl rok 1945 (už od roku 1946!). Rok 1917 zvolili někteří němečtí historici v letech padesátých (vstup USA do války a takzvaná VŘSR). To jsou řešení definovaná pevnými daty katastrof. Proč ne, cítí-li se jejich potomci jimi dosud poznamenáni? Ani happening Jean-Paula Gouda při oslavách dvoustého výročí revoluce Francouze jejich traumatu nezbavil.

Pařížský Ústav pro soudobé dějiny (*Institut d'Histoire du Temps Présent* – IHTP), založený roku 1980, rozeznává pohyblivou *histoire du temps présent* narozdíl od širší *histoire contemporaine*. François Bédarida dokonce psal o *histoire du très contemporain* (setkáváme se rovněž s výrazem *histoire présente* narozdíl od dějin 19. století, které má představovat *histoire contemporaine éloignée*, zatímco *histoire proche* století dvacáté). V Německu se objevují dvojnásobné (*doppelte*) soudobé dějiny nastávající v roce 1945 a třetí se začátkem v roce 1989.[33] Rovněž Pieter Langrou vše před rokem 1989 ze soudobých dějin vyškrtává.[34]

K totálnímu řešení se přichýlil Pierre Nora, pro kterého soudobé dějiny jsou dějiny bez předmětu, statutu a definice.[35] A svým způsobem rovněž Benedetto Croce, pro kterého zase „všechna historie hodná toho jména je historií současnou".[36]

Zmínili jsme se o periodizačních potížích Britů, kteří jsou pak nakloněni členit své kontinuální dějiny podle mezinárodních událostí (a také jim věnují zvláštní pozornost). Postupující globalizace přináší ale množství dalších mezníků. Absolutní koordi-

---

33 SCHWARZ, Hans-Peter: Die neueste Zeitgeschichte: Muß der Begriff der Zeitgeschichte neu definiert werden? In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 50, č. 1 (2003), s. 5–28.

34 LANGROU, Pieter: De l'actualité de l'histoire du temps présent. In: *Bulletin de l'Institut d'histoire du temps présent*, č. 75 (2000), s. 10–40.

35 NORA, Pierre: Présent. In: LE GOFF, Jacques – CHARTIER, Roger – REVEL, Jacques (ed.): *La Nouvelle Histoire*. Paris, Retz 1978.

36 CROCE, Benedetto: *Théorie et histoire de l'historiographie*. Paris, Dalloz 1968, s. 13 n.

náta, jednotná periodizace světových dějin pevnými daty, není patrně možná. To souvisí s další potíží. Nemáme-li pevná data katastrof, úspěchů, porážek, vítězství, musíme se spokojit s hromadnými událostmi, trendy, generacemi, a to v širším časovém rozpětí. Tak v Holandsku a Švýcarsku se setkáváme s pokusy rozčlenit dobu podle generací (z nichž každá má zase svou generaci historiografů). Jak je ale určit? Zřejmé je to u dějin strukturně pojatých, tam nám úzce vymezená časová data příliš nepomohou, a stejně tak u dějin světových. Pro Geoffreyho Barraclougha tvoří doba od Bismarckovy demise po nástup prezidenta Kennedyho (1890–1964) předěl dvou světových epoch. Současných dějin je tedy přehršel, ne dost dobře se překrývají, zkrátka nejsou současné.

Snad všechny tyto periodizační zmatky svědčí alespoň o životnosti této nové historické branže. Jak loňského roku poznamenal Walter Laqueur, vydavatel *Journal of Contemporary History*, založeného v roce 1966, mohou být jeho dosavadní ročníky brány jako přehled nových přístupů, „zábavný a snad i instruktivní".[37] Přitom poznamenává, že úvodní článek sira Llewllyna Woodwarda z roku 1966 by zasloužil být přetiskován každých deset let. Takovou tradici si lze jen přát...

* * *

V problémech soudobých dějin jsme se orientovali zejména podle vůdčích národních revuí, tj. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, *Journal of Contemporary History*, *Contemporary British History*, *Vingtième siècle*, *Bulletin de l'Institut d'histoire du temps présent* a *Bulletin de l'Institut d'histoire contemporaine*. Jmenovitě německá revue přináší každý rok obsáhlou bibliografii celosvětové literatury, podobně jako internetová bibliografie univerzity v Dortmundu. Z jednotlivých svazků *Bulletin de l'IHTP* se tématu speciálně věnuje číslo 75 z roku 2000 („l'Histoire du temps présent: Hier et aujourd'hui"). V následujícím přehledu uvádíme výběrovou bibliografii k tématu reflexe disciplíny soudobých dějin (mimo již citovaných studií):

DUMOULIN, Jérôme – MOÏSI, Dominique (ed.): *l'Historien entre l'ethnologue et le futurologue*. Paris – La Haye, Mouton 1972;

Écrire l'histoire du temps présent: En Hommage à François Bédarida. Předmluva Robert Frank. Paris, CNRS Éditions 1993;

ERKER, Paul: Zeitgeschichte als Sozialgeschichte: Forschungsstand und Forschungsdefizite. In: *Geschichte und Gesellschaft*, roč. 19, č. 2 (1993), s. 202–238;

Histoire politique et sciences sociales. (Les Cahiers de l'IHTP, č. 18.) Paris, IHTP 1991;

HOCKERS, Hans G.: Zeitgeschichte: Begriff, Methoden, Themenfelder. In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, č. 29–30 (1993), s. 3–19;

CHAUVEAU, Agnès – TÉTARD, Philippe (ed.): *Questions à l'histoire des temps présents*. Bruxelles, Édition Complexe 1992;

37 LAQUER, Walter: Editorial. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 39, č. 4 (2004), s. 469 n.

JÄCKEL, Eberhard: Begriff und Funktion der Zeitgeschichte. In: TÝŽ – WEYMAR, Ernst (ed.): *Die Funktion der Geschichte in unserer Zeit*. Stuttgart, Klett 1975, s. 162–176;

KLUKE, Paul: Aufgaben und Methoden zeitgeschichtlicher Forschung. In: *Europa-Archiv*, roč. 10 (1955), s. 7429–7438;

KOSELLECK, Reinhart: Stetigkeit und Wandel aller Zeitgeschichten: Begriffsgeschichtliche Anmerkungen. (Poprvé uveřejněno roku 1988.) In: TÝŽ: *Zeitschichten: Studien zur Historik*. Frankfurt/M., Suhrkamp 2003, s. 246–264;

NOIRIEL, Gérard: *Qu'est-ce que l'histoire contemporaine?* Paris, Hachette 1998;

POMIAN, Krzysztof: *Sur l'histoire*. Paris, Gallimard 1999;

SABROW, Martin (ed.): *Zeitgeschichte als Streitgeschichte: Große Kontroversen nach 1945*. München, Beck 2003;

SELDON, Anthony (ed.): *Contemporary History: Practice and Methods*. Oxford, Blackwell 1988;

WILKE, Jürgen (ed.): *Massenmedia und Zeitgeschichte*. Konstanz, UVK Medien 1999;

WOLIKOW, Serge – POIRRIER, Philippe (ed.): *Où en est l'histoire du temps présent? Notions, problèmes, et territoire*. Dijon, Éditions universitaires 1988.

Historismus a kulturní pesimismus

Revize ideje pokroku v 19. století[1]

Bedřich Loewenstein

Singularizace pojmu pokroku, tedy představa jediného vzestupného, dokonce zákonitého historického procesu, od začátku vyvolávala podezření, že je pochybeným zevšeobecněním. Všechna částečná zlepšení, jak známo, mívají nepředvídané vedlejší účinky a zpravidla vytvářejí velké nové problémy; zejména však se jednotlivé pokroky neskládají automaticky v jediný harmonický výsledek. Představa pokroku vychází z aktuálního pohledu, z pocitu nedostatku a z optimistické perspektivy jeho možné nápravy, nespočívá však na nutné objektivní souvislosti, nýbrž na praktické subjektivní sebedůvěře a na hodnotícím soudu moderny, která dává přednost novému před starým; je to pojem bojový, jímž se zabsolutňuje jeden nárok či hodnota proti jiným.

Nejinak pocit *dekadence*, představa zániku vlastní kultury a společnosti. Nářek na zkaženost a barbarství přítomnosti, na ztrátu někdejších ctností, je tak starý jako samotné dějiny. Pojem dekadence se však při přesnějším pohledu ukazuje jako parciální a subjektivní, tj. omezuje se na určitou výseč (vojenskou sílu), zatímco přehlíží pozoruhodné výkony v jiných oblastech: „s moralizujícím akcentem pozvedá vlastní vkus na (obecné) měřítko" (H. G. Koenigsberger). Noeticky přitom, jako při každé pojmotvorbě, dochází k *redukci komplexnosti*, která určité aspekty pokládá za podstatné (jazyk), kdežto jiné za zanedbatelné (náboženství). Takovouto redukci komplexity tvoří už pojem lidstva, který odhlíží od různosti pleti, jazyka a stupně civilizace, zatímco všemu, co nese lidskou tvář, na hodnotovém základě jeho schopnosti obrácení na víru, popřípadě rozumu, *připisuje* nezadatelná práva.

Zvláště v reakci na Francouzskou revoluci – ale nejen s reakčním úmyslem – bylo znovu objeveno leccos, co věk Rozumu předtím „odredukoval", co se mu zdálo nepod-

---

1 Jde o kapitolu z autorem připravované knihy *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Vzhledem k rozsahu a žánru celé práce se poznámkový aparát omezuje na minimum (a v tomto směru se nepřidržuje úzu zavedeného v časopise *Soudobé dějiny*).

statné: hodnota dílčího a tradičního, legitimní smysl rozmanitosti a konkrétní skutečnosti. Zato se teď mnozí domnívali, že poznali hranice politického disponování lidmi, meze racionálních zásahů a projektů budoucnosti. Sociální zla nevyplývají prostě z rezistence nevědomosti, jak racionalisté soudili už od dob Sókratových, nýbrž i z odlišných kulturních předpokladů, které nejsou jednoduše tvárné a disponovatelné. Také ti, kdo se nadále drželi víry v pokrok, museli vycházet z komplexnější, méně „redukované" perspektivy, než byla vlastní osvícenské diskurzivní racionalitě nebo Hegelově teleologii rozumu.

Nenápadný vpád historismu

Roku 1795 Friedrich Schlegel proti Condorcetovi uplatňoval problém *nesoučasnosti pokroků*, „velkou divergenci ve stupni intelektuální a morální vzdělanosti". Byl to výstižný poukaz na vícevrstevnost lidské existence, která se vždy nepoddávala formulkám osvíceného rozumu, natož revolučním dekretům. Poznatek nesoučasnosti pokroků se později zhoupnutím kyvadla zvrátil v opačnou pozici *zásadní* relativnosti forem kultury a života. Ohlašovala se časová a regionální segmentace hodnot: *historismus* i jako zproblematizování jediné dějinné perspektivy.

Nebyla to zatím vůdčí myšlenka 19. století, které se nejen v oblasti přírodních věd, nýbrž také v historii, dalo stále vést představou objektivní skutečnosti a univerzálním nárokem vědeckého poznání. Pravdaže, hegelovská víra v možnost usoustavnit disparátní historické dění ztrácela na přesvědčivosti, takže se většina historiků metodologicky raději přidržovala duchovědného pozitivismu, vyhýbala se spekulacím a soustřeďovala na empirické zjišťování spolehlivých fakt – třebaže Rankova devíza z roku 1824, „jako by sama sebe vymazat a pouze ... dát promluvit věcem",[2] byla v praxi neproveditelná.

Leopold von Ranke (1795–1886) proti filozofickému hledání nekonečného pokroku stavěl vlastní hledání nekonečna v jednotlivém; nevěřil v možnost uchopit celkový plán dějin, leda jej vytušit.[3] Ranke zůstal nedůvěřivý i vůči myšlence, že dějiny dávají bezpečné pokyny, co dnes činit, a zejména vůči liberálnímu imperativu politického působení historikova („patriotismus kazí historii", soudil také Goethe). Rankova zdrženlivost však nebyla absolutní, nýbrž především směřovala proti intervenci „abstraktních", přirozenoprávních zásad. Ideje se podle jeho nikoli nerealistického soudu vždy uskutečňují v kontextu konkrétních institucí: v jeho případě to byl daný monarchický byrokratický stát.

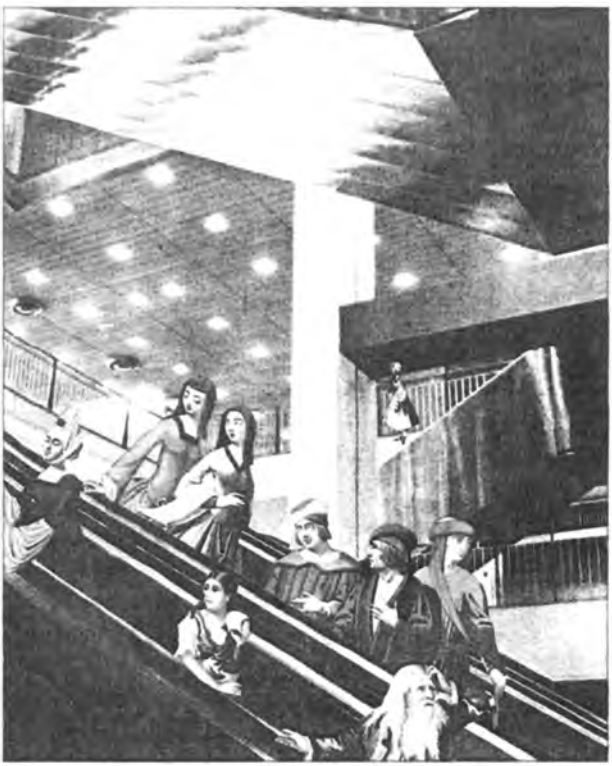
Věděl také, že podstata věcí se nám otevírá jen spoluprožíváním: bez přísady vlastní vůle není velké politické historiografie (Friedrich Meinecke). Politická moudrost podle jeho slov jistě nespočívá jen v zachovávání *statu quo*, ale stejně i ve svobodném

---

2 V úvodu k jeho prvnímu velkému dílu, *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*.

3 KESSEL, Eberhard: Rankes Idee der Universalhistorie. In: *Historische Zeitschrift*, roč. 178, č. 2 (1954), s. 269–308.

jednání a v respektování praktických, například ekonomických nutností, které s politickými dějinami nemusí mít mnoho co dělat. Jako vyhledávaný rádce dvou králů ovšem už v zájmu vlastní kompetence nemohl netvrdit, že znalost minulosti a praktické chápání přítomnosti se navzájem podmiňují: „síly obou působí jedna na druhou a navzájem odhalují svůj skrytý smysl". Při pozorování lidských věcí však nelze vydávat „formulky a prázdné vanutí" za pravdu. Také prý není přípustné pro větší dovednost řemesel a továren či kvůli „rozšíření všelijakého vzdělání až k nejdolejším vrstvám lidovým" pokládat současnost za vrchol dokonalosti a za měřítko při posuzování jiných epoch.[4]

Jacques Prévert, Radosti pokroku *(repro z katalogu:* Images de Jacques Prévert. *Des Presses de l'Imprimerie Union à Paris, 1963)*

4 RANKE, Leopold von: Über die Verwandtschaft und den Unterschied der Historie und der Politik. In: TÝŽ: *Sämtliche Werke*, sv. 24. Leipzig, Alfred Dove 1877, s. 280–293. Šlo o inaugurační přednášku v Berlíně roku 1836.

Místo aby dané zřízení (monarchii) zkoumala podle jeho vnitřních podmínek, místo aby měla na očích praktické zájmy, nutnost a proveditelnost svých projektů, dělá si však radikální dogmatika monopolní nárok na diagnózu doby, pohoršuje se pragmatický konzervativec Ranke v úvodu ke svému krátkodechému *Historicko-politickému časopisu* roku 1832. V neklidných letech po pařížské červencové revoluci rozlišuje ovšem mezi pragmatickými reformami a „netrpělivými ničivými sklony"; mezi rozumným respektováním „rozmanitosti fakt" a nivelizující abstraktní teorií; mezi *přirozeným zákonem* dlouhodobých státních zájmů a efemérními požadavky ústavních změn. Zvláště byl přesvědčen o nutnosti podřizovat individuální občanské potřeby a práva imperativu bránit stát navenek: místo metafyziky lidských práv stavěl metafyziku státu.[5] Také z důvodů tradičních, vlastně teologických, zůstal Ranke skeptický vůči představě jediného pokroku coby principu rekonstrukce světových dějin. Ať jako Boží prozřetelnost či jako vnitřní teleologie, ruší takový princip svým způsobem lidskou svobodu a rovnocennost epoch. Ještě problematičtější bylo pro věřícího luterána, že je lidstvo povyšováno na panteistického „vznikajícího boha ... který rodí sama sebe", čímž ztrácí nadhistorické měřítko (*Über die Epochen der neueren Geschichte*, 1854).

V tom je smysl známé Rankovy formule, že každá epocha se vztahuje „bezprostředně k Bohu", tj. má v sobě vlastní kritérium dokonalosti, své optimum, které nesmí být zabsolutizováno, nehodí se však ani za prostředek na cestě k pozdějšímu, výše hodnocenému stavu („nic neexistuje zcela kvůli něčemu jinému"). Jako nemá smysl prchat do idealizovaných minulostí, tak nechce historik ani povýšit na normu perfektní budoucí společnost. Svoboda tudíž pro něho není až konečným cílem postupu, nýbrž je vždy už přítomna, když lidé jednají v jakkoli kontingentních podmínkách a produkují cosi platného. Setkání jedinečného s obecným a reálně-duchovní rozměr, který se takto manifestuje, činí historii „hieroglyfem"; a tato výzva dělá z historikovy práce, stejně vzdálené romantického blouznění jako slepé faktografie, něco na způsob bohoslužby. „Historie sleduje scény *svobody*." Nebylo to, stejně jako u Hegela, myšleno liberálně, tím spíše že se Ranke soustřeďoval na diplomatické prameny a na zahraničněpolitické souvislosti. Přes determinaci minulostí pro něj však „každým okamžikem může ... vznikat cosi nového".[6]

V Rankových očích je všechno lidské v zásadě hodné poznání: radost z jednotlivostí i bez dalších účelů a systematiky či dovršení budoucností. Bylo by však scestné pokládat dějiny za pouhý *agregát fakt* a ztrácet z očí širší souvislost, „neustálý zápas o nejvyšší statky lidstva", a ovšem i hodnotový rozdíl mezi národy historicky vůdčími a méně významnými.[7] Státy a národy mají svůj zvláštní život, pěstují a udržují si své

---

5 IGGERS, Georg G.: *The German Conception of History: the National Tradition of Historical Thought from Herder to the Present*. Middletown (Connecticut), Wesleyan University Press 1968.

6 RANKE, Leopold von: Das Ideal einer Universalgeschichte. In: STERN, Fritz (ed.): *Geschichte und Geschichtsschreibung: Möglichkeiten, Aufgaben, Methoden. Texte von Voltaire bis zur Gegenwart*. München, Piper Paperback 1966, s. 58–66.

7 „Národy zaujímají své místo ve světových dějinách podle stupně, ve kterém si osvojí a rozmnoží společné statky vzdělaného lidstva. (...) Jen to, co se pohybuje na této půdě, náleží do světa kultury." (RANKE, Leopold von: *Weltgeschichte*, sv. 8. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot 1887.)

navzájem odlišné „duchovní ústrojí", scházejí se ale také vzájemným stýkáním a potýkáním ve vyšší individualitu epochy. Zvláště evropská pospolitost v Rankově interpretaci tvoří jedinečnou jednotu protikladů, nezaměnitelných historických individualit, a toto stále znovu se utvářející společenství států a hodnot má tu přednost, že se přes rostoucí vzájemné vazby stále znovu s úspěchem ubránilo jednostranným mocenským a hegemoniálním nárokům.

Rankovo i mimo německou jazykovou sféru směrodatné pojetí dějin tedy, jak vidíme, při vší nedůvěře vůči Prokrustově loži filozofické systematizace, zdaleka není bez předpokladů; nesmiřuje se ani s „bezútěšnou nahodilostí" (Kant) nezávazného relativismu, ani s absolutizací jediné zásady, jediného národního ducha. Zavrhuje princip pokroku, ale nikoli zcela jednoznačně (idea *výchovy lidského plemene* „má v sobě kus pravdy"), a má určité pochopení i pro kantovskou tradici historického zájmu za účelem praktickým. Ptáme se však, zda velký konzervativec příliš nepodceňuje nevyhnutelné subjektivní předpoklady a vlastní hodnotové představy: vyšší hledisko Boží, před nímž jsou lidé všech věků *morálně* stejní, se nemusí ještě hodit na dílnu historické pojmotvorby (Herbert Schnädelbach).

„Morální pravdy jsou statické, intelektuální pravdy progresivní," poněkud prostě konstatoval Henry Thomas Buckle (1821–1862). Chtěl tím říci, že měřítkem dějinných epoch je „triumf ducha nad světem jevů" a že kritériem civilizačního pokroku mohou být jen vědecké, popřípadě technické znalosti, ne neměnná lidská přirozenost.[8] Tím však, při vší „záviděníhodné nepředpojatosti", se kterou se tento Bacon historiografie snažil podrobit chaos fakt neměnným zákonům (Droysen), zasáhl slabé místo Rankovy morálně-estetické rovnocennosti epoch.

Johann Gustav Droysen (1808–1884), který odmítal jak Rankovu „eunušskou" objektivitu, tak přebírání přírodovědních poznávacích metod pozitivismem, byl nakloněn se spokojit s pokaždé jen „relativní pravdou vlastního stanoviska": nešlo mu přitom o nahodilé osobní „já", nýbrž o „já" historické mravní moci. Historiografie je pro protagonistu dějinného poslání pruského mocenského státu nesporně praktickou vědou a historik se neponižuje, obětuje-li své soukromé přesvědčení velkému zájmu vlasti. Subjektivní aspekt při studiu dějin však vyplývá už ze skutečnosti, že minulost neleží před námi tak jako objekty věd přírodních, ale je nám přístupna jen v médiu jakoby výslechu svědků. Nejen celek dění se vymyká našemu bezprostřednímu poznání: i „fakta" se stávají stavebními kameny historického vědění až prostřednictvím našeho tázání a pojmového zpracovávání.

Vědomí, které se svými otázkami obrací na minulost, se přitom musí chápat jako historicky podmíněné, totiž jako článek v řetězu historického vznikání, které jím pokračuje. Byl to krok ve směru historického relativismu, který Droysen ještě podtrhl

---

8 „Pokrok lidstva spočívá na úspěchu, s nímž probádá zákony jevů, a na rozsahu, ve kterém jsou tyto poznatky rozšiřovány. (...) Objevy ... posilují vliv intelektuálních pravd a zeslabují vliv pravd morálních," tvrdil Buckle. Droysen se podobným zevšeobecněním posmíval jako banálním a konfuzním zásadám typu otřepané teze, že měřítkem civilizace je množství spotřeby mýdla.

svým radikálním zařazováním všeho jednotlivého do velkých historických celků a podrobováním všech měřítek konkrétnímu stupni mravního pokroku. Droysen sice připouští určitou možnost uplatňovat přírodovědecké poznatky, fakta kvantitativně měřitelná, v historii; redukce vitálních jevů na fyzikální se prý však míjí podstatou dějinných „mravních mocí" – jako použitý kov ještě netvoří sochu a přirozené potřeby podstatu člověka. „Nech je měřit a vážit," prohlašuje mladý idealista v soukromém dopise, „naší věcí je *teodicea*".

Co chtěl říci touto metaforou? Lidské jednání se odehrává v „rozmanité souvislosti zájmů, konfliktů, obchodů"; z obchodů však vzniká *historie* jen tím, že si minulost osvojíme myšlenkovou prací. Vědy, v nichž vládne zákonitost a jež jsou zbavené lidské subjektivity volních aspektů, se podle Droysena nikdy nedopracovávají autentické myšlenky *pokroku* a v individuálním jevu budou jen nacházet opakující se vlastnosti druhové. Mravní svět, v němž pojem historie teprve dochází plného uplatnění, je oproti tomu vytvářen až intencionální strukturou lidské vůle a stále pokračujícím vystupňováním (aristotelskou *epídosis*) už dosaženého. To byla Droysenova historická ontologie. Stálé vznikání nechce chápat jako prostou změnu jednoho v druhé; vychází sice z předchozích útvarů, ale vede je dál v „nekonečnou řadu pokroků" (*fortschreitendes Werden*). Fichtovské *má býti*, které u Droysena vystřídalo Hegelova dirigujícího světového ducha, ani jeho víra ve všemohoucího Boha však nejsou plnohodnotnou náhradou racionální prozřetelnosti.

Droysen právem shledává zvláštnost vždy jen zprostředkovaného historického poznání v tom, že všechna minulost vskutku minula; co z ní zůstalo, jsou jen „otisky volních aktů". Ty třeba chápat jako svého druhu svěřenský statek, „fideikomis" každé nové generace, a jako prostředek, jak „rozšířit, obohatit, stupňovat ... chatrný a osamělý okamžik našeho efemérního bytí". „Máme jen ten jediný okamžik naší přítomnosti." Začátek a konec, souvislost, „toť naše konstrukce, naše vyznání a svědectví".[9] Nesporně výstižné, stejně jako Droysenův důraz na vždy jen předběžný a přibližný charakter historického poznání; jeho pojetí původu a budoucnosti je však – oproti Rankovi – tak subjektivizováno, že se sotva hodí na „teodicey".

I Rankova osa státních dějin, přes vysoký morální akcent, u Droysena ztrácí objektivní samozřejmost; ač zastánce primátu státu před soukromými zájmy, připouští, že politické dějiny nejsou vším, ba snad ani nepostihují to nejdůležitější v životě národů. Zvlášť vydatným polem bádání se mu zdají být *prostředky*, tj. kulturní techniky. Tento spíše mimochodem vyslovený názor, předjímající Burckhardta, jistě neodporuje základní vicovské tezi jeho pozoruhodných *Historik*, přednášek poprvé vydaných už roku 1857, že nám jsou totiž útvary světa morálního ve vyšší míře přístupné nežli jevy vnější přírody: jde takříkajíc o otisky téže „znakové soustavy", která je vlastní všem lidem.

Droysen tudíž koriguje Rankovo objektivistické historické myšlení specifickou hermeneutikou, vycházející z právě dané přítomnosti: metodou, která se nepřímým poznáním a principem *porozumění* kulturním fenoménům („mravním mocím") liší od

9 DROYSEN, Johann G.: *Briefwechsel*. Berlin – Leipzig, Verlag für Kulturpolitik 1929.

přírodovědní metodiky. Droysenův konstruktivistický náběh bude později prohlubován Windelbandem, Diltheyem a Rickertem a systematizován jako protiklad „idiografismu" a „nomotetiky". Droysenův subjektivistický a voluntaristický akcent se projevuje i jeho angažovaností za stát a národ, zvláště v jím zastávané teorii „německého poslání Pruska", a vůbec v orientaci na volní stránku v dějinách; není náhodou, že jeho badatelský program nezní „jak to vlastně *bylo*" (Ranke), nýbrž „jak se *stalo*".

Droysen v tomto smyslu pokrok chápe intencionálně a morálně; kontinuita dějin není strukturována naturálně, nýbrž je výsledkem aktivní účasti na hodnotách historicko-morálního světa. Kvalitativní celkový smysl nebo účel se ze sledu událostí empiricky vyvodit nedá: co historicky předcházelo, tvoří sice základ dalšího jednání a klade nám meze látkou i kulturními technikami, neskýtá však obsahové určení. Budoucnost prochází subjektivním médiem myslícího a jednajícího člověka, takže „vystupňování a prohlubování" současných hodnot zůstává jen postulátem. „Dějiny" v Droysenově formulaci jsou vědomím lidstva jako historicky vzniklého útvaru; z tohoto poznání vyplývající odpovědné jednání si však musí vystačit bez tradičních metafyzických nebo naturálních opor.

V historismu se tendenčně ztrácela jak zaměřenost dějin, tak věčnost neproměnných hodnot jako kritérium individuálního a pozitivního – i když se v mlze idealistické rétoriky zatím jen nezřetelně rýsovaly i radikálně relativní důsledky: že se dění zbavovalo kantovského „návodu rozumu" i myšlenky konečného cíle. U Ranka byl objektivní charakter světových dějin ještě zajištěn božským řádem, který jistě patřil i k Droysenově osobnímu přesvědčení; uvědomoval si ovšem daleko více předtím přehlížené subjektivní předpoklady. V době, která historické vzdělání povýšila na nejvyšší kulturní hodnotu, musely však časem nastat zmatky z obtíží, jak z nezbytně individuálních a parciálních dějin vyvodit široké souvislosti smyslu. V „maloněmecké" pruské škole, k níž Droysen patřil přes své zájmové těžiště v helénismu, se tento důsledek už místy projevoval v podobě povyšování národa na „úhelný bod nového historického smyslu", ne-li tím, že se její protagonisté docela rozloučili s humanitními a univerzálními hodnotami ve prospěch národního mocenského státu.[10]

Proroci dekadence

To jistě nelze říci o konzervativním basilejském patriciji Jacobu Burckhardtovi (1818–1897), který je naopak pevně přesvědčen o podstatné amorálnosti politiky a zlu spočívajícím v usilování o moc, stejně jako o kulturním změlčení a zmasovění současnosti. Právě proto se přítomnost nehodí jako měřítko pro rekonstrukci minulosti:

---

10 KOSELLECK, Reinhart – MOMMSEN, Wolfgang J. – RÜSEN, Jörn (ed.): *Theorie der Geschichte: Beiträge zur Historik*, sv. 1: *Objektivität und Parteilichkeit in der Geschichtswissenschaft*. München, Deutsche Taschenbuch Verlag 1977; SCHLEIER, Hans: Die kleindeutsche Schule. In: STREISAND, Joachim (ed.): *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft*, sv. 1. Berlin, Akademie Verlag 1963. Iggers u Droysena zdůrazňuje jeho historický optimismus, chybějící představu radikálního zla; Droysen také spoléhá na racionální sebekontrolu mocenského státu (IGGERS, G. G.: *The German Conception of History*).

„Velikost je to, *čím my nejsme*."[11] Zvlášť iluzorní se Burckhardtovi zdá cíl umravnit a zracionalizovat moc, jež se pravidelně vymyká všem pokusům ji zkrotit: nakonec se ukazuje být samoúčelem. Za hesly, jako je pokrok, civilizace, osvěta a vzdělanost, se podle něho skrývá jen slepá dychtivost změn, která bezděky nastoluje nový útlak, nová nebezpečí a utrpení, a v neposlední míře nutí kulturu pod jho zisku a peněz jako míry všech věcí.

Paul Éluard: Moderní doba *(soukromá sbírka, Londýn)*

Už v jednom dopise z roku 1842 chápe mladý idealista právě současný subjektivismus jako krizový jev, totiž jako ztrátu závazných norem. Později, ve své *Kultuře renesance v Itálii* (1859), moderní individualitu sice podává jako sílu kulturně tvořivou, ale i jako neméně problematickou, sobeckou, ba ničemnou. Nezvratnou přeměnou všech

11 BURCKHARDT, Jacob: *Úvahy o světových dějinách*. Olomouc, Votobia 1996, s. 182.

politických a sociálních pořádků, definitivně Francouzskou revolucí, moderna „ztratila historickou půdu pod nohama", takže se znemožnila samozřejmá kontinuita v rámci tradičního řádu. Tím však Burckhardt, který v zásadě zavrhuje spekulace, ba i systém, povoluje tendencím k subjektivizaci historických měřítek, které hlásal jeho berlínský učitel Droysen. „Naším předmětem je ta minulost, která zřetelně souvisí s přítomností a budoucností." Znamená to selektivní bádání ve „vnější suti fakt",[12] jejich seskupování podle nezbytně subjektivních kritérií, nietzscheovské pořádání fakt podle jejich „řádové hodnoty". Předpoklad objektivní smysluplnosti dějin jako celku, Rankův zákaz dodatečného soudu o pravdě a omylu v historii, to vše Burckhardt zavrhuje ve prospěch výběru významného a toho, „co se v nás ozývá". Sám ovšem ví, že právě to, co se *nám ignorantům* zdá být zajímavé, výběr podle našich kritérií vkusu, kultury, bezpečí, úspěchu, velikosti, se může stát nejhorším nepřítelem poznání pravé historické velikosti. Moderní zlom kontinuity, paradigma práva na odlišnost, ba nutnosti se odlišovat, znejistily samozřejmou zakotvenost dneška v minulosti, kterou historismus jinak kultivuje. „Rádi bychom znali vlnu, která nás nese oceánem," praví Burckhardt, „jenže my jsme sami touto vlnou": i poznávající subjekt je vydán kontingencím dějin. Ztratil se celek s vnitřní teleologií časové následnosti, stejně nedosažitelný jako neuspokojivý coby zdroj smyslu, a zbývá pouze kvaziantické, thúkýdidovské chápání dějin – hledání prvků *typického* a vracejícího se, s těžištěm „trpícího, usilujícího a jednajícího člověka, jakým je, vždy byl a bude".[13]

Tato zdánlivá antropologizace dějin[14] ve skutečnosti tíhne ke *kultuře* jako oblasti vyššího stupně obecnosti, než je prostý časový postup, sféře sice také proměnlivé, ale i trvající. Místo dějin jako celku se Burckhardt odvolává na *dějinnost* a na totožnost lidského v celé jeho rozmanitosti. Burckhardtovský historismus, poznání lidských výšin a propastí, osvobozuje od přítomného diktátu průměru a závazné služebnosti praktickému životu: hledisko poznání, které prý neznají jen „barbaři a Američané". Dějiny kultury nejsou pro něho speciálním oborem, nýbrž „světem pohybu, svobody ... který nevyžaduje povinnou platnost" a – jako Hegelův světový duch – „bez ustání modifikuje a rozkládá" stabilní životní mohutnosti a formy. Kultura, to jsou *hodiny, oznamující chvíli,* kdy ze struktur vyprchal život.[15]

Důraz na kulturní aspekty jako na to, co je vskutku hodné pamatování, nepředstavuje tak idealistickou redukci na duchovno v užším smyslu (Schnädelbach), ale míní

---

12 TÝŽ: *Historische Fragmente.* Basel, Schwabe 1942.

13 TÝŽ: *Úvahy o světových dějinách,* s. 7.

14 Vzhledem k antickému sklonu Karla Löwitha proti historismu uplatňovat neměnnou lidskou přirozenost se Jürgen Habermas ptá, zda „to, za co se člověk sám považuje, neovlivňuje způsob, jak obstojí"; „druhá lidská přirozenost", historicky osvojená a vytvořená pravidla soužití, formy zkušenosti a zacházení jsou stejně důležité jako „první příroda" (HABERMAS, Jürgen: Karl Löwiths stoischer Rückzug vom historischen Bewußtsein. In: TÝŽ: *Philosophisch-politische Profile.* Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag 1971, s. 129). „Jednotlivé smí být dotazováno ... jen při výslechu svědků o obecném, nikoli jako samoúčel," praví Burckhardt v úvodu k svým *Griechische Kulturgeschichte* (München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1977, s. 4).

15 BURCKHARDT, J.: *Úvahy o světových dějinách,* s. 52.

obecnou dynamickou tvořivost, kterou Burckhardt jen pro názornost připisuje zvláštním dějinotvorným mocím, jako například státu a církvi. Jako duch vykazuje reálnou podmíněnost a proměnlivost, tak ostatní historické dění zase duchovní stránku, slyšíme už na počátku *Úvah o světových dějinách* (psány od roku 1870, posmrtně vydány 1905). Kultura ovšem tvoří také autonomní linie tradice, jejichž naprosté podrobení by znamenalo konec dějin. Pro Evropu v substanciálním významu duchovního napětí a produktivity by byla přímo smrtelná „dusivá mechanická moc ... ve službách jediného státu či jediné tendence". – Nebyla to vize budoucnosti, zato však útěcha v temných časech.

Burckhardt zdaleka není chvalořečníkem Hegelova krtka, který podkopává vše ustrnulé; ne z každého ničení vychází také omlazení. Inovace má pro něho vůbec ambivalentní charakter – jako ostatně všechno lidské: na světě skutečně nesmrtelná se mu někdy zdá být jen sprostota. Vysoké a nízké stále znovu přímo přechází jedno v druhé a doby krize často jako by se nevztahovaly „bezprostředně k Bohu" jako spíš – k peklu. Nicméně historický pesimista vidí i produktivní potenciál velkých krizí, třebaže bez *finality*, bez záruky vyššího, spravedlivého a rozumného. V zřetelné distanci od svých německých kolegů, jejichž víra v smysluplné dějiny byla právě potvrzena založením říše roku 1871, Burckhardt soudí, že mělký historický optimismus pod rozčeřeným dramatickým povrchem přehlíží skryté plynutí stále téhož. Navíc stoupenec Schopenhauera vůbec nevěří v rozum jako dějinnou sílu: intelekt je jen jakoby příručím lidské vůle, a ta je vlastním pánem tohoto světa.[16]

Burckhardtova kombinace nepochopení a jasnozřivosti vůči otázkám přítomnosti se projevuje už v soukromé poznámce v korespondenci z roku 1846: „Vy všichni ještě nevíte, co je to lid a jak snadno se lid mění v barbarskou lůzu..." Za ryzí iluzionisty pokládá muže, kteří „doufají, že svými filozofémata povedou a udrží hnutí na správné dráze". Deklarace lidských práv se nehodí jako základ politiky; práva přirozená a občanská se zdaleka nekryjí. „Dobrý život" *polis* v aristotelském významu předpokládá svébytí svobodných, a pro to podle Burckhardta nemají předpoklady ani masy, ani moderní velký stát se svou kolektivní dynamikou (Wolfgang Hardtwig). V demokracii basilejský občan vůbec vidí sebeničivou sílu. Nivelizující nechuť ke kultuře a zánik autority vyúsťují vládou násilí: despotismus „hrozných simplifikátorů" staví na

16 Herbert Schnädelbach vyzdvihuje, že Burckhardt přes svůj rezignovaný důraz na neracionální hnací síly v dějinách není vitalista, nýbrž trvá na vědomí duchovních souvislostí a kulturních výkonů, a také na napětí s reálnými dějinami, jako úkolu historiografie (SCHNÄDELBACH, Herbert: *Geschichtsphilosophie nach Hegel: Die Probleme des Historismus.* Freiburg – München, Verlag Karl Alber 1974, s. 73 n.). Podrobnější hodnocení viz HARDTWIG, Wolfgang: Geschichtsschreibung zwischen Alteuropa und moderner Welt: Jacob Burckhardt in seiner Welt. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1974, s. 132 n. Naproti tomu Jörn Rüsen prohlašuje, že Burckhardt sice „teleologii nahrazuje patologií", tj. akcentuje katastrofičnost dějin, a ducha chápe jako trpící a bezmocnou sílu, ale také jako „reflektovanou dovednost" a „uvolňování duchovního přebytku", které rozhodně působí na reálnou podobu společnosti (RÜSEN, Jörn: Die Uhr, der die Stunde schlägt: Geschichte als Kulturprozeß bei Jacob Burckhardt. In: FABER, Karl-Georg – MEIER, Christian (ed.): *Theorie der Geschichte: Beiträge zur Historik*, sv. 2: *Historische Prozesse.* München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1978, s. 202).

vášních a na sobectví davu. Vůči blížící se katastrofě, která hrozí rozpoutáním všeho ďábelského v lidské přirozenosti, platí zásada – v analogii k posledním římským filozofům – zachovat odstup od reálných dějin, vysoko třímat prapor trvalého, nadčasově platného, a vzít na sebe „zastoupení ducha" v bezduché době.

Perspektivu dekadence,[17] kterou Burckhardt staví proti „bláznivé hře naděje", chápe jako řada dalších myslitelů od 18. století v analogii k sugestivnímu obrazu zániku antické civilizace. Znamení doby vedle nástupu „barbarů", nehistorických velkoměstských mas, spatřuje v začínající éře velkých mezinárodních válek. Burckhardtovu děsivou vizi budoucnosti dovršuje totalitní formule *vojenského státu a velkovýrobce v jednom*, který organizuje každodenní práci svých uniformovaných obyvatel za víření bubnů. Východisko pesimista shledává jen ve stoickém ústupu, individuálním stavu bez iluze – být „moudrý navždy".[18] Není to cesta jednoduchá: v odvrácení od žalostných reálných dějin a navzdory křehkosti všech kontinuit a dějinně-filozofických konstrukcí (Emil Angehrn) zachovat povědomí evropského dědictví.

Friedrich Nietzsche (1844–1900), rovněž z protestantské fary a pod vlivem Schopenhauerova pohledu na svět coby Bohem opuštěného blázince, se svým starším basilejským kolegou měl společné pohrdání davem – špatnou kopií a překážkou všeho velkého: vem je čert a statistika; obdobně pohrdal i všemi „slabošskými doktrínami optimismu". „Strašlivá ničivost takzvaných světových dějin" s jejich nesmyslnými zly přesto mladého klasického filologa fascinovala a s oblibou zaujímal pózu neohroženě-beznadějného diagnostika. Četné reálné pokroky jeho života mu byly činou iluzí, schopenhauerovským *závojem Máji*, za nímž se skrývá pohroma a neklidný barbarský shon. „Vše slouží přicházejícímu barbarství", a jako v pozdní antice, symptomem nemoci je „egoismus ziskuchtivců a násilničtí vojenští vládci".[19]

Akcenty Nietzscheho diagnózy se však mění. Ve *Zrození tragédie z ducha hudby* (1872) vítězství apolónského principu, racionálně kontrolovaného vědomí, nad dionýsovským opojením, v podobě alexandrinismu, tvoří šifru neplodné moderny a její víry ve vědu. Sókratés, *praobraz teoretického optimismu*, mu je nedorozuměním, ale i Eurípidés svým ospravedlněním prostřednosti a Platónovo ztotožnění pravdy s bohem se mu zdají být slepou uličkou proti Hérakleitovu věčnému vznikání a zanikání bez morálního značkování. Když dnešní „orientalizovaný" svět znovu zatouží po helenizaci, je to naděje na *tragické smýšlení* v tomto významu (*Wagner v Bayreuthu*, 1876).

---

17 *La France dégénerée* zní anonymní titul z roku 1872, obžaloba destabilizované, zkorumpované, méněcenné společnosti, jíž se vysvětluje porážka z roku 1870. Spis Maxe Nordaua *Entartung* (1892) dodává heslo dobové náladě, poznamenané strachem z atavistického úpadku, a zejména z iracionálních davů. V 90. letech se začíná měnit sebepochopení 19. století: Hyppolite Taine, Gustav Le Bon a Émile Durkheim, každý svým způsobem, přispívají k diagnóze krize moderní civilizace (k tomu HERMAN, Arthur: *Propheten des Niedergangs: der Endzeitmythos im westlichen Denken*. Berlin, Propyläen 1998, 139 nn., 155 n.).

18 BURCKHARDT, J.: *Úvahy o světových dějinách*, s. 11.

19 NIETZSCHE, Friedrich: *Studienausgabe*, sv. 1–4. Frankfurt/M., Fischer Bücherei 1968; SAFRANSKI, Rüdiger (ed.): *Nietzsche*. München, Diederichs 1997.

Překonání moderního odcizení, „návrat ztraceného syna", schillerovské smíření v říši krásného zdání, v ohnivém kouzlu hudby, to je jednou z tradic, na niž Nietzsche navazuje. Už roku 1872 však slyšíme s neslýchanou strohostí, že *pojmové halucinace* typu „lidské důstojnosti" nebo „důstojnosti práce" jsou jen ubohé produkty otroctví skrývajícího se před sebou samým. Jen prolhaná humanita prý ignoruje, že ke kultuře menšiny patří otroctví většiny („Der griechische Staat", 1872). Proti degradaci státu na ochranné zařízení pro sobecké jednotlivce, popřípadě na „nástroj burzy", existuje snad jen jediný prostředek: válka. Přesto jeho současný rozchod s přítomností zní téměř křesťansky: „Nikdy nebyl svět více světem, nikdy nebyl chudší na lásku a dobrotu."

Na rozdíl od Burckhardta, neméně pesimistického přítele a mentora z dob společného působení v Basileji, Nietzsche načas propadá sugesci Richarda Wagnera a uvěří v možnost záchrany ze smysluprázdné, zkorumpované moderny: v katarzi skrze mytický rituál, v uměleckém svátku wagnerovské opery. Zde, jak doufá, se z mýtu, poezie a hudby zrodí nová kultura s velkými vitálními instinkty. „Za zpěvu a tance projevuje se člověk jako úd vyšší pospolitosti." – Později se ho zmocní pochyby o léčivé síle, dokonce pravosti wagnerovského artefaktu, v němž, jak se mu teď zdá, vládne jen divadelnost. Stále osamělejší filozof se odpoutává i od Burckhardtovy opce opřít se o vrcholky evropské kulturní minulosti jako korektivy ploché přítomnosti.

Nietzsche nejprve obrací způsob humanistické argumentace a v zapomínání nevidí symptom barbarství, nýbrž nutnou základnu vlastní tvorby, předpoklad jednoty se sebou samým. Kultura vzpomínání váže život na cosi zašlého, dává mu zakrnět, *zvrhnout se*, mění jej v „imperfektum neschopné zdokonalení". Není to život, který vyžaduje ospravedlnění, ale historie pojatá jako protiživotní, rozkladná síla, která libovolným hromaděním nesouvislých a rozporných fakt živí pocit přesycení a epigonské malomyslnosti. Je-li pro sběratele historických fakt vše stejně hodnotné, stává se vše *lhostejným*. Proti tomu je jednající vždy nevědomý a nesvědomitý, „miluje svůj čin nekonečně více, než si zasluhuje být milován" („O užitku a škodlivosti dějepisectví", 1874).

Nietzscheho útoky se chápaly některých Droysenových a Burckhardtových motivů namířených proti historickému objektivismu a normativitě dějin pro přítomnost a budoucnost a vystupňovaly je do polohy zúčtování s historickým náhražkovým náboženstvím 19. století. Víra v jednotu individuálního a univerzálního, reálna a duchovna dokonce ve sféře státní, konkrétně v podobě nové německé říše, se mu stává přímo molochem. – Víra v moc dějin, která odpovídala povýšení historie na vůdčí disciplínu celé epochy, utrpěla už kantovskou kritikou poznání, totiž pochopením, že historické diskurzy jsou vždy podmíněny poznávacím zájmem dané generace. Tento poznatek však, přes Droysenův „relacionismus", zůstal dotud bez důsledků. Pochybenost orientace na vlastní konstrukt, nemluvě o láskyplné *l'histoire-pour-l'histoire* nebo skeptickém rozkladu všech hodnot v toku stálého vznikání a zanikání, se stane až problémem generací po Nietzschem.[20]

---

20 K debatám o historismu po Nietzschem viz OEXLE, Otto G.: *Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus: Studien zur Problemgeschichte der Moderne*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1996.

Z jeho kritiky v polovážném, duchaplně-ironickém šatu však vycházel radikální zvrat „filozofie života", kterým se zproblematizovala víc než jen historická kultura 19. století, její antikvářské konzervování a „modloslužebnický tanec kolem napůl pochopené minulé velikosti". Nietzscheho kritika jistě postihla podstatné slabiny historismu, přičemž se jeho volání po „svébytnosti" každého věku svým způsobem stýkalo s rankovským pojetím historických epoch. Legitimní je i vůle oživovat minulost a používat ji k vlastním účelům. Je slučitelná dokonce s vírou v pokrok, pokud ovšem neotevírá brány manipulativnímu zacházení s dějinami anebo – jako u pozdního Nietzscheho – „život" není přímo definován sociálněDarwinisticky, utlačováním a vykořisťováním cizích a slabších. V tom smyslu je Nietzscheho *plaidoyer* za tradicemi nezatíženou přítomnou aktivitu, jeho povyšování slepé vůle, iracionální síly v schopenhauerovské tradici, značně problematické.

Felix Jenewein: Hýření *z cyklu* Mor *(Národní galerie, Praha)*

Požadavek být „zdráv, silný, plodný" právem uplatňuje primát vůči bezkrevnému historickému vzdělání, vůči kontemplaci, vědecké přespecializovanosti a roztříštěnosti. Dokonce zúžení obzoru, „umět v pravý čas zapomenout a v pravý čas si vzpomenout", je nutné pro každé jednání, nemáme-li padnout do pasti kanonizované, muzealizované minulosti; nekonečné rozšiřování horizontu často mate tím, že bující náhražkové vzdělání udusí skutečnou vzdělanost. *Perspektivita*, říká Nietzsche výstižně v *Mimo dobro a zlo* (1886), je základní podmínkou všeho života, ba dokonce: „Proč by neměl být svět, který se nás týká, fikcí?" Skutečně se v lidské společnosti neobejdeme bez subjektivního hodnocení: už na trhu hodnota zboží stoupá a padá podle měnící se poptávky; je to jeden z důvodů, proč chovají stoupenci věčných a neměnných hodnot nedůvěru k moderně a jejím kolísavým deskám hodnot.[21] Nietzsche poznatek subjektivity našich hodnotících soudů žene až k apologii *nesprávného* soudu, pokud totiž podpírá život a „udržuje vlastní druh"; pro něho mluví elementární skutečnost, že sám život je omezený a nespravedlivý. Jeho popření Hegelova „dějinného smyslu" jako náhražky náboženství, jak jsme už naznačili, obsahuje ještě radikálnější motiv, který pod povrchem jako *basso continuo* provází celé jeho dílo a ozývá se ve stále nových variacích.

Nietzscheho „prazáliba a pranenávist" na jedné straně platí *vznešenosti* ve značně svévolném pojetí, na druhé „zručným otrokům demokratického vkusu" a jejich morálce užitečnosti. Ve zpětné projekci se jeho předsudek, v nebezpečné blízkosti Gobineauových resentimentů, stává denunciací onoho starověkého „velkého hnutí římské lůzy", povstání špatných, nevzdělaných, nemocných a zbabělých i s „ničemnou židovskou frází o nebi na zemi".

Tím rozhodný „anti-antisemita" nemíní jen kazatele rovnosti a lásky k bližnímu, kteří podkopávají přirozený smysl pro lidské rozdíly a samozřejmé podřizování; už platónský výmysl čistého ducha a dobra o sobě se v evropských dějinách ukazuje být „nejnebezpečnějším ze všech omylů", a křesťanství je *platónismem pro lid*. Později sice čteme, že by dějiny byly až příliš hloupou záležitostí bez ducha, který do nich vnesli bezmocní: až na půdě kněžských resentimentů se člověk stal „zajímavým zvířetem". Konkrétně však převažují újmy. Od Lutherova duchovního plebejství, jeho „selské války severu", pochází zploštěný nový duch Evropy, který aristokratickou renesanci ponížil na „velkou marnost". Vášnivé pošetilosti a pololži „morální tarantuly" Rousseaua obdobně zaplašily elitářského ducha osvícenství: „zbytečná fraška" Francouzské revoluce překládá jeho pseudokřesťanské hodnotové soudy do jazyka krve a zločinu. „Ó Voltaire! Ó humanito! Ó pitomosti!" volá v *Mimo dobro a zlo*.

Nietzscheho pronikavě pesimistické útoky na iluzi i realitu pokroku jakožto ve skutečnosti prý degeneraci vyúsťují satirou na „tlustě vyvatovanou" moderní humanitu

---

21 Georg Simmel konstatuje, že měřící, vážící, počtářsky exaktní moderní peněžnictví představuje „nejčistší podobu intelektualismu" a je v naprostém protikladu k „impulzivnější, celostnější, citovější podstatě dřívějších epoch". Není prý náhodou, že duchové nejnepřátelštější vůči ekonomickému chápání lidských záležitostí jsou naladěni i antiintelektuálsky a zcela završují exaktní interpretaci přírody. Viz SIMMEL, Georg: *Philosophie des Geldes*. Köln/R., Parkland Verlag 2001, s. 499.

(*Soumrak model*, 1889), s karikaturou společnosti jako vzájemnosti nemocných a ošetřovatelů. Víra v pokrok se mu zdá absurdní už proto, že jediné lidstvo reálně neexistuje a dějiny jsou v nejlepším případě „ohromnou experimentální dílnou", ve které se nemnohé provádí, ale „přemnohé nezdaří". Tak sice v poznatku *neurčenosti* člověka tkví šance možného sebepřekonávání (abychom se vyhnuli zneužitému termínu *nadčlověka*), ještě spíše však hrozby ztroskotání: vítězství stáda nad pravými hodnotami a nad vitálními pudy, rozředění ideálů elit, „sebezrušení všeho velikého". Nietzsche chová neodvratné podezření, že za fasádami všeobecného vzestupu cesta lidstva ve skutečnosti směřuje dolů, k pouhému růstu „chytrosti, pohodlí, prostřednosti, čínskosti, křesťanskosti... Jsme člověkem unaveni." (*Genealogie morálky*, 1887).

Nietzsche se vymyká řazení pod jedinou základní intenci;[22] nebudeme ale zřejmě chybovat, podtrhneme-li jako důležitou část jeho „experimentální dílny" pokus obrátit židovsko-křesťanský impulz pokroku, odhalený jako duchovní pomsta na aristokratickém hodnotovém řádu, a snahu lineární čas vrátit nazpět k antickému východisku *věčného návratu stejného*.

Porozumět jedinečnému v proudu života

Negativní obraz dekadence kultury – ať jako ztráty vitality v důsledku přecivilizovanosti a předrážděnosti, fyziologické degenerace, popřípadě mísení ras, anebo spíše jako ztráta tradičních morálních hodnot a regres k pudovým atavismům davu – nebyl ani specificky nietzscheovský, ani „historistický". Pesimistické diagnózy mohly vycházet z biologismu a požadavku eugenických reformních zákonů stejně jako z konzervativního moralismu anebo romantické nechuti vůči světu měšťáckých šosáků. Všeobecný *zánik* nebo všeobecný *pokrok*, prohlašuje Baudelaire: nejde o slova, jen o fakt zesprostředkování srdcí.[23] K negativní představě přítomnosti jako úpadku mohla docházet durkheimovská sociologie stejně jako protest proti kapitalismu, ale také etnický požadavek národní semknutosti a pospolitosti. Módní pojem *života* často tvořil jakousi sběrnou nádrž stísněnosti ze společnosti sice úspěšné a bohaté, avšak jednostranně materialistické, mechanistické, přeintelektualizované, jejíž liberální hodnotové orientace selhávaly jako integrační prostředek, ba zdály se být spíše součástí problému.

---

22 JASPERS, Karl: *Nietzsche und das Christentum*. München, Piper Verlag 1952; SALIN, Edgar: *Von deutschem Verhängnis: Gespräch an der Zeitenwande. Burckhardt – Nietzsche*. Hamburg, Rowohlt Verlag, s. 118 nn., 161 n.; LÖWITH, Karl: *Von Hegel zu Nietzsche: Der revolutionäre Bruch im Denken des neunzehnten Jahrhunderts*. Hamburg, Meiner 1995, s. 209 nn.; NOLTE, Ernst: *Nietzsche und der Nietzscheanismus*. Berlin – Frankfurt/M., Propyläen 1990, s. 161 nn.

23 „'Pesimismus' a 'optimismus' sice fungují jako sémantický a ideologický protiklad, jsou však ve skutečnosti dvěma aspekty téže kulturní vize... Na všech koncích se vyzváněla hrana úpadku a rozkladu, nikde však nepřehlušila souběžné lomození pokrokářů." (DREHSEN, Volker – SPARN, Walter (ed.): *Vom Weltbildwandel zur Weltanschauungsanalyse: Krisenwahrnehmung und Krisenbewältigung um 1900*. Berlin, Akademie Verlag 1996, s. 12.)

Základní skutečnost života a *prožívání* jako předpoklad všeho teoretického a praktického hodnocení slouží v historické teorii Wilhelma Diltheye (1833–1911) emancipaci duchověd od přírodovědně určené teorie poznání. „Příroda je nám cizí. Neboť je jen vnějškem, nikoli nitrem." Jen fakta živého kulturního celku jsou pochopitelná zevnitř (*Einführung in die Geisteswissenschaften*, 1883). Zatímco přírodní vědy potlačují živý cit ve prospěch předmětné interpretace, takže „konstruují svůj velký předmět přírody jako zákonitý řád", je zde základem sebepochopení hodnotově orientovaná zkušenost, jakoby prožitkový atom, ukazující mimo sebe. Pouze abstraktní myšlení oproti tomu zůstává neplodné, neplní-li vitální funkci a nemůže-li být chápáno ze struktury konkrétních životních souvislostí. *Život* Dilthey neredukuje na jeho elementární pudový základ, třebaže podtrhuje přísnou imanenci hodnot a norem; podle pozdější formulace chce však ducha učinit suverénním vůči „všem pavučinám dogmatického myšlení" (*Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*, 1910).

Životu je vlastní prvotní struktura výrazu a pochopení, a kulturní vědy tento fakt vyjadřují tak, že chápou konkrétní významy v jejich životních souvislostech. Nestává se tak, jak už řečeno, v podobě jen intelektuální představy, „v čistém a jemném vzduchu kantovské kritiky rozumu", nýbrž jako zpětné prožívání a spoluprociťování zašlého života, jako intuitivní porozumění *objektivacím života*. Ahistorické abstraktní podstaty mladší Dilthey srovnával s „kupami mlh, které brání pohledu pronikat ke skutečnosti".[24]

Přes všechnu závislost kulturních fenoménů na psychologii a antropologii neběží Diltheyovi o redukci na přirozený psychofyzický základ, nýbrž o *hermeneutické vzájemné působení* mezi subjektivním prožitkem a výkladem těchto objektivací z jejich životních podmínek. „Čím je člověk, to se dovídáme jen z dějin," které ilustrují uskutečněné možnosti a tím tvoří poslední obzor poznání. Jiné podoby poznávání kulturních jevů Dilthey delegitimuje. Uvnitř celku historického světa je bezpočet souvislostí strukturních i vlivových, hodnotových soustav se vzájemnými vztahy, a ovšem i neřešitelnými světonázorovými konflikty; když vše pochopíme, nebudeme ale znát ještě ani celkový směr, ani přesažný smysl.

Filozofie dějin, kterou Dilthey interpretuje (a znehodnocuje) jako doznívání křesťanské myšlenky postupné výchovy lidstva Prozřetelností, ale také sociologická „posedlost generalizacemi", podle jeho názoru přehlížejí eminentní, neodmyslitelný význam *jedinečného* pro dějepisectví. Zde nutně vycházíme z prožívání a zpřítomňování jednotlivého: „bytost volní, cítící a představující si" není vhodným stavebním kamenem pro metafyzické abstrakce nebo formulky obecného smyslu.

Wilhelmem Windelbandem (1848–1915) později tak nazvaná „idiografická" metoda kulturních věd, které si tu – stejně jako lamprechtovského sporu o metodu – dále nebudeme všímat, Droysenovo a Diltheyovo specifické poznání historismu vystupňovala na princip a vedle zásady porozumění přehnaně zdůrazňovala jedinečnost a neopakovatelnost historických jevů. Důraz na individuální nemusel z dějin

24 DILTHEY, Wilhelm: *Texte zur Kritik der historischen Vernunft*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1983, s. 70.

zcela vytlačit obecné, a médium subjektivního porozumění také nemuselo uvolnit místo totálnímu relativismu: dějiny kromě jednotlivého znají v míře odstupňované i elementy obecného, srovnatelného, typického, ba normativního. Spokojit se jednotlivým v přesném smyslu by nenapadlo ani Ranka, třebaže byl inspirován romantickou ideou, že se v individuálním obráží celek.

Jiná věc je umělý protiklad *pochopení* a analytického *vysvětlení*, který je planý už proto, že předmět historického bádání neleží před námi jako živý protějšek, nýbrž povstává až z našich otázek, poznávacích zájmů a pořádajících zásahů, v neposlední míře z našeho rozlišování podstatného a zanedbatelného. Dějepisectví se nemůže omezit na suché kauzálně-genetické vysvětlování, nebo dokonce na vypočitatelné, logicky průkazné zákony; rozhodně však existují konstanty a determinující činitelé, sociální, ekonomické, psychologické pravidelnosti, které z „jedinečnosti" činí relativní pojem. Droysenovo „bádající porozumění" se chtělo opírat o poznání toho, co zůstává v proměnách stejné; materiálem moderní historiografie navíc nejsou jen svobodně jednající jednotlivé osobnosti, ale po delší úseky i neosobní procesy a kvantitativní data statistiky, která neleží názorně před badatelem, nýbrž se stávají pochopitelnými až abstrakcí a vytvářením typů.[25] Také pojem *vývoje*, který odpovídá idiografické metodě, svou představou organického růstu není práv disharmonickému, konfliktnímu, diskontinuitnímu charakteru moderní doby. Pro ideu *pokroku* nebylo nezbytné se opřít o zdánlivě objektivní zákony dějin: pokud jde o nás, nechť se třeba opírá o nietzscheovské „fikce" typu nezadatelných práv lidských a občanských. Vztah k budoucnosti by však neměl být přenechán slepě vitalistickému decizionismu: normativní „má býti" se musí opírat o pokud možno přesnou znalost možného. K tomu historie zásadně nestačí, už vůbec ne v podobě individualizujícího historismu, který, jak jednou poznamenal Waldemar Besson, sotva náhodou nenachází cestu k univerzalizujícím přehledům. Hranice mezi tábory pozitivistického, kauzálně mechanistického nebo zákonitého pojetí kultury, respektive civilizace, na jedné a duchovědnou hermeneutikou na straně druhé nebyla však absolutní a nepropustná (Rüdiger vom Bruch) a ani politická – i když se filozofové jako Windelband inscenovali coby strážci německého idealismu proti relativistickým a empirickým módním tendencím (k nimž počítali i parlamentarismus).[26]

---

25 S teorií Maxe Webera o ideálních typech se podle slov Alexandra Demandta zhroutil spor mezi metodou nomoteticko-generalizující a idiograficko-individualizující (DEMANDT, Alexander: Natur- und Gesellschaftwissenschaft im 19. Jahrhundert. In: TÝŽ: *Geschichte der Geschichte: Wissenschaftshistorische Essays*. Köln/R., Böhlau Verlag 1997, s. 95 n.). Předtím se berlínský rektor Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf dal natolik unést jednostranným ideálem historismu, že odstranil z prostranství před univerzitou pomník fyzika Helmholtze (tamtéž, s. 42). K vzájemnému překrývání novokantovství a lipského pozitivismu také ÜNER, Elfriede: *Kultur- und Universalgeschichte an der Schwelle der Zeiten: Exemplarische Entwicklungslinien der Leipziger Schule in den deutschen Sozial- und Geisteswissenschaften*. Leipzig, Karl-Lamprecht-Gesellschaft – Universität Leipzig 1993.

26 Převážně vědeckotechnické zdůvodňování pokroku v druhé polovině 19. století a zanedbávání jeho emancipativní politické stránky samozřejmě souviselo s politickým vývojem, spíše nepříznivým pro demokratické naděje na evropském kontinentě. Pomocí vědeckého darwinismu bylo

Po přelomu století zesílila tíseň z další a další historizace všeho vědění a myšlení; dojem nepřehlednosti a roztříštěnosti specializované vědy, která se teď zdála odpovědná za „relativistickou nalomenost historizující a psychologizující" kultury; vnímání úpadku všech hodnot náboženských, uměleckých, etických, právních a politických v proudu historického vznikání (Ernst Troeltsch).

Duchovní *revoluce historismu* nesměřovala jen proti nadčasové náboženské věrouce, ale stejnou měrou a s národním akcentem i proti abstraktnímu přirozenoprávnímu rozumu. Její relativizující důsledky nejdříve podchytil novoprotestantsky fundovaný národní princip, stále ještě zakotvený v objektivně smysluplných dějinách, a ovšem měšťanský pocit civilizačního bezpečí. Vidina *zániku*, v 19. století artikulovaná jen jednotlivými konzervativními duchy, nebyla nutně spojena s hodnotovým relativismem historismu; podkopání přirozenoprávních základů pokrokářské víry však nesporně bylo jeho dílem. Hodnotová orientace akademického historismu postupně vyčleňovala aspekt praktického jednání: snad se tím dějepisectví samo vyřadilo jako instance zprostředkující životní smysl a nechtěně potvrdilo Nietzscheho verdikt, že jednající postupuje bez svědomí a bez vědomí toho, co činí.

---

možno potírat i sociální zabezpečení a dělnické ochranné zákonodárství coby kontraproduktivní z hlediska biologické dědičnosti (PLOETZ, Alfred: *Grundlinien einer Rassenhygiene*. Berlin, S. Fischer Verlag 1895). Naopak Windelband zdůvodňoval svůj odchod do Štrasburku jako osobní oběť v nutném boji proti francouzskému pozitivismu (KÖHNKE, Klaus Ch.: Neukantianismus zwischen Idealismus und Positivismus? In: HÜBINGER, Gangolf – BRUCH, Rüdiger vom – GRAF, Friedrich W. (ed.): *Kultur und Kulturwissenschaften um 1900*, sv. 2. Stuttgart, Franz Steiner Verlag 1997, s. 41–52).

Foucaultův příchod do Čech

„Archeologická" a „genealogická" metoda z perspektivy historika

Jiří Suk

> *Zcela nevyhnutelným filozofickým problémem je bezpochyby problém přítomné doby, toho, co jsme právě v tomto okamžiku. Potřebujeme historické vědomí naší přítomné situace.*
>
> Michel Foucault, *Subjekt a moc*

Celé Foucaultovo dílo je prostoupeno touto motivací. Vybíral si historická témata, aby porozuměl přítomné situaci. Nebyl profesionálním historikem, avšak možná o to větší je jeho vliv v této oblasti, neboť ji – vstupuje do ní z *jiných* míst – poznamenává zcela nevšedním a originálním způsobem. Na počátku nového století, dvacet let po jeho předčasné smrti, jsou všechna jeho stěžejní díla přeložena do češtiny. I pro české historiky je to výzva k inspiraci a kritice. Tento text je pokusem o porozumění metodám „archeologie" a „genealogie", jak je Foucault koncipoval ve svých dílech z šedesátých a sedmdesátých let.

Jiné historie

Šedesátá léta 20. století poznamenal společenský kvas, jenž se výrazně promítl do dění v sociálních vědách, a v mnoha jejich oblastech, historii nevyjímaje, způsobil obrat. Povstaly nejrůzněji motivované a orientované kritické síly. Dosud nezpochybňované konstanty a jistoty historie jako vědeckého oboru byly významně zasaženy: do základů byl problematizován *vědecký statut* historie, *jednota dějin* jako souvislého, vzestupného procesu a *koncepce světových dějin*, totožná s vývojem západní euroamerické civilizace. Polemicky se střetávali stoupenci *sociální historie* (vyzdvihující objektivní struktury a tendence) se zastánci *mikrohistorie* (soustředěné na život jedinců, rodin, lokalit); znovu byl tematizován spor mezi kvantifikujícím a narativním pojetím;

přeli se obhájci nadřazenosti západního světa s učenci, kteří prokazovali, že myšlení takzvaných primitivů není na nižším vývojovém stupni, a podobně. Od „lingvistického obratu" – inspirovaného francouzským diskurzem a rozvinutého americkou vědou – je historik nucen reflektovat *jazyk*, a to nikoli jen jako faktor podílející se na utváření reality (řeč ideologie, politická fráze, mediální „realita" atd.), nýbrž také jako svůj pracovní nástroj, který přestal být samozřejmostí, o níž se nediskutuje. V důsledku mezioborové fúze doznala historická věda hlubokých proměn, které ani dnes nelze považovat za ukončené.

Michel Foucault byl jednou z nepřehlédnutelných osobností, které v šedesátých a sedmdesátých letech zasáhly do těchto diskusí a výrazným způsobem je poznamenaly. Jeho knihy z tohoto období, jež svému autorovi zajistily proslulost, ale vyvolaly i neporozumění a prudké odmítání, jsou výlety filozofa do historie. Skrývá se za nimi silná vášeň uniknout autoritativní racionalitě v jejích dobových modalitách a podobách.

Zaprvé, vymanit se z krunýře dějin, které psal Rozum; nalézt a identifikovat *jiné* dějiny – dějiny, jež se ukrývají za „konstitutivními gesty", jimiž se rozum distancoval od všeho ne-rozumného. V disertaci o *Dějinách šílenství v klasickém věku* (1961) chtěl odkrýt „předivo praktik a institucí" a prozkoumat „vědění vtělené do složitých systémů institucí". „Při bližším ohledu se totiž toto předivo jeví ve svém fungování a dobovém zdůvodnění jako velice koherentní a dokonale sladěné, neboť obsahuje určitý přesný a jasně artikulovaný celek vědění."[1] Nemělo jít o tradiční výklad událostí, institucí, osobností, ale o dějiny peripetií, jimiž procházela a v nichž se formovala *identita* moderního západního člověka. Každá identita se vymezuje vůči *jinému*, její dějiny jsou naplněny akty vylučování. Foucault s vervou vstoupil do prostoru, který ještě nikdo z filozofů (snad kromě Nietzscheho) neobsadil, a zkoumal odvrácenou tvář dějin; pátral po mocenských, vědeckých, normotvorných a jiných aktech, které daly dějinám Západu jejich dynamiku a podobu. Zabýval se „dějinami dělení", psal „historie jistých hranic, které každá společnost považovala za nutné ustavit".[2]

Zadruhé, v následujících dílech chtěl Foucault napsat dějiny ovládnutí a uspořádání věcí, jejich organizace do systémů a rozvržení do racionálních schémat. V méně rozsáhlé a méně proslulé práci *Zrození kliniky: Archeologie lékařského pohledu* (1963) se zabýval podmínkami formování lékařství jako vědní disciplíny na přelomu 18. a 19. století: „Lékařská praxe nespočívá pouze v tom, že by mísila v proměnlivém poměru přísnou vědu s nejistou tradicí; je konstruována jako systém vědění, který má svou vlastní vyváženost a koherenci."[3] Zkoumal předpoklady vzniku moderní medicíny, její podmíněnost danou vzájemnými vztahy v ekonomické, sociální, politické, ideologické, kulturní rovině. Zjistil, že vše v daném období směřovalo k zásadním změnám

1 ERIBON, Didier: *Michel Foucault: 1926–1984*. Praha, Academia 2002, s. 219.

2 „Slova a věci": Rozhovor Raymonda Belloura s Michelem Foucaultem z roku 1966. In: *Texty: Literární čtvrtletník*, č. 20 (zima 2000/2001), s. 2 (*http://nebesky.tripod.com/foucault/foucroz.htm*).

3 Citováno podle: ERIBON, D.: *Michel Foucault*, s. 219.

v organizaci nemocnic, ve výuce medicíny, ve formování vědecké teorie a praxe. Tyto změny se ovšem netýkaly pouze medicíny, ale přeuspořádaly pohled na život, nemoc a smrt vůbec. Smrt byla poprvé tematizována jako součást vědeckého diskurzu. Medicína se zformovala jako pozitivní věda a stala se vůbec první vědou zkoumající člověka jako objekt vědeckého poznání – umožnila mu být „současně subjektem i objektem vlastního poznání"[4] a rozhodujícím způsobem tak – podle Foucaulta – napomohla rozvoji humanitních věd.

Zatřetí, Foucaultovo myšlení bylo – po vydání knihy *Slova a věci: Archeologie humanitních věd* (1966) – označováno za strukturalistické. Přestože jejich autor poukazoval na to, že slovo *struktura* není ve *Slovech a věcech* klíčovým pojmem, zjevná podobnost tu byla (a také sympatie k dílům klasiků strukturalismu – etnologovi Claudu Lévi-Straussovi, psychoanalytikovi Jacquesu Lacanovi, mytologovi Georgesi Dumézilovi a dalším). Především v pojetí dějin, které se nevyznačují kontinuitou, nýbrž diskontinuitou – historie už není pojímána jako kauzálně-genetické kontinuum, jak se domníval klasický historismus a marxistický historický materialismus, nýbrž jako vrstvení dobových systémů pořádku. Takové pojetí předpokládá dějinné řezy, trhliny, diskontinuity a vylučuje jakoukoli teleologii či předzjednanou harmonii. Každou epochu charakterizuje jistý řád vědění, který je určující pro veškerý dobový diskurz. Foucault jej nazývá *historickým apriori*. Ke změně historického apriori však nedochází v kumulativním vědomém rozvoji poznání, nýbrž v důsledku nepostřehnutelných tektonických posunů pod povrchem věcí. (Budoucnost k nám přichází na holubičích nožkách, pravil Nietzsche.) Jednotlivé epochy nemají tušení o svém vlastním historickém apriori, změny se vymykají individuální i kolektivní vůli lidí, *dějí se*, třebaže prostřednictvím jejich usilování, v jejich objevech a skutcích. Podle Foucaulta neexistuje souvislý vývoj: „...celá tato zdánlivá kontinuita na úrovni idejí a témat je nepochybně jen povrchovým jevem."[5] Na Sartrovu ostrou výtku vůči „odmítnutí dějin" odpověděl, že „pro filozofy existuje cosi jako mýtus dějin"; dějiny jsou pro ně „velká a širá kontinuita, v níž se svoboda jedinců prolíná s ekonomickými a sociálními danostmi."[6] Historické teleologie se (marxističtí) filozofové nehodlají vzdát, ani poté kdy ji opustili profesionální historici školy Annales.

Michel Foucault, 1926–1984

4 *Tamtéž*, s. 171.

5 MARCELLI, Miroslav: *Michel Foucault alebo Stať sa iným*. Bratislava, Archa 1995, s. 63. Z důvodu jazykové jednoty textu autor v tomto i obdobných případech převádí slovenské znění citátů do češtiny.

6 ERIBON, D.: *Michel Foucault*, s. 183.

Historické apriori, které je invariantem věškerého dobového vědění, nazývá Foucault *epistémé*. O jakých epistémách je řeč? Renesanční epistémou je princip *podobnosti*, epistémou klasického věku je princip *totožnosti a rozdílu* (zobrazený tabulkou) a moderní epistémou *historický vývoj*. (Za soudobou, postmoderní epistému by Foucault nejspíše označil *prostorovost*; v tomto duchu se vyjádřil v jedné přednášce z roku 1967.)[7] V renesanční epistémě si všechno navzájem odpovídalo, neexistoval rozdíl mezi „viděným a čteným", mezi jazykem a věcmi, vše se slévalo v jedinou „prózu světa". Podle Foucaulta byla „sama příroda souvislým tkanivem slov a známek, popisů a znaků, diskurzů a forem".[8]

Od počátku 17. století však dochází k zásadní změně – jazyk (označující) se odděluje od světa věcí (označovaného) a stává se prostředníkem poznání, „nástrojem analýzy, jež odděluje totožné od rozdílného".[9] Základní prvky jsou shromážděny a uspořádány do tabulky, z níž je pak možné odvozovat všechny možné kombinace. Význam znaku je dvojí: reprezentuje skutečnost a zároveň fakticitu své schopnosti reprezentovat; není s ním spjat žádný jiný význam, neskrývá se za ním žádný původní smysl věcí. Vztah mezi označovaným a označujícím není nikterak problematizován.

Třetí, moderní epistéma se prosadila na přelomu 18. a 19. století a dala vzniknout epoše historismu. Jazyk coby reprezentace skutečnosti ztratil svou funkci výlučného nástroje poznání; všechny věci byly podmíněny historickou perspektivou, v jejíž hloubce spočíval nejvlastnější a nejpůvodnější zdroj jejich existence. Horizontální řád *tabulky* byl vystřídán vertikálním řádem *dějin*. Evropská kultura odhalila „velké, skryté síly, které se vyvíjejí z prvotního a nedosáhnutelného jádra".[10]

Problematizace vývoje jako kontinua a totality

Každý historik – od kultivovaného filozofa dějin po pozitivistu nejhrubšího zrna – předpokládá a používá pojem *vývoje*, jímž tak či onak vyplňuje fenomén plynutí času. Jakými významy jsou zatížena rozličná pojetí vývoje? Vývoj, jak jej pojímala éra historismu, většinou implikoval nějaké dějinné schéma – teologické, racionalistické, národněobrozenské, historickomaterialistické, eschatologické, obecně humanistické atd. V moderní době se s pojmem vývoje úzce spojuje idea *pokroku*. Sémanticky je první pojem více neutrální, druhý mu však propůjčuje konkrétní význam – *vývoj-pokrok* představuje jednoznačnou politickou, vědeckou i kulturní pozitivitu. Vlád-

7 „Víme, že posedlostí 19. století byly dějiny. (...) Současná epocha by byla spíše epochou prostoru. (...) Domnívám se, že žijeme v okamžiku, kdy je naše zkušenost světa mnohem méně zkušeností dlouhého života vyvíjejícího se v čase než zkušeností sítě, která spojuje body a proplétá se svým vlastním tkanivem. Mohli bychom snad říci, že určité ideologické souboje, které oživují dnešní diskuse, se odehrávají mezi zbožnými potomky času a náruživými obyvateli prostoru." (FOUCAULT, Michel: O jiných prostorech. In: TÝŽ: *Myšlení vnějšku*. Praha, Herrmann a synové 1996, s. 71.)

8 Citováno podle: MARCELLI, M.: *Michel Foucault alebo Stať sa iným*, s. 65.

9 *Tamtéž*.

10 *Tamtéž*, s. 67.

noucí představu zpochybnil v šedesátých letech strukturalismus. Etnolog Claude Lévi-Strauss nepopřel pokrok sám o sobě, nýbrž snahu seřadit jeho projevy „do pravidelné a nepřerušené posloupnosti".[11] V prehistorickém a archeologickém poznání nejprve vědci řadili formy civilizace do jednoznačné časové a kauzální souvislosti, aby je později spíše rozložili do prostoru. Pro pokrok z toho vyplynuly dva důsledky: „není ani nutný, ani nepřetržitý; postupuje skoky, posuny nebo mutacemi".[12] Také historici školy Annales svými analytickými nástroji vývoj jako celek rozpitvali, aniž se jim ho podařilo složit v nové celistvé kontinuum. Foucault toto novum v historické vědě reflektoval a odvolával se na ně při formulaci své *archeologie*:

„Nástroje, jež mají historikové při takové analýze k dispozici, jsou jednak nově vytvořené a jednak převzaté: modely ekonomického růstu, kvantitativní analýza proměn trhu, profily demografického rozvoje a regrese, studium klimatu a jeho oscilací, určování sociologických konstant, popis technologických změn, jejich šíření a jejich přetrvávání. Tyto nástroje jim umožnily rozlišit v poli historie různé vrstvy sedimentů; lineární posloupnosti, které byly až dosud předmětem zkoumání, byly nahrazeny hrou přerušení, k nimž dochází hluboko pod povrchem. Mezi proměnlivostí politiky a trvanlivostí 'materiální civilizace' se množí roviny analýzy: každá má své specifické zlomy, každá s sebou nese členění, která náleží pouze jí; a jak sestupujeme mezi stále hlubší podloží, jsou čím dál tím rozsáhlejší i jejich rytmy. Pod hektickými dějinami vlád, válek a hladomorů se rýsují dějiny na první pohled téměř nehybné – dějiny s nepatrným gradientem –, dějiny námořních cest, dějiny pšenice či dolování zlata, dějiny sucha a zavlažování, dějiny střídavého polního hospodářství, dějiny usilování lidského rodu o dosažení rovnováhy mezi hladem a hojností."[13]

Koncepční a metodologické změny si vynucují přehodnocení tradičního přístupu k dějinám jako totalitě a kontinuu: „Staré otázky tradiční analýzy (jaké stanovit spojení mezi oddělenými událostmi? jaká je jejich nutná posloupnost? jaká kontinuita jimi prochází, v jaký celkový význam nakonec vyústí? je možné definovat totalitu, anebo se musíme spokojit s rekonstrukcí souvislostí?) budou napříště vystřídány zkoumáními jiného typu: Jaké vrstvy musíme izolovat? Jaké typy řad zavést? Jaká kritéria periodizace přijmout pro každou z nich? Jaký systém vztahů (hierarchie, dominance, odstupňování, jednoznačná determinace, kruhová kauzalita) lze mezi

---

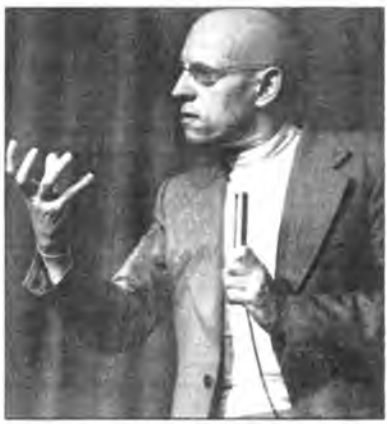
11 „Vědci před nějakými padesáti lety užívali obdivuhodně jednoduchých schémat k tomu, aby si tuto posloupnost představili: věk tesaného kamene, věk leštěného kamene, věk mědi, bronzu, železa. (...) Dnes máme podezření, že leštění a tesání kamene často existovalo ve stejnou dobu. Když došlo k tomu, že posledně uvedená technika vytlačila plně tu předchozí, nebyl to výsledek technického pokroku, který by vytryskl z předchozí etapy, nýbrž jako by to byl pokus kopírovat v kameni kovové zbraně a nástroje, které patřily nepochybně 'pokročilejším' civilizacím, jež však ve skutečnosti byly současníky svých napodobitelů. Hrnčířství, o kterém se myslelo, že se objevuje spolu s věkem leštěného kamene, se v některých oblastech Evropy druží k období tesaného kamene." (LÉVI-STRAUSS, Claude: *Rasa a dějiny*. Brno, Atlantis 1999, s. 28.)

12 *Tamtéž*, s. 29.

13 FOUCAULT, Michel: *Archeologie vědění*. Praha, Herrmann a synové 2002, s. 9 n.

nimi popsat? Jaké řady můžeme stanovit? A pomocí jaké tabulky je možné, v rámci rozsáhlejší chronologie, určovat rozdílné sledy událostí?"[14]

Foucault – s otevřenými sympatiemi k Nietzschemu a s poukazy na obrat v obecných dějinách i dějinách věd a idejí – vývoj jako totalitu zproblematizoval; v jeho pojetí není nadán prozřetelností nebo nějakou zákonitostí, a tak musí být poznamenán chaosem a náhodou, dá se pouze odhadovat, nikoli předvídat. Pokud vím, vývoj jako centrální pojem Foucault výslovně netematizoval, jeho náhled se však podobá paradigmatickému, diskontinuitnímu pojetí Thomase S. Kuhna, jak je vyložil v díle *Struktura vědeckých revolucí*. Nespojité a nezamýšlené změny (Kuhnových) *paradigmat* a (Foucaultových) *epistémé* mají podobu více či méně skrytých posunů a zlomů, procházejí četnými peripetiemi, uskutečňují se v živlu náhody. Ke změně paradigmatu vědění nedochází tedy v důsledku vědomé konvergentní vůle všech učených lidí dané epochy. Takovou vůli předpokládá retrospektivní determinismus spatřující v lidském poznání vzestupný pohyb od nižšího k vyššímu, od méně dokonalého k dokonalejšímu. Skutečnost je mnohdy taková, že v jedné době pracují vedle sebe vědci odlišných paradigmat – třeba chemici vedle alchymistů a podobně. A dokonce se stává, že se různá paradigmata protínají a koexistují v tvůrčím myšlení jedné osobnosti (Isaac Newton).

Gesto filozofa

Foucault determinismus odmítá. Na jeho výkladu zrození věd o člověku – humanitních věd – můžeme objasnit Foucaultovo pojetí *diskontinuity*. Ve *Slovech a věcech* zkoumá, odkdy je kladena otázka po člověku, tj. kdy se člověk stává zároveň subjektem i objektem poznání. Ač se to možná zdá neslýchané, v klasické *epistémé* 18. století člověk neexistoval, na jeho místě se nacházela „specifická moc diskurzu, jazykového uspořádání reprezentujícího slova a věci".[15] Jestliže v osvícenském století studoval nějaký učenec všeobecnou gramatiku, analýzu bohatství či dějiny přírody (těmito oblastmi vědění se Foucault zabývá ve *Slovech a věcech*), nevedla k nim cesta skrze „vědu o člověku, nýbrž skrze diskurz", jenž bezezbytku reprezentoval dobové poznání. Foucault tvrdí, že *člověk* se objevuje až s moderní epistémou na sklonku 18. století, až v ní se stává zakládajícím subjektem, jakož i objektem zkoumání. V 19. století je člověk mírou všech věcí, a to vede k *antropologizaci* poznání; v novém dobovém

14 *Tamtéž*, s. 10.

15 „Slova a věci": Rozhovor R. Belloura s M. Foucaultem, s. 4. Na jiném místě Foucault říká. „...klasický jazyk jako společný diskurz reprezentace a věcí, jako místo, na kterém se příroda křižuje s lidskou přirozeností, úplně vylučuje cosi jako 'vědu o člověku'. Pokud v západní kultuře hovořil tento jazyk, nemohla vzniknout otázka samotné lidské existence, neboť reprezentaci spojoval s bytím." (FOUCAULT, Michel: *Slová a veci: Archeológia humanitných vied*. Bratislava, Kalligram 2000, s. 219.)

pořádku vědění se zformují *filologie*, *politická ekonomie* a *biologie*, které však nelze považovat za cílevědomé překonání a vyšší vývojový stupeň klasických nauk *všeobecné gramatiky*, *analýzy bohatství* a *dějin přírody*. Disciplínami, jež se zformovaly v 19. století a jež označuje Foucault za *vědy* v moderním slova smyslu, prochází člověk jako jejich úhelný kámen, poznávající a zakládající subjekt.

To však vede ke zvláštnímu paradoxu, neboť „humanitní vědy" (Foucault hovoří o psychologii, sociologii, historii, analýze literatury a mýtů) vycházejí z konfrontace se třemi dalšími vědními oblastmi (deduktivními vědami – matematikou a fyzikou; empirickými vědami – biologií, ekonomií a filologií; filozofií) velmi problematicky; nejsou vědami ve vlastním slova smyslu, „své místo nacházejí v mezerách mezi těmito oblastmi vědění, přesněji řečeno v objemu, který je těmito třemi rozměry určený".[16] A tak se člověk jako konečná bytost stává subjektem věd, aniž by však byla možná věda (v přísném slova smyslu) o člověku jako objektu. Paradox se vpisuje do centrální „humanistické vědy" 19. století – historie. Veškeré věci podléhají zákonu historicity (nic není dané, vše se teprve nepřetržitě stává) a ztrácejí své zakotvení, jehož se jim dostávalo v klasické době neproblematické reprezentace. Foucault ukazuje, že se dějiny dějepisectví mýlí, když tvrdí, že „19. století skoncovalo s čirou kronikou událostí, jednoduchým připomínáním minulosti, vyplněné jen jednotlivci a náhodami, a že začalo hledat všeobecné zákony vývoje".[17] Opak je pravdou, právě historii v klasickém období nejvíce zajímají všeobecné zákony a konstanty, protože člověk a svět ještě ztělesňují jedinou historii. Devatenácté století odhaluje holou formu lidské historicity, což vede k horečné snaze nalézt zákony této formy (například Spenglerovo pesimistické pojetí dějin), případně ji vysvětlit prostřednictvím jiných historií, jako je ekonomická zákonitost (Karl Marx), kulturní celky (Jacob Burckhardt) a podobně. Historii pak nelze definovat jako vědu, protože nemá pevné, jednoznačně vymezené hranice – v horizontální linii ji spoluutvářejí ostatní vědy a v linii vertikální je podrobena neustále změně, takže se nikdy nedobere „prostoru definitivní analýzy a nikdy se nepozdvihne na úroveň absolutní totality".[18]

Foucaultovo diskontinuitní pojetí vývoje neumožňuje žádnou filozofii dějin, nanejvýš jakousi pragmatiku dějin. Ve *Slovech a věcech* ukázal, jak vznikla moderní epistéma, a v závěru této knihy se zamýšlí nad jejím možným koncem, nad tím, co jej ohlašuje. Moderní epistému, v níž centrální místo zaujal člověk, rozkládá psychoanalýza, etnologie a čistá teorie jazyka, které Foucault nazývá „antivědami". „Antivědy" se obejdou bez člověka – rozkládají ho odhalováním skrytých formálních struktur. „Z vnitra jazyka, zakouseného a probádaného jako jazyk, ve hře jeho možností rozvinutých až do krajnosti, se ohlašuje, že člověk je 'konečný' a že, dospěv k vrcholu každé možné řeči, nedostal se k jádru sebe sama, ale na okraj toho, co ohraničuje: do oblasti, kde obchází smrt, kde zhasíná myšlení, kde se příslib počátku nekonečně vzdaluje."[19]

---

16 *Tamtéž*, s. 354.
17 *Tamtéž*, s. 376.
18 *Tamtéž*, s. 379.
19 *Tamtéž*, s. 388.

To byl jeden z nejdiskutovanějších důsledků anarchistických šedesátých let – nanejvýš paradoxní a provokativní perspektiva zmizení člověka jako tvůrce a východiska poznání vytlačila dějinný optimismus Jean-Paula Sartra, opřený o pokus sloučit marxistickou dějinnou dialektiku s existencialistickou antropologií, tj. všeobecně platné zákonitosti s každodenní svobodnou lidskou praxí.[20] Čí výklad je adekvátnější soudobé situaci? Nechci tvrdit, že právě dnes se naplňuje Foucaultova prognóza, a už vůbec ne, že by sám Foucault hodnotil dnešek prizmatem své knihy ze šedesátých let, ale přesto: nevyznačuje se naše současnost také rozpouštěním člověka v nepřehledné labyrintické prostorovosti, v univerzu technických jazyků a obrazů, ve virtuálních světech, informačních sítích, které obepínají svět a pozvolna mu vtiskují jinou *epistémé*? Není tomu nakonec tak, že člověk v procesu, jemuž se říká globalizace, pozvolna přestává být subjektem a objektem poznání?

„Dokument", „výpověď", „archiv"

Kniha *Archeologie vědění* je Foucaultovou rozpravou o metodě. V ní shrnuje, rozvíjí, dotváří, ale i odmítá a přepracovává, koncepce a metody užité v předchozích knihách. Pro historika je nápadná tím, že používá některé z jeho základních pojmů a pracovních nástrojů, avšak vtiskuje jim zcela jiný smysl. Foucault nejprve upozorňuje, že tradiční pojetí *dokumentu* bylo soudobými historiky zásadně zproblematizováno. Nechtějí už dokument *jen* interpretovat a na takto vzniklé bázi rekonstruovat minulost; nezkoumají, zda říká pravdu, ani nevyšetřují jeho vypovídací hodnotu. Chtějí ho rozvíjet zevnitř, vyjímat z něj určité „prvky, definovat jednotky, popisovat vztahy".[21] V tomto smyslu se dokument mění na *monument*, tj. něco, co spočívá samo v sobě, co má svou vlastní „existenci a dispozici".[22] Jako jisté přirovnání může posloužit jedinečný archeologický nález, s nímž nejsou spojeny žádné zjevné nebo předpokládané souvislosti – vše, co lze zjistit, můžeme načerpat jen z jeho materiality. Foucault říká: „Je třeba oddělit historii od obrazu, který ji tak dlouhou dobu uspokojoval a v němž nacházela své antropologické ospravedlnění: od obrazu tisícileté kolektivní paměti, jež užívala materiální dokumenty k tomu, aby znovu nacházela svěžest vzpomínek."[23] Foucaultova archeologická historie se radikálně rozchází s historií jako *pamětí*, jako vědomím kontinuity a významu dějinných událostí.

Souvisí s tím Foucaultovo tvrzení, že *globální historie* je nahrazována *všeobecnou historií*. V globální historii vidí snahu představit „celkovou podobu nějaké civilizace", to znamená najít „materiální či spirituální princip společnosti, význam společný všem jevům určitého období, zákon, jenž zajišťuje jejich soudržnost". Naproti tomu všeobecná historie nepátrá po dominantní formě dějinnosti, nepodřizuje rozmanitost

20 PETŘÍČEK, Miroslav: Předmluva, která nechce být návodem ke čtení. In: DERRIDA, Jacques: *Texty k dekonstrukci: Práce z let 1967–1972*. Bratislava, Archa 1993, s. 7.

21 FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*, s. 15.

22 MARCELLI, M.: *Michel Foucault alebo Stať sa iným*, s. 79.

23 FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*, s. 15.

dějin žádnému principu. V důsledku postupující sekularizace a specializace vědeckého bádání odkrývají historici četné, kratší i delší řady kauzalit (tradiční politické a diplomatické dějiny jsou vytlačovány dějinami ekonomických cyklů, plavby, obchodu, potravin a stravování, strachu a umírání atd.) Přesto „nové historii" nejde o pouhé konstituování nepřeberné plurality dějin, nerezignovala na poznání *celku*, jen k němu přistupuje jinak. Foucault formuluje nové otázky: „jakou formu vztahu mezi těmito různými řadami lze legitimně popsat; jaký vertikální systém jsou schopny tvořit; jaká hra korelací a ovládání mezi nimi existuje; jaký účinek mohou mít posuny, rozdíly temporality, různé typy doznívání, v jakých odlišných celcích mohou určité prvky vystupovat současně".[24]

Alchymie vědění

Dokumenty chápané jako monumenty obsahují *výpovědi*, které však nejsou totožné s běžnými gramatickými větami (existují výpovědi, které nejsou větou – například údaj v latinském slovníku *amo – amas – amat* nebo řady nějakých tabulkových hodnot), logickými tvrzeními (například tvrzení „Nikdo neslyšel" a „Je pravda, že nikdo neslyšel" jsou z hlediska logiky stejné, a přitom mohou obsahovat různé způsoby vypovídání) či „řečovými akty" analytické filozofie („nalezneme více výpovědí, než kolik lze izolovat řečových aktů"). Výpověď není snadné pochopit, poněvadž ji nelze definovat a fixovat na konkrétních příkladech. Je atomem diskurzu, není však jeho strukturální jednotkou, nýbrž funkcí, která prochází napříč strukturou i jednotkami a která „je odkrývá s jejich konkrétními obsahy v čase a prostoru".[25] Chová se jako souřadnicová soustava, k níž se vždy něco váže – a to je v čase a prostoru proměnlivé. Například výrok „Země je kulatá" nabývá zcela jiné funkce před Koperníkem a po něm; podobně je velký rozdíl, vysloví-li větu „Sny jsou realizací tužeb" Platón nebo Freud.

Historik-archeolog pracuje v *archivu*. Není to však archiv v běžném institucionálním slova smyslu, shromažďující úřední registratury a spisy; ani archiv v přeneseném slova smyslu coby soubor textů, které jsou pokladnicí a zdrojem identity nějaké kultury. V tomto archivu se nacházejí dokumenty-monumenty a výpovědi. Není to však skladiště, nýbrž „systém formování a transformování výpovědí"; vytváří „zákony toho, co může být řečeno"; zajišťuje „možnost a nemožnost vypovídání".[26] Archiv není možné popsat v jeho celistvosti, nemůže být úplně inventarizován a katalogizován.

24 *Tamtéž*, s. 19 n.
25 *Tamtéž*, s. 133.
26 *Tamtéž*, s. 188 n.

Snáze lze proniknout do archivu, který už není spojen se současností, a tudíž pozbyl moci organizovat náš vlastní diskurz.

Není pochyb, že takovýto archiv je pro historika pracujícího s normálními dokumenty něčím příliš subtilním; neodpovídá každodennímu instrumentálnímu pojetí jazyka, o nějž se událostní historie opírá. Dokonce toto pojetí zpochybňuje. Na tomto místě je třeba obšírněji citovat Foucaulta, aby bylo zřejmé, s jakým nasazením a stylistickou brilancí se obrací proti tomu, co chceme ještě dnes považovat za základní a neměnné. Archiv rozpouští „naši dočasnou identitu, v níž se tak rádi sami pozorujeme, abychom odvrátili historické zlomy; zpřetrhává vlákno transcendentálních teleologií; a tam, kde antropologické myšlení zkoumalo bytí člověka či jeho subjektivitu, nechá zazářit jiné a vnějšek. Takto chápaná diagnostika nestanovuje prohlášení naší identity pomocí soustavy distinkcí. Stanovuje, že jsme diferencí, že náš rozum je diferencí diskurzů, naše historie diferencí časů, naše já diferencí masek a že diference zdaleka není zapomenutý a znovuobjevený počátek, nýbrž právě toto rozptýlení, jímž jsme a které způsobujeme."[27] Archeologie jako bádání v *archivu* vylučuje nároky individuálního subjektu a zkoumá samotný *diskurz* v jeho nejsubtilnějším, non-antropologickém ustrojení.

Vnucuje se otázka: může archeologickou metodu použít školený historik, který se nechce vzdát tradičního výkladu dějin jako množiny konkrétních dobových skutečností, zprostředkovaných historickými prameny? Pokud jde archeologii výhradně o vypreparování čistých „diskurzivních regularit", které neodpovídají ničemu vyjma sebe samých, pak se předmět zájmu „archeologa" a historika nemůže ani z malé části krýt. Historik, který je ovlivněn Foucaultovou archeologií – nikoli onou teoretickou, ale tou praktikovanou v *Dějinách šílenství*, *Zrození kliniky* a *Slovech a věcech*) – nemůže nic více než nechat se jí *volně inspirovat*. Jako svého druhu *výpověď* může zkoumat například rčení „Veškerá moc patří pracujícímu lidu" či „Proletariát je nositelem pokrokových tradic lidstva", a to v různých dobách (Marxově, Leninově, Stalinově, poststalinské) a v různých typech diskurzivní praxe (teoretický postulát, konstituování nové víry v souvislosti s růstem sebeuvědomování nižších společenských vrstev, formování historického oprávnění k revoltě, program přestavby společnosti, literární projev, propaganda a indoktrinace atd.). Pokud by se však chtěl přiblížit intencím Foucaultovy archeologie, nemohl by se omezit jen na dějiny idejí a ideologií; musel by překročit politickou oblast a hledat uplatnění výpovědí v hlubších vrstvách dobových diskurzů; zkoumat, jaký prostor daná výpověď konstituuje a jaké další výpovědi, gesta, texty, naděje a víry se v něm objevují, utvářejí a transformují.

Česká historie moderních a soudobých dějin není myslím ve stavu, v němž by mohla jakoukoli inspiraci považovat za bezpředmětnou či překonanou. Inspirace Foucaultovou archeologií nemusí být zavádějící, pokud povede k produktivnímu přehodnocení historických metod a přístupů; k subtilnějšímu výzkumu a diferencovanější interpretaci; pokud rozšíří záběr o netradiční okruhy pramenů a odkryje jemnější mechanismy kauzality a reciprocity. Pro historika-archeologa neexistuje „žádný privilegovaný

27 *Tamtéž*, s. 201.

výběr", musí být schopen „číst vše, poznat všechny instituce a praktiky".[28] Tedy nejenom Marxe a Lenina, nýbrž i zdánlivě bezvýznamného ideologa podnikového či okresního formátu (a v jistém smyslu především jeho a jemu podobné); neměl by nekriticky akceptovat žádnou hodnotu, tradičně uznávanou v historické vědě či v dějinách idejí.

Genealogie namísto Historie

„Celá historie 'věci', orgánu, obyčeje může být zřetězením znaků dalších a dalších interpretací a přizpůsobení, jejichž příčiny ani mezi sebou nemusejí souviset, spíše po sobě podle okolností jen náhodně následují a jedna druhou střídají. 'Vývoj' věci, obyčeje, orgánu proto rozhodně není jeho progresem k jakémusi cíli, a už vůbec není progresem logickým a nejkratším, dosaženým s co nejmenším vynaložením sil a prostředků – nýbrž sledem více či méně hlubokých, více či méně vzájemně nezávislých, skrze danou věc se odehrávajících procesů přemáhání, včetně různých podob odporu, který se proti tomu pokaždé vzedme, proměn tvarů vyvolaných potřebou obrany a reakce, i výsledků úspěšných protiakcí. Forma je pohyblivá, 'smysl' však ještě více..."[29]

V předešlém výroku není řeč o genealogii ve smyslu rodopisu, o jedné z pomocných věd historických, nýbrž o genealogii jako *jiné* metodě historického zkoumání. Foucault se o ní poučil u Nietzscheho a v textu „Nietzsche, genealogie, historie" ji demonstruje na jeho knihách. V centru pozornosti nestojí velká Historie hledající svoji oporu „vně času", nýbrž malé „historie věcí", které jsou zdánlivě bez dějin: city, svědomí, láska, nenávist, morálka, metafyzické pojmy, ideály a podobně. V trpělivých minuciózních zkoumáních nepůjde o *vývoj* (ve smyslu „neurčité teleologie" a „metahistorického používání ideálních významů"),[30] nýbrž o prozkoumání série stavů a peripetií, jimiž „věc" procházela, než se stala tím, čím je, jak se nám jeví a začji považujeme. Genealogie nepátrá po *původu* „věcí", po jejich nečasovém jádru; nic takového totiž neexistuje, na počátku nenajdeme krystalickou identitu, ale téměř vždy polaritu a boj. Genealogie odhaluje pravou tvář boje a pravou tvář vývoje lidstva v boji: „Lidstvo nepostupuje pozvolna od jednoho boje k druhému až k dosažení všeobecné vzájemnosti, v níž by pravidla nahradila jednou provždy válku; lidstvo každému z těchto násilí ukládá systém pravidel a tak pokračuje od jednoho ovládání k druhému."[31] Spíše než původem – implikujícím lesk a vznešenost počátku – se genealogie zabývá vždy kontroverzním *vznikem* věcí. Hlavním úkolem genealogie je trpělivě odkrývat série interpretací, jimiž lidstvo obetkává svoji minulost a jejichž prostřednictvím vytváří dominantní obrazy a schémata.

---

28 „Slova a věci": Rozhovor R. Belloura s M. Foucaultem, s. 3.

29 NIETZSCHE, Friedrich: *Genealogie morálky: Polemika*. Praha, Aurora 2002, s. 59.

30 FOUCAULT, Michel: Nietzsche, genealogie, historie. In: TÝŽ: *Diskurs, autor, genealogie: Tři studie*. Praha, Svoboda 1994, s. 76.

31 Tamtéž, s. 84.

Podstatným předmětem genealogie má také být *historik sám* – téma obzvlášť aktuální v česko-slovenském prostředí, vyznačujícím se v druhé polovině 20. století několikerou změnou ideologické orientace a v návaznosti na ni také účelovým výběrem témat, metodologií, jazyka a stylu. Navzdory diskontinuitě v politické a ideologické rovině stále u nás přežívá představa historika jako zprostředkovatele objektivního obrazu minulosti. Foucault, zajedno s Nietzschem, nechová k takovému historikovi příliš úcty, neboť vše je pro něj *stejné*, slouží mase dokumentů, v níž se denně přehrabuje, nedokáže hierarchizovat, rozlišovat mezi malým a velkým, podstatným a nepodstatným. Nikdy se nepřizná ke své individualitě, popírá jakoukoli perspektivitu pohledu: „...je přiveden k zahlazení své vlastní individuality, aby mohli vstoupit na scénu jiní a aby se mohli chopit slova. Musí se tedy obrátit proti sobě samému: musí umlčet svoje vlastní záliby a překonat svoje znechucení, zamlžit svou vlastní perspektivu, aby ji nahradil zdánlivě univerzální geometrií ... musí nabýt jakousi kvaziexistenci bez tváře a beze jména. (...) Poté, kdy se ujal úkolu zahladit ve své vlastní vědě všechny stopy vůle, odhalí na straně předmětu, jenž má být poznán, podobu jakési věčné vůle."[32]

Důležitá role připadá *tělu*, které běžné výklady původu zcela opomíjejí ve prospěch *duše* (ducha, mysli) jako něčeho netělesného, ideálního, neměnného. Tělo v tomto smyslu není pouze fyziologickou záležitostí, je také entitou navýsost historickou: „...nachází se v poutech řady stavů, které ho utvářejí; je navyklé rytmům práce, odpočinku a svátků; je otráveno jedy – potravou nebo hodnotami, návyky jídla, morálními zákony, obojím dohromady; vytváří si odolnost."[33] V genealogickém zkoumání o zrodu vězení rozvine Foucault koncepci dějin těla jako předmětu racionální kontroly, pořádku a disciplíny, jimiž se vyznačují moderní společnosti.

Nabízí se otázka, zda existuje nějaká podstatná souvislost mezi „archeologií" a „genealogií" nebo zda jsou to jen dva vzájemně nesouvisející přístupy ke zkoumání minulosti. Podle Miroslava Marcelliho (odvolává se na foucaultovskou studii amerických badatelů Dreyfuse a Rabinowa) ji lze chápat jako souvislost mezi nižší a vyšší rovinou analýzy. „Archeologická" analýza nás přivádí k nahlédnutí, že diskurz nelze redukovat na zprostředkující článek mezi subjektem a objektem poznání, považovat ho za výraz čisté vůle k pravdě či za transparentní nástroj, s jehož pomocí proniká svrchovaný autor pod povrch věcí; naopak je to diskurz, jemuž patří primát: „pojmy jako objekt poznání, objektivní pravda, autor" jsou jeho funkcí. Archeologie ukazuje, „v jakém konkrétním, historicky situovaném diskurzu se tyto pojmy mohly zrodit".[34] Genealogie pak přivede zkoumání na vyšší rovinu – na rovinu vědění a moci.

Na počátku sedmdesátých let rozvinul totiž Foucault jiné pojetí analýzy *diskurzu*. Nechápal ho už výhradně jako výraz dobového pořádku vědění, ale spatřoval v něm místo, jímž prochází moc, která je těsně spjata s věděním. Nikoli tedy vůle k pravdě,

32 Tamtéž, s. 89.
33 Tamtéž, s. 85.
34 MARCELLI, M.: *Michel Foucault alebo Stať sa iným*, s. 94–96.

nýbrž „touha a moc" jsou pro diskurz rozhodující.[35] Rozhodl se stopovat tuto *moc-vědění* v rozličných oblastech a modalitách jejího působení. To byl úkol genealogie. V jakých konkrétních zkoumáních chtěl Foucault takto pojatou genealogii uplatnit? Řadu tematických okruhů načrtl v nástupní přednášce na Collège de France v roce 1970. Vyjímám z ní dva, které v následujících letech realizoval, byť v druhém případě ve zcela odlišné podobě: zkoumání „účinků nějakého diskurzu (lékařského, psychiatrického, ale i sociologického), který si klade vědecký nárok, na onom celku donucovacích praktik a diskurzů, jenž utváří trestní systém"; analýza „systému zákazů jazyka" v dějinách sexuality od 14. do 19. století.[36]

Souvislost mezi „archeologií" a „genealogií" lze vysvětlit i jiným, méně ambiciózním způsobem. Myslitel s takovým géniem a produktivitou, jakými disponoval Foucault, neustále hledá nové způsoby, úhly pohledu, metody, jak uchopit znepokojivou současnost v jejím historickém utváření; překypuje nápady, projekty, rozpracovává nejrozličnější témata; těžko se spokojí s jedním přístupem, byť sebevíce svébytným a originálním. V tomto smyslu může mezi oběma metodami existovat mnohem volnější (nebo snad dokonce žádná!) vazba, než jakou v ní spatřují Dreyfus a Rabinow – jedno vystřídalo druhé, bez jakékoli posvěcující dialektiky. Hle, jaký příklad diskontinuity!

Zdá se mi, že v *Archeologii vědění* uzavřel Foucault své zkoumání do příliš ezoterické oblasti, v níž se už nemohl nadále svobodně pohybovat, a proto ji opustil. V jeho dalších dílech nalezneme mnohem více materiality a pragmatiky. V posledních knihách dokonce zcela opustil svůj virtuózní, jiskřivý styl ve prospěch větší jasnosti a věcnosti. Tady se pro historiky otevírá skutečná studna inspirace.

Genealogickou metodu Foucault svrchovaně uplatnil v díle *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení* (1975). V porovnání s objektivistickými historiky nemá Foucault důvod zastírat svoji perspektivu a motivaci. V roce 1971 založil Skupinu pro informace o věznicích: „Do vězení se může dostat každý z nás. Dnes ještě spíše než kdy jindy. (...) Žijeme pod heslem 'dejte si pozor'. Říká se nám, že je spravedlnost přehlcená. To vidíme. Ale není to náhodou tak, že je 'přepolicistováno'? Říká se nám, že jsou věznice přeplněné. Ale není to náhodou tak, že je 'převězněno'? O vězeních se dostává na veřejnost málo informací, je to jedna z utajených oblastí našeho společenského systému, černá schránka našeho života."[37] Perspektiva zjevně politická, či spíše antipolitická (v jistém smyslu anarchistická), o to více musí překvapit rozsah, hloubka a erudice Foucaultova díla, psaného paralelně s činností skupiny, neporovnatelný způsob, jakým „otevírá slova" (Gilles Deleuze) a proniká do nitra „věcí". Bylo by marné a pošetilé očekávat od Foucaulta neutrální faktografické dílo.

Již v samotném úvodu předvedl genealogickou metodu v praxi. Na dvou dokumentech, oddělených třemi čtvrtinami století, ukázal podstatnou změnu ve způsobu trestání delikventů: nejprve působivé, místy až nesnesitelné vylíčení teatrální popravy

---

35 FOUCAULT, M.: Řád diskursu. In: TÝŽ: *Diskurs, autor, genealogie*, s. 13.
36 Tamtéž, s. 30 n.
37 Citováno podle: ERIBON, D.: *Michel Foucault*, s. 228.

královraha Damiense v roce 1757 – a pak denní řád pařížského vězení pro mladé z roku 1834. Dva zcela odlišné způsoby, jak se vypořádat ze zločincem. Na přelomu 18. a 19. století se něco podstatného změnilo – byly to *normy*, podle nichž se trestají zločiny. Skončilo exemplární veřejné trestání a zrodilo se vězení jako instituce trestu a *převýchovy*. (Foucault si pochopitelně uvědomuje – a ukazuje to na příkladech – že tyto tendence podléhaly v různých evropských zemích odlišné dynamice; rovněž ví o reziduích teatrálnosti, jež dodnes ulpívají na vynášení rozsudků nebo vykonávání trestů smrti. Výklad není zploštělý, nezastírá nejednoznačnost a složitost vývoje.) Zmizelo mučení a z očí veřejnosti se ztratilo *tělo* odsouzeného. Jak si to vysvětlit? Racionalita vtělená do institucí a norem to vysvětluje prostřednictvím jediného slova, které zdánlivě nepotřebuje žádnou analýzu – „humanizace". Co vše se skrývá za projektem humanizace: celá jedna větev filozofie, historie moderního člověka a utváření moderních států, kapitalismus, demokracie, socialismus, komunismus... Je to příliš abstraktní a vysoce nadřazený pojem, než aby se stal předmětem pitvy a ohledávání.

Představme si větu uvozující první kapitolu přehledného syntetického pojednání o dějinách vězeňství moderní doby; není to těžké, možná jsme ji už někde četli: „Nelidské spektakulární mučení a trestání bylo na úsvitu moderní éry lidstva v důsledku postupující humanizace odstraněno a postupně nahrazováno humánním, diferencovaným systémem nápravy a převýchovy." Do temného prostoru za touto větou se vydá genealogie a bude zkoumat, jaká konkrétní normativní, institucionální a praktická opatření se za humanizací souzení a trestání skrývají a jaký diskurz je doprovází a ospravedlňuje.

Zaprvé, spravedlnost, justice se distancuje od násilí, které s ní bylo v éře veřejného pokání, mučení a poprav nedílně spjato. Odstup ji má oddělit od nízkých věcí, dodat jí lesk velikosti a vznešenosti a pozdvihnout ji nad věci pozemské – spravedlnost, která je zároveň prozřetelností a racionalitou, jíž netrestá, ale umožňuje převýchovu a „léčení". Tím vytlačuje funkci pokání před Bohem.

Zadruhé, podstatným důsledkem nového pohledu je jiný vztah k tělu odsouzeného. Tělo už nemá být mučeno a mrzačeno, nýbrž zbaveno volnosti, omezeno, podrobeno určitým zákazům a povinnostem. To je však jen nevyhnutelným doplňkem trestu, neboť důraz se nyní klade na *duši* – trest má zasáhnout nitro odsouzeného, jeho srdce, působit na jeho vůli, myšlení, city. To je zásadní změna pojetí, které s sebou nese nové způsoby ovládání, nové techniky moci: „Již ne tělo, nýbrž duše, řekl Mably. A vidíme jasně, co je třeba pod tímto termínem rozumět: korelát určité techniky moci. Staré trestní 'anatomie' dostávají výpověď." „Vše, co se nachází skryto pod humanizací trestů, jsou pravidla, která autorizují, či přesněji vyžadují 'mírnost' jako propočítanou ekonomii trestající moci."[38]

Zatření, distanci od krutosti vůči tělu doprovází řada dalších účinků a událostí. V prostoru, který vytvořila, se zabydlují nové odbornosti a profese: dozorci, lékaři, katechetové, psychiatři, psychologové, vychovatelé, kteří se přidružují k justici, vytvá-

38 FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha, Dauphin 2000, s. 156.

řejí mezi trestní mašinerií a veřejností stále hustší pásmo a vyplňují je svými praktikami a věděním. Vědění, které se zde rodí, záhy dalekosáhle přesáhne oblast pouhé trestní justice a rozprostře se nad celou společností. Foucault líčí počátek tohoto pohybu, v němž se pozornost justice přesouvá od trestného činu k samotnému jednotlivci: „Psychiatrická expertiza, ale obecnějším způsobem i kriminální antropologie a neustále se opakující diskurz kriminologie, zde našly jednu ze svých přesných funkcí: okázalým vpisováním trestných činů do pole objektů způsobilých pro vědecké poznávání poskytly mechanismům zákonného trestání podněty, aby se zabývaly nikoli již pouhými trestnými činy, nýbrž jednotlivci; nikoli již jen tím, co spáchali, nýbrž i tím, čím jsou, budou nebo by mohli být."[39] Původní snahu – nalézt pravdu o zločinu – doplňovalo v nepřerušeném vrstvení vědění úsilí odpovědět na další a další otázky: nejen proniknout do *psýché* zločince, ale poznat i sociální prostředí, jež ho formovalo, vyznat se v oblasti dědičnosti atd. Vzniká a roste „celý vědecko-právní komplex"; právo však neabsorbuje přidružená vědění, nesnaží se je pohltit, naopak ponechává jim autonomii a možnost trvale působit vedle něj, čímž posiluje sebe i je.

Je patrné, že cílem Foucaultova genealogického zkoumání nemohou být jen institucionální dějiny vězeňství ani vývoj legislativy a trestních procedur, nemůže jím být žádná dílčí otázka sama o sobě. Musí jím být zmíněný komplex trestního práva a rozvíjejících se věd o člověku. Foucault usiluje o „korelativní historii moderní duše a nových schopností soudit", chce popsat „technologii moci jako principu humanizace trestání i poznávání člověka".[40] V tomto světle se genealogie jeví jako novátorské zkoumání minulosti; žádným objektivistickým manévrem nezastírá své perspektivistické východisko, a přitom dokáže inspirativně působit v několika základních směrech: rozšiřuje možnosti přístupu k historickým tématům (stávají se jimi věci, které dosud nebyly považovány za hodné výzkumu, a stejně tak věci, u nichž se předpokládalo, že jsou nesporné, tedy bez dějin); umožňuje v historii odhalovat souvislosti mezi určitými oblastmi, které se běžnému pohledu jeví jako oddělené a disponující vlastními dějinami, a tím vytváří celky, jejichž analýza vyžaduje soustředit se spíše na *souvislosti* než na *věci* (odhaluje to, co historické prameny v sobě bezprostředně neobsahují a co v nich je v korelaci s jinými typy pramenů „dobovou výpovědí"). Tím nám dává možnost osvobodit se od sofistikovaného tlaku tradičních výkladových schémat (politické dějiny, hospodářské dějiny, dějiny státu a práva a podobně), od skrytého diktátu historických dokumentů (ve smyslu ovlivňování jazyka interpretace) a archivních fondů (ve smyslu výběru témat – například dějiny politbyra ÚV KSČ v letech 1969–1989).

Nejde o to, zda Foucaulta přijmout či nepřijmout, jde o reflexi působení a pronikání jeho děl. Patří totiž k těm autorům, kteří výrazně ovlivnili a stále ovlivňují dění v sociálních vědách. Výrazné stopy jeho koncepcí jsou patrné i tam, kde už nefiguruje jeho jméno.

---

39 *Tamtéž*, s. 52.
40 *Tamtéž*, s. 56 n.

Dějepisné porozumění a ospravedlnění

Jan Horský

V poslední době jsme v českém dějepisectví svědky toho, co začalo být nazýváno „sporem o dějiny".[1] Vzhledem k tomu, že v těchto diskusích byly otevřeny i otázky kompetence historických věd, chtěl bych se v následujícím textu na toto téma vyslovit. Předkládám kriticko-analytickou noetickou úvahu. Záměrně ve svém postupu ponechávám stranou lingvistickou, narativistickou či diskurzivní analýzu povahy a možností dějepisné vědy. Netvrdím tím, že takové postupy nejsou oprávněné, pouze od nich na tomto místě odhlížím.

1. Dvojí pojetí kompetence historických a sociálních věd

Dějepisectví 19. století namnoze zavedlo takřka výlučně *diachronní* a značnou měrou *narativistický* způsob pojednávání dějin. Časová následnost událostí je v něm ztotožněna s výpovědí o jejich objektivním kauzálním propojení. Nejednou byl takový pohled na dějiny prohlašován za plné vystižení veškeré dějinné skutečnosti. Takový výklad si pak mohl i nárokovat způsobilost objektivně ospravedlňovat činy dějinných aktérů. Toto pojetí vyústilo v *historismus a historicismus*, abych se přidržel Popperovy terminologie. Obě tyto „formy myšlení" 19. století relativizují hodnoty právě tím, že je historizují. Odlišují se však v tom, že historismus pokládá dějinný vývoj za plně individualizující, kdežto historicismus spolčhá na existenci obecných zákonů vývoje.[2]

---

1 Zpřístupněn na internetových stránkách časopisu *Dějiny a současnost* (*http://www.dejas.cz*). Viz také blok příspěvků „Historické diskusní fórum 1999–2000" v *Soudobých dějinách*, roč. 8, č. 1 (2001), s. 77–130.

2 Literatura však mnohdy nerozlišuje mezi „historismem" a „historicismem" a pro oba směry používá termín „historismus". Diskusi o povaze a kritice historismu či historicismu ponechávám na tomto místě stranou. Odkazuji jen na několik základních studií: BULTMANN, Rudolf: *Dějiny a eschatologie*. Praha, Oikúmené 1994; HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin: 1895–1938*. Praha, Torst 1995; TÝŽ: *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky"*

Přelom 19. a 20. století přinesl vlnu kritiky historismu, respektive historicismu, coby historického objektivismu. Začaly se klást jednak otázky epistemologické a noetické povahy, kupříkladu zda základní schéma dějinnosti je vskutku výsledkem poznání nebo spíše naším pojmovým nástrojem, sloužícím k uchopení skutečnosti (například Georg Simmel).[3] Jednak vyvstaly otázky nadčasové a nadkulturní platnosti logických forem a náboženských, etických či estetických hodnot, jež přesahuje konkrétní dějinné události. Tak se kupříkladu u Ernsta Troeltsche setkáváme se snahou o řešení problému, jak navzájem propojit „historickou metodu", jež vše relativizuje a individualizuje, s nárokem na platnost, s nímž právě vystupují hodnoty.[4]

Z této kritiky historismu (či historicismu) a z jejich obran vzešel dvojí pohled na kompetenci historických, kulturních a sociálních věd. Na odlišnost těchto dvou pojetí lze narazit na mnoha místech. Kupříkladu Johannes Weiß srovnává z hlediska základních sociologických metod Maxe Webera s dalšími „otci zakladateli" moderního sociologického přístupu k náboženství, tj. s Karlem Marxem a Émilem Durkheimem. Sociologie náboženství této trojice autorů koření podle Weiße v osvícenské kritice náboženství. Avšak Weber – narozdíl od Marxe a Durkheima, převádějících (či redukujících) náboženství na nějakou jinou, za ním stojící skutečnost – uznává vlastní vnitřní oprávněnost (a tudíž i funkcionálně nevysvětlitelnou, neredukovatelnou platnost) náboženské zkušenosti. Ve Weberově sociologii náboženství tak nejenže vystupují jiným způsobem, než je tomu u Marxe či Durkheima, takzvané ekvivalenty náboženství,[5] ale zároveň – jak ukazuje Weiß – Weberovo uznání svébytnosti náboženství vede k otázkám, které by patrně redukcionistické teorie náboženství vůbec nekladly nebo by je neformulovaly s takovou naléhavostí. Takováto otázka může například znít: Jak mohou zcela *partikulární* kulturní konstelace, na jejichž charakteru se podstatně podílejí zcela partikulární, ba singulární náboženská, náboženskoetická a teologická osmyslování světa, napomoci určité kulturní formě, aby se *obecně* prosadila, napomáhat jejímu nároku na univerzálnost a její univerzalizující

1895–1989. Praha, Lidové noviny 2001; MAREK, Jaroslav: *O historismu a dějepisectví*. Praha, Academia 1992; POPPER, Karl R.: *Bída historicismu*. Praha, Oikúmené 1994; SCHOLTZ, Gunter: Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens (1880–1945). In: KÜTTLER, Wolfgang – RÜSEN, Jörn – SCHULIN, Ernst (ed.): *Geschichtsdiskurs*, sv. 4: *Krisenbewußtsein, Katastrophenerfahrungen und Innovationen 1880–1945*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 1997, s. 19–50.

3 HELLE, Horst-Jürgen: Simmel o Marxovi: Spor o metodu makrosociologie. In: *Sociologický časopis*, roč. 28, č. 1 (1992), s. 22–37.

4 TROELTSCH, Ernst: *Z dějin evropského ducha*. Přeložil a uspořádal Jaroslav Werstadt. Praha, Historický klub 1934, s. 173 n.; GRAF, Friedrich W.: Geschichte durch Übergeschichte überwinden: Antihistorisches Geschichtsdenken in der protestantischen Theologie der 1920er Jahre. In: KÜTTLER, W. ad. (ed.): *Geschichtsdiskurs*, sv. 4, s. 217–244.

5 Podle teorie „ekvivalentů náboženství" lze jednoduše tvrdit, že např. sport je v moderní společnosti úspěšný, neboť začal plnit onu hlouběji v podstatě sociálních vztahů založenou funkci, kterou doposavad plnilo náboženství. Podobně se setkáváme s úvahami o moderním nacionalismu či o moderním dělnickém hnutí jako „funkcionálním ekvivalentu" náboženství.

dynamice?[6] Jestliže ve Weberově pojetí není v kompetenci vědy redukovat kulturní obsahy na jejich – domněle objektivně rozpoznaný – ne-kulturní základ, Marx a Durkheim nabízejí stanovisko právě opačné. Podle něj lze nalézt základní sociální funkce či vztahy a jednotlivé kulturní obsahy prohlásit za pouhé – více či méně nahodilé – vyjádření těchto funkcí a vztahů (redukovat je na ně). Tato odlišnost obou pojetí má i své následky, pokud jde o odpověď na otázku po možnosti objektivního (mravního) *hodnocení*.

Můžeme totiž odlišit přinejmenším dvojí přístup. Je to (1.1) stanovisko, zde reprezentované Weberem, jež na vědu nahlíží jen jako na jednu z vícero paralelních výpovědí o skutečnosti (vědu klade souřadně k náboženství, etice, právu). V takovém případě nemá sociální věda normativní ambice. Druhé stanovisko (1.2), reprezentované kupříkladu Marxem či Durkheimem, nahlíží sociální vědu jako svrchovanou výpověď o (sociální, dějinné) skutečnosti, a tudíž si činí i velmi silné normativní nároky. Tento druhý přístup považuje historizaci nějakého problému či jeho sociologicko-funkcionalistický výklad zároveň za jeho *etické ospravedlnění*. Byla-li mravnost, bylo-li náboženství v tomto přístupu „vyloženo" jen jako nahodilé vyjádření objektivně založených ekonomických vztahů či sociálních funkcí (redukováno na tyto vztahy a funkce), pak není odkud vůči vědě postavit mravní nárok, jehož platnost by vycházela z oblastí vědě nedostupných.

V následujícím výkladu se pokusím ukázat, že druhý pohled na kompetenci sociálních věd (1.2) je z hlediska závěrů metodologické, noetické a epistemologické kritiky, jež byly vysloveny během 20. století, jen těžko obhájitelný. Je tomu tak již proto, že vychází z holistických koncepcí skutečnosti a jejího poznání, respektive proto, že v sobě nese silný esencialistický předpoklad.[7]

2. *Pojetí studované „skutečnosti"*

Příkladem označení, jež je v metodologických a noetických úvahách užíváno často mnohoznačně, je termín „(historická) skutečnost". Možnost nedorozumění je o to větší, že se tohoto termínu užívá někdy synonymicky s výrazy „dějiny"[8] či „minulost". Dějepisectví, zvláště v posledních dvou či třech desetiletích, prožilo „explozi témat"

---

6 WEIß, Johannes: Das Eigenrecht der Religion und die Eigenart Max Webers. In: LEHMANN, Hartmut – OUÉDRAOGO, Jean M. (ed.): *Max Webers Religionssoziologie im interkultureller Perspektive*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2003, s. 301–310.

7 Karl R. Popper dokládá, že holismus a esencialismus jsou dva z řady předpokladů, jimiž se vyznačuje historicismus. Oproti tomu kritikové historismu či historicismu jsou často nominalisté (příkladem je jak Max Weber, tak Georg Simmel). Srv.: POPPER, K. R.: *Bída historicismu*, s. 21–23, 29–34 a 69–75; PETRUSEK, Miroslav: Proč číst Simmela na konci tisíciletí? In: SIMMEL, Georg: *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha, Sociologické nakladatelství 1997, s. 173–182. Na stránkách tohoto časopisu jsem o těchto otázkách zčásti již pojednal: HORSKÝ, Jan: Racionalita dějinného jednání: Podněty Weberovy sociologie pro dějezpytné bádání. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 1 (1999), s. 82–85.

8 Ostatně mnozí autoři tento termín užívají tak, že není jasné, zda jím míní předmět svého bádání nebo výsledný obraz bádání.

(Georg G. Iggers) a na rozmanitosti nabylo také (2.1) spektrum koncepcí studované skutečnosti.[9]

Dějezpyt se dnes již zdaleka neptá jen na (2.1a) politické *události v* jejich „vnitřní" a v jejich „vnější" stránce. Tento rys soudobé historické vědy je třeba zdůrazňovat tím více, že narativističtí kritikové dějepisectví (kupříkladu Hayden White) stále spatřují právě v takovémto tázání dějepisu jeho jádro či hlavní náplň.[10] Dějepis se však přece ptá také na (2.1b) *konfigurace praktik či chování* (typu demografických jevů či rodinných struktur), na (2.1c) určitý *styl myšlení*, na (2.1d) *vývoj idejí*, jenž je relativně nezávislý na konkrétním ději a jeho „zápletkách" (na jeho *plot-structures* – „zápletkových strukturách", jak je v rámci narativistické kritiky dějepisectví označuje Hayden White). Vedle toho se bádání soustřeďuje na (2.1e) „základní životní zkušenosti" a „způsoby vnímání" (v německé literatuře se běžně užívají termíny *Elementarerfahrungen* a *Wahrnehmungen*) lidí určité doby, tj. na jejich „žité světy" (*Lebenswelte*), na (2.1f) *klíčové kulturní kategorie* doby atd.[11] Zároveň se historická věda přitom táže – s Fernandem Braudelem řečeno – na *různé časy* či v *rámci různých časů*: v čase konvenční události (zde např. 2.1a), v čase konjunktury (zde kupř. 2.1b) či v rámci dlouhého trvání (kupř. 2.1c).[12]

Za těmito otázkami stojí poměrně velmi rozmanité (teoretické) koncepce skutečnosti, jež předpokládají různé badatelské přístupy a také různou míru badatelské dostupnosti. Je totiž zřejmé, že určitou entitu sociálního či kulturního světa mohu sice v rámci výchozích (antropologických, filozofických, religionistických, sociologických atd.) koncepcí studované skutečnosti *teoreticky konstruovat*, přece však nemusí být pokaždé a ve všech případech možné učinit tuto entitu také *badatelsky* (chcete-li *historickoempiricky*) *přístupnou* (pramenně uchopitelnou). Lze kupříkladu poukázat na to, že při veškeré snaze studovat základní životní zkušenosti lidí určitého místa a doby, při snaze teoreticky konstruovat jakési „uzlové body" těchto zkušeností, možnosti historického bádání povětšinou končí – a těžko tomu může být jinak – u rozboru kulturních kategorií, tj. nástrojů prožívání historických aktérů, nepronikají však k jejich prožitkům samotným.[13] Obdobně studium určitých dějinných procesů má nejednou podobu

---

9 DRESSEL, Gert: *Historische Anthropologie: Eine Einführung*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau Verlag 1996, s. 156–166.

10 WHITE, Hayden: *Die Bedeutung der Form: Erzählstrukturen in der Geschichtsschreibung*. Frankfurt/M., Fischer Verlag 1990, s. 40–77; BULTMANN, R.: *Dějiny a eschatologie*, s. 96 a 113.

11 Srv. např. DRESSEL, G.: *Historische Anthropologie*, s. 62–155.

12 BRAUDEL, Fernand: Dlouhé trvání. In: HUBINGER, Václav (ed.): *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie*. (Cahiers du CeFReS, č. 8.) Praha, CeFReS 1995, s. 145–186.

13 DRESSEL, G.: *Historische Anthropologie*, s. 171; IGGERS, Georg G.: *Dějepisectví ve 20. století*. Praha, Lidové noviny 2002, s. 97 n.; MEDICK, Hans: „Misionare in Ruderboot"? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte. In: LÜDTKE, Alf (ed.): *Alltagsgeschichte: Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*. Frankfurt/M. – New York, Campus Verlag 1989, s. 48–84, zde s. 59–61.

pouhé kvantifikace či popisu sociálních praktik (chování, například demografického), jež jsou prostě považovány za indikátory těchto procesů.[14]

Můžeme tak říci, že k určitému počtu *badatelských otázek*, jež byly a jsou v historické vědě kladeny, a k určitému počtu *uplatňovaných metod*, jež korespondují s položenými otázkami, vzniká a přísluší určité množství *konceptů* (pojetí, teoretických konstruktů) *dějinné skutečnosti*. Není tomu však tak, že by určité otázce, kterou si historik položil, a metodě, kterou si zvolil, odpovídala jakási specifická strukturace obrazu *veškeré* dějinné skutečnosti, zatímco jiným otázkám a jiným metodám by odpovídala jiná strukturace obrazu opět veškeré dějinné skutečnosti. Jednotlivé koncepty dějinné skutečnosti jsou vždy výsledkem badatelské selektivní a konstituující abstrakce a jako takové jsou do značné míry vůči sobě paralelní, prostupují se pouze částečně. Současná rozmanitost předmětů historického tázání, a tudíž ani rozmanitost koncepcí skutečnosti, není myslím příliš zohledňována mnohými filozofickými, lingvistickými a postmodernistickými kritiky dějepisectví stejně jako ani dějepisnými metodologickými reflexemi. Mnozí autoři se stále dívají na dějepisectví tak, jako by jeho vědecký výkon spočíval jen v tázání po politických událostech.

Je však zapotřebí rozlišovat ještě mezi (2.2) *dějinnou skutečností* a *předmětem bádání*. V textech dějepisců nejednou splývá pojetí skutečnosti s tím, co je chápáno jako „předmět" bádání, ten pak zase někdy splývá s pramennými stopami. Vhodné je alespoň v teoretické rovině (v badatelské praxi se tak většinou bohužel nepostupuje) uvedené položky odlišovat. Lze tak uvažovat (2.2a) o *koncepci* (ať již nevyslovené, jen tušené či dějepiscem explicitně vymezené) samotné *sociokulturní* či *dějinné skutečnosti*, počínaje koncepcí člověka přes teorie sociálních vztahů až po teorie významových polí a podobně; dále (2.2b) o *předmětu bádání*, tedy toho, co si historik klade jako vlastní objekt studia (kupříkladu úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti, učení o svátostech či nábožensky motivované postoje k sochám a obrazům); a nakonec (2.2c) o *pramenných stopách*, jež odkazují k praktikám (chování) a reprezentacím (vědomým motivům jednání, představám), tj. k případnému předmětu studia či jeho komponentě (například matriční záznamy o úmrtí dětí, jež je možno kvantifikovat a sledovat proměnu jejich frekvence, výpověď heretika v inkvizičním procesu a podobně). Platí přitom, že možnost teoreticky koncipovat studovanou skutečnost (2.2a) ještě neznamená, že by tato skutečnost nutně měla být samotným předmětem bádání (2.2b). Právě naopak. Nejednou se pouze teoreticky, ba až hypoteticky konstruuje, jak určitá, zjištěná podoba předmětu bádání může *asi* vypovídat o povaze toho, co je prohlašováno za studovanou skutečnost (popřípadě naopak teorie skutečnosti se podílí na konstrukci obrazu a povahy předmětu). Podobně i vztah mezi předmětem studia (2.2b) a pramennými stopami (2.2c) v sobě namnoze nese hypotetickou konstrukci. Možnost tři právě uvedené vrstvy od sebe odlišit narůstá s tím, jak ten který autor přesně definuje svou metodu, předmět bádání, pojmoslovný aparát, pomocí nějž se

14 Např. HARDACH-PINKE, Irene: Zwischen Angst und Liebe: Die Mutter-Kind-Beziehung seit dem 18. Jahrhundert. In: MARTIN, Jochen – NITSCHKE, August (ed.): *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Freiburg – München, Alber Verlag 1986, s. 525–590, zejména s. 532–538.

snaží porozumět, a podobně. Naopak je jen velmi těžko tyto vrstvy odlišovat tam, kde se spíše tuší, než vymezují. Typickým příkladem takového pouhého tušení je studium „českých dějin", studium „renesance" a podobně.

Ani „české dějiny", ani „renesance" nemohou být samy o sobě, bez dalšího určení pro svou mnohovrstevnatost a rozmanitost v pravém slova smyslu předmětem historické vědy. Domnívat se, že by jím být mohly, by svědčilo o podléhání starším holistickým představám o povaze dějin a možnostech dějepisné vědy. Holistické tendence se pravda se samozřejmostí v dějepisectví prosazovaly a doposud občas prosazují. Zároveň však jsou také rostoucí měrou hojně kritizovány (kupříkladu Karlem R. Popperem).[15] Roger Chartier načrtává, jak se teorie historické vědy postupně vymaňovala z holistických koncepcí dějinné skutečnosti. Chartier tento vývoj spojuje s postupným odříkáním se důsledků vlivu Hegelovy filozofie dějin. Původní, Hegelem ovlivněný koncept předpokládal *celistvost dějin* jak ve smyslu *kontinuity dějinného procesu*, tak ve smyslu *všeobjímajícnosti* dějinných epoch či dob.[16] Výrazný projev odklonu od holistického pojetí spatřuje Chartier v konceptu dějepisného bádání, jež spoléhá na možnost nalézat korelace mezi jednotlivými řadami jevů (tj. ve francouzských seriálních dějinách šedesátých let minulého století, které porovnávají navzájem dvě či více řad určitých symptomů sociálních praktik, aniž by si činily nárok vypovídat tím o dějinné celistvosti). Michel Foucault popisuje tento vývoj jako přechod od globální k všeobecné historii, jež studuje dějinné řady a korelace mezi nimi, tj. sestavuje řady řad čili „tabulky".[17] Od tohoto odmítnutí holismu hegelovského ražení byl pak podle Chartiera učiněn další radikální krok právě pod Foucaultovým vlivem. Spočívá v uznání zásadní rovnocennosti dějinných předmětů (*l'equivalence fondamentale de tous les objets historiques*). Uznání této rovnocennosti, jež koresponduje s výše konstatovanou souřadností koncepcí dějinné skutečnosti, došlo svého naplnění v – dnes pro mnohé autory samozřejmém – nahlédnutí, že nejsou jedny dějiny, nýbrž jen množství paralelních dějin (v německé literatuře dnes jako heslo zní: *Geschichten statt Geschichte*).[18]

Rovnocennost dějinných předmětů stojí však proti holismu přinejmenším ve dvojím smyslu: jak (2.3a) vůči holismu chápanému – pracovně, a tudíž i neobratně řečeno – ve smyslu *šířky dějin a kontinuity vývoje* (celistvost procesů, celistvost epoch), tak (2.3b) vůči holismu ve smyslu *hloubky dějinných situací*. Nejednou se totiž setkáváme

---

15 POPPER, K. R.: *Bída historicismu*, s. 23 n. a 69–74.

16 „...myšlení totality, které rozpoznává jediný princip, 'substanciální duch' univerzálně přítomný v rozličných 'formách' či 'sférách', v nichž se uskutečňuje v daný okamžik... a myšlení kontinuity, které postuluje jednotu Ducha napříč jeho rozdílnými, následnými a nutnými historickými partikularizacemi..." Viz CHARTIER, Roger: *Au bord de la falaise: l'Histoire entre certitudes et inquiétude*. Paris, Albin Michel 1998, s. 242–244; TÝŽ: Philosophie und Geschichte. In: TÝŽ: *Die unvollendete Vergangenheit: Geschichte und die Macht der Weltauslegung*. Frankfurt/M., Fischer Verlag 1992, s. 24–43, zde s. 27–34.

17 FOUCAULT, Michel: *Archeologie vědění*. Praha, Herrmann & synové 2002, s. 19 n.

18 DRESSEL, G.: *Historische Anthropologie*, s. 184–193; IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 96.

s tím, že i tam, kde se odmítá holismus „do šířky", uznává se živelně možnost onoho holismu „do hloubky". Zaznívá-li kupříkladu i u Georga G. Iggerse, že pro *dějepisectví je konstitutivní vztah ke skutečnosti,*[19] pak s tím lze zajisté souhlasit, zejména pokud to Iggers říká s vědomím, že tento vztah není zdaleka samozřejmý a bezprostřední, a pokud to klade jako nutnou obranu vůči radikální lingvistické kritice. Přece však je namístě upozornit, že tento vztah ke skutečnosti není vztahem k její *neomezenosti a rozmanitosti,* jež je přítomna v každé dějinné situaci (Max Weber by mluvil o neomezené chaotické empirické sociální skutečnosti). Není to vztah ke skutečnosti, jež by byla uchopitelná holisticky, celistvě „do hloubky" jakékoli konkrétní dějinné situace, nýbrž vždy pouze vztah k určité vrstvě této skutečnosti (viz bod 2.1). Badatelsky uchopit určitou vrstvu znamená klást specifické otázky, uplatnit příhodné metody, čili konstituovat předmět bádání. Definování takového předmětu je výběrem, výsekem skutečnosti nejen v čase, prostoru, ale i co do její vrstvy. Foucaultův důraz na rovnocennost dějinných předmětů je nutno chápat i v tomto smyslu. Ostatně v obojím smyslu („do šířky" i „do hloubky") odmítá implicitně holismus již Weberova noetická teorie (nauka o „vztažení k hodnotám" – *Wertbeziehung* a o „ideálních typech").[20]

U Chrise Lorenze nalezneme rozlišení mezi přírodovědným a dějezpytným poznáním. Přírodní vědy formulují podle něj explicitní teorie pozorování, a to v pojmech, jež jsou napojitelné na kvantitativní postupy. Z toho vyplývá i způsobilost přesně rozlišovat mezi relevantním a irelevantním. Oproti tomu „pozorování" (*Beobachtung*) v dějepisectví není strukturováno pomocí explicitních teorií pozorování, respektive poznání. Většinou se v něm neužívají ani explicitní kritéria selekce, nýbrž pouze implicitní teorie pozorování, vyjádřené pomocí pojmů běžného jazyka.[21] Pokud však uvážíme, co bylo řečeno o pluralitě a paralelnosti historických předmětů bádání (2.3), a pokud posoudíme, jaké různé konstrukce studované skutečnosti vznikají ve vztahu k našim rozmanitým otázkám a metodám (2.1), nelze s Lorenzem plně souhlasit. O dějepisectví nelze mluvit takto povšechně. Některé disciplíny (například historická demografie a dějiny rodiny) jsou v lecčems rozhodně blíže Lorenzově charakteristice přírodních věd než dějepisectví. Samozřejmě Lorenzova charakteristika platí jednak pro klasické narativistické politické dějiny (viz 2.1a), jednak pro pokusy o dějepisnou syntézu.

3. Různé koncepce dějepisného rozumění

Během 20. století značná část dějepisců přijala jako samozřejmost, že historie je interpretativní, rozumějící disciplínou. Důraz na *rozumějící* (či rozumivý – *verstehende*) charakter kulturních věd se hojně vyskytuje od přelomu 19. a 20. století (Wilhelm Dilthey, Max Weber), má však mnohem hlubší kořeny. Připomínán bývá například

19 IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 115.

20 WEBER, Max: 'Objektivita' sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. In: TÝŽ: *Metodologie, sociologie a politika*. Vybral a přeložil Miloš Havelka. Praha, Oikúmené 1998, s. 7–63.

21 LORENZ, Chris: *Konstruktion der Vergangenheit: Eine Einführung in der Geschichtstheorie. Mit einem Vorwort von Jörn Rüsen*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau Verlag 1997, s. 389 n.

Max Müller a jeho *Vergleichende Mythusforschung* (1858), v němž autor požaduje, aby kultura byla studována specifickými postupy vycházejícími z rozboru jazyka, nebo Wilhelm von Humboldt, u nějž nalézáme pojem *begreifen* (chápat) jako předstupeň pojmu *verstehen* (rozumět). Kořeny metodického, k jazykovědě orientovaného odlišování kulturních věd od věd přírodních by však bylo možné sledovat ještě hlouběji. Příkladem může být především Giambattista Vico a jeho *Nová věda* (1725).[22] Důrazem na rozumějící přístup má být vystižena odlišnost od metod přírodovědných, od jejich *poznávání*. Opakované zdůrazňování rozumějícího charakteru dějepisu však také souvisí s diskusemi uvnitř samotného dějepisectví, v nichž se ukazovala potřeba oponovat názorům o možnosti poznat objektivní kauzální propojení vývojových procesů a objektivní funkcionální souvislosti sociálních a kulturních struktur.

„Rozumění" však vystupuje v teoretických úvahách v rozmanitém významu. Jednotlivé autorky a autoři či celé školy zacházejí s pojmy „rozumění", „vysvětlení", „znovuprožití", „rekonstrukce", „konstrukce" či „interpretace" relativně velmi rozmanitě ve vztahu k epistemologickým a metodologickým koncepcím, které sdílejí. Jerzy Topolski kupříkladu pojímá rozumění (*rozumienie*) v historických vědách velmi široce, takže by se za rozumění daly pokládat i takové historikovy postupy, které jsou vlastně jen popisem vnějších jevů, o nichž si nejsme jisti, zda měly intencionální ráz, nebo o nich přímo předpokládáme, že intencionální nebyly.[23] S ohledem na místo, jež v následujícím textu věnuji pojetí Maxe Webera, je příhodnější přidržet se takových koncepcí rozumění, které jím chápou badatelskou snahu přiblížit se (vědomým) rozpoložením duše dějinných aktérů – abych volil na úvod zatím co možná nejširší a neutrální charakteristiku. V tomto smyslu můžeme vyjít z formulace problému Briana Faye. „Sociální vědy," soudí, „sice vyžadují *porozumění*, vedle toho ale vyžadují také vysvětlení." Mezi „objekty sociálních věd" Fay rozlišuje „intencionální jevy" a pouhé „pohyby" (odlišení podobné německé pojmové dvojici *Handeln–Verhalten* či francouzské *représentations sociales – pratiques sociales*, v češtině by mu nejspíš odpovídala dvojice pojmů *sociální jednání* a *chování*); zároveň je zřejmé, že „objekt" je do značné míry konstituován metodou, úhlem pohledu badatele. Rozumění by se pak vztahovalo k jevům intencionálním, vysvětlení k těm, „které intencionální nejsou (například ekonomická krize)", avšak přece se mnohdy „dějí na pozadí jevů intencionálních".[24] Ernst Cassirer mluví o „rozumění" (v tomto případě rozumění mýtu) jako

22 CASSIRER, Ernst: *Der Mythus des Staates: Philosophische Grundlagen politischen Verhaltens*. Frankfurt/M., Fischer Verlag 1985, s. 25; BENEŠ, Zdeněk: Zdeněk Kalista v kontextu rozumějící historiografie. In: *Zdeněk Kalista a kulturní historie: Sborník referátů z vědecké konference konané ve dnech 14.–15. dubna 2000 v lázních Sedmihorkách*. (Z Českého ráje a Podkrkonoší, Supplementum 6.) Semily, Státní okresní archiv Semily – Pekařova společnost Českého ráje 2000, s. 13–24, zejména s. 15; BURKE, Peter: *Vico: Philosoph, Historiker, Denker einer neuen Wissenschaft*. Berlin, Klaus Wagenbach 1987, s. 85–106.

23 TOPOLSKI, Jerzy: *Rozumienie historii*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1978, s. 8–34.

24 FAY, Brian: *Současná filosofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha, Sociologické nakladatelství 2002, s. 138–152.

o převedení něčeho současníkům kulturně či dějinně vzdáleného na jim známé psychické skutečnosti a na jimi užívané logické kategorie.[25] Pod toto obecné vymezení se však stále ještě vejde řada odlišných jevů.

3.1: Rozumění funkci a rozumění materiální

Lze odlišit (3.1) *hermeneutické fenomenologické rozumění*, o němž uvažuje například Hans-Georg Gadamer,[26] a *rozumění sociologickou konstrukcí*, popřípadě Weberovou ideálnětypickou konstrukcí.[27] Rozdíl těchto koncepcí rozumění spočívá nejen v tom, že Gadamer oproti Weberovi nebere v potaz, že sociologické či dějezpytné rozumění obsahuje krok, při kterém se určité vnější chování (vnější sociální praktiky) prohlašuje (byť jen hypoteticky) za symptom právě určitého vnitřního mínění (motivů jednání, sociálních reprezentací). Je zde však ještě jeden, možná podstatnější rozdíl. Gadamer – ač uznává, že historické rozumění „je vždycky *mensuratio ad rem*", a ač odmítá, „že by způsob bytí poznávajícího a poznávaného byl prostě homogenní" – přece jen při své analýze „rozumění" klade důraz na to, co rozumění *umožňuje*. Tím je jistá „afinita", spočívající ve způsobu bytí poznávajícího a poznávaného – obojí má totiž *dějinný charakter*. Klade tak důraz na *způsob* (bylo by možno říci *funkci*) bytí, jež je ve fenomenologickém slova smyslu pobytem (*Dasein*). Naproti tomu předmětem zájmu sociologického či historiografického rozumění je materiální, obsahová stránka. Georg Simmel v tomto smyslu již dávno (1892) rozlišoval na jedné straně mezi „silami" a „kategoriemi" v historikově duši, které určují, jaké jsou potence jeho myšlení a cítění, a na straně druhé „obsahem zkušenosti" (pramenně zprostředkované), jenž rozhodne, které z těchto myšlenek a pocitů, jichž je mocen, zahlédne.[28]

3.2: Weberovo a Geertzovo rozumění

Dále lze rozlišit (3.2) *rozumění individuálnímu smyslu sociálního jednání* (snaha Weberova) a *rozumění* – pracovně řekněme – *kulturněantropologické* (v rámci „kultury"), o kterém mluví například Clifford Geertz. Základním záměrem Weberovy sociologie je porozumět (*deutlich verstehen*) sociálnímu jednání jedince (či více jedinců) ve vztahu k subjektivně míněnému smyslu (*subjektiv gemeinten Sinn*) tohoto jednání. Weber uznává, že tento „smysl" může být badatelsky jen *ideálnětypicky konstruován*, přece však je podle něj oprávněné tuto konstrukci poměřovat s „*empirickým*" smyslem (jak

25 CASSIRER, E.: *Der Mythus des Staates*, s. 21.

26 GADAMER, Hans-Georg: *Problém dějinného vědomí*. Praha, Filosofia 1994, s. 40–53.

27 HAVELKA, Miloš: Max Weber a počátky sociologie náboženství. In: WEBER, Max: *Sociologie náboženství*. Praha, Vyšehrad 1998, s. 81–115; WEBER, M.: 'Objektivita' sociálněvědního a sociálněpolitického poznání.

28 SIMMEL, Georg: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. In: TÝŽ: *Gesamtausgabe*, sv. 6: *Aufsätze 1887–1890: Über soziale Differenzierung*. Frankfurt/M., Suhrkamp Verlag 1989, s. 297–423, zejména s. 325.

jej studovaný jedinec opravdu mínil) a tázat se, zda je naše ideálnětypická konstrukce vůči „empirickému" smyslu jednajícího individua adekvátní.[29]

Oproti tomu v Geertzově koncepci rozumění je smysl (význam) jednání dán kompetencí (či naopak konfuzností) tohoto jednání v rámci příslušné kultury. A protože významy a potažmo kultura jsou veřejné, i smysl jednání je veřejný, kolektivně sdílený. Geertz nabízí „sémiotické pojetí kultury. Jako vzájemně působící systémy interpretovatelných znaků" (symbolů) „není kultura síla, které by se daly příčinným způsobem přisoudit sociální události, chování, instituce či procesy; je to kontext, v jehož rámci mohou být srozumitelně ... popsány." Badatel tak činí *interpretace* („druhého a třetího řádu") *interpretací*, tj. interpretuje, jak mohl jím popisovaný, studovaný aktér interpretovat (interpretace „prvního řádu") své zkušenosti. Výsledkem jsou tak „fikce" ve smyslu konstrukcí, soudí Geertz.[30] Geertzův přístup, spojený s metodou takzvaného zhuštěného popisu, usiluje přenést do mikrohistoricky orientovaného dějepisectví například Hans Medick.[31]

3.3: Požadavek racionality rozumění

Dále můžeme nalézt rozdíl i co do (3.3a) požadavku *racionality rozumění*. Zatímco například Max Weber chápe rozumění, založené na konstrukci ideálních typů, jako proces veskrze racionální (tj. konstrukce by měla být pojmově vystavěna), u Rudolfa Bultmanna se setkáváme s požadavkem na zdůvodnění „rozumění", jež není totožné s „racionálním vysvětlením". Weber uvažuje sice jak o „racionální evidenci porozumění", tak o „evidenci porozumění znovuprožitím" (pomocí vciťující se fantazie), tj. vedle „racionálního" porozumění ponechává prostor i pro porozumění „iracionální", avšak jeho „rozumějící sociologie" je v podstatě racionalistická. Tento její ráz přitom označuje Weber za (pouhý, avšak nutný) „metodický předpoklad".[32] Bultmann oproti racionalistickému rozumění klade rozumění existencialistické. Poukazuje na to, že hodnoty, jako je „láska", „přátelství", „věrnost", chápu „ve své upřímné ochotě k osobnímu setkání", u jiných je chápu proto, že je „potřebuje moje osobní existence",

---

29 WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehende Soziologie*. Tübingen, JCB Mohr – Paul Siebeck 1972, s. 1 n.; TÝŽ: Základní sociologické pojmy. In: TÝŽ: *Metodologie, sociologie a politika*, s. 135–171.

30 GEERTZ, Clifford: Zhuštěný popis: K interpretativní teorii kultury. In: TÝŽ: *Interpretace kultur: Vybrané eseje*. Praha, Sociologické nakladatelství 2000, s. 13–42, zde s. 24; TÝŽ: Dopad pojetí kultury na pojetí člověka. In: *Tamtéž*, s. 45–67; KUŽEL, Stanislav: Zákoutí antropologické „orientace popisu podle aktéra". In: HORSKÝ, Jan (ed.): *Kulturní a sociální skutečnost v dějezpytném myšlení: Příspěvky k dějinám českého dějepisectví doby Gollovy školy*. Ústí/L., Albis International 1999, s. 87–118.

31 MEDICK, H.: „Misionare in Ruderboot", s. 59–61. Medickův výklad je podrobněji rozebrán ve studii: NEŠPOR, Zdeněk R. – HORSKÝ, Jan: Historická antropologie? Metodické problémy a paradoxy na pomezí dějepisectví, sociologie a sociální antropologie. In: *Kuděj: Časopis pro kulturní dějiny*, roč. 6, č. 1 (2004), s. 61–81, zejména s. 70–76.

32 WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 1–4; TÝŽ: Základní sociologické pojmy, s. 136–141; HAVELKA, M.: Max Weber a počátky sociologie náboženství, s. 81–115; HORSKÝ, J.: Racionalita dějinného jednání, s. 85–87.

rozumím jim tak, že já sám „je hledám" a „po nich toužím". Hloubku uvedených kategorií („láska", „přátelství") nemohu v Bultmannově pojetí odkrýt pouhou osobnostně neutrální pojmovou konstrukcí, nýbrž jen převedením na vlastní (existenciální) prožitek.[33]

Weber naopak v souladu s požadavkem racionality rozumějící konstrukce upozorňuje na obtíže porozumět „vciťující se fantazii" tam, kde již nastal větší kulturní odstup. Ačkoli připouští, že se badatel k lidem, kteří jsou předmětem jeho zájmu, může vztahovat také jinak než racionálně,[34] klade (3.3b) důraz na *racionalitu* rozumění oproti vcítění (*Einfühlung*) Leopolda von Rankeho či prožívání (*Erlebnis*) Wilhlema Diltheye.[35] Weberův postoj se jeví jako skeptičtější ve srovnání s psychologizujícími snahami například Wilhelma Wundta nebo Diltheye, které chtěly do oblasti rozumění vtáhnout lidskou bytost celistvěji, nejen v její racionální složce, ale také jako subjekt vůle, cítění a představivosti.[36] O tento Weberův důraz na racionalitu rozumějící konstrukce se dodnes opírá obrana některých autorů proti úplnému relativismu postmodernistů. Připouštějí sice, že neexistují žádná materiální (obsahová) kritéria pravdivosti našich konstrukcí, přece však trvají na existenci transcendentní logiky, a tudíž i formálních kritérií pravdivosti (respektive „adekvátnosti" ve Weberově smyslu), jež mají nadkulturní povahu.[37]

Schematicky shrnuto, teoreticky lze odlišit rozumění racionální od rozumění „iracionálního", ať už založeného na existenciálních kategoriích, vciťující se fantazii či znovuprožívání.

3.4: Aktuální rozumění a rozumění výkladem

Rozumění Weber pojímá dvojím způsobem (3.4) ještě z jiného hlediska. Na jedné straně uvažuje o aktuálním rozumění míněnému smyslu (*das aktualle Verstehen des gemeinten Sinnes*). Aktuálně rozumíme obsahu věty, že dvakrát dvě jsou čtyři. Na straně druhé pak hovoří o vysvětlujícím rozumění (*erklärendes Verstehen*). Tím myslí rozumění motivaci, jaký smysl mělo, že někdo řekl větu „dvakrát dvě jsou čtyři". Toto Weberovo dělení lze použít jako určité vodítko k posouzení toho, jak se mohou dějiny pojmů a idejí stýkat s dějinami mentalit či dějinami kultury. V rámci dějin pojmů se

33 BULTMANN, Rudolf: *Ježíš Kristus a mytologie*. Praha, Oikúmené 1994, s. 31.

34 Plyne to např. z Weberova výkladu: „...mnohým konečným 'účelům' a 'hodnotám', podle nichž jednání nějakého člověka může být orientováno na základě jeho zkušenosti, často *nejsme* s to porozumět úplně evidentně, nýbrž za určitých okolností je sice můžeme intelektuálně uchopit, ale na druhé straně, čím radikálněji se odchylují od našich posledních hodnot, tím obtížnější pro nás je, abychom jim porozuměli *znovuprožíváním* prostřednictvím vciťující fantazie. Podle dané situace se pak musíme spokojit s tím, že je vyložíme jen *intelektuálně*" a „srozumitelně ukážeme průběh jimi motivovaného jednání". Tuto obtíž („pro ty, kteří jich sami nejsou schopni") Weber vztahuje mimo jiné k „mnohým nábožensky a charitativně výjimečným výkonům". (WEBER, M.: Základní sociologické pojmy, s. 138).

35 SCHOLTZ, G.: Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens (1880–1945), s. 19 n.

36 IGGERS, G. G.: *Dějepisectví ve 20. století*, s. 42 n.

37 *Tamtéž*, s. 112 n.

usiluje o vnitřní porozumění určitému myšlenkovému schématu, popřípadě vnitřnímu vývoji tohoto myšlenkového schématu (to je blízké aktuálnímu rozumění). Zároveň se dějiny pojmů a idejí snaží stále více porozumět i tomu, jak mohlo být takové myšlenkové schéma začleněno do dobových forem myšlení (či do stylu myšlení, do mentálních struktur a podobně – to je blízké vysvětlujícímu rozumění). U Foucaulta bychom nalezli paralelu k aktuálnímu rozumění v tom, co podle jeho terminologie spadá pod „dějiny idejí". Weberovo „výkladové rozumění" by se pak patrně určitou měrou krylo s tím, co je u Foucaulta předmětem „archeologie vědění", tj. s deskripcí diskurzivních praktik. S Weberovou koncepcí by však zůstávalo v napětí Foucaultovo mínění, že archeologie vědění není interpretující disciplína.[38]

4. Různé pohledy na badatelovy hodnoty a hodnocení

Otázka povahy a relativity hodnot byla, jak již svrchu řečeno, jednou z hlavních otázek debaty o historismu, respektive historicismu. Řešil se mimo jiné problém původu hodnot: Ten se kupříkladu vykládal jako (4.1a) plynulé vyrůstání z psychofyzické oblasti temného, nevědomého puzení až do stavu uvědomělého bažení po hodnotách (Mirko Novák). Nebo jsou hodnoty chápány jako (4.1b) součást symbolických forem, jež se rozkrývají v imanentním vývoji ducha, ve kterém vznikají jednotlivé symboly jako protiklad, ale zároveň i jediný nástroj uchopení pocitů a vůbec složek neurofyziologické stránky života (Ernst Cassirer). Nebo jsou (4.1c) hodnoty kladeny fenomenologickým výkladem *(Selbstgegebenheit der Werte)*. Pro účely této práce je zajímavější spíše otázka, zda je shledáván (4.2a) nějaký obecný *dějinný zákon* sjednocující hodnoty a ustanovující jejich současnou závaznou platnost (Wilhelm Windelband a Heinrich Rickert nacházeli vývoj k postupnému sjednocování hodnot a obecnou platnost hodnot „pravdy", „dobra", „krásy" a „svatosti"), popřípadě zda jsou hodnoty jako platné kladeny vůči dějinám zvnějšku (Tomáš G. Masaryk); anebo naopak, (4.2b) zda se uznává plná *dějinná relativita* a popřípadě v některých obdobích i aktuální sociální rozmanitost hodnot (Max Weber a jeho úvahy o „hodnotovém polyteismu" moderní doby). Souběžně s tím se řešily otázky, zda lze hodnoty oprávněně vykládat (4.3a) jen z jejich psychologicky, ekonomicky či sociologicky pojaté funkce, nebo zda se (4.3b) povaha jejich platnosti musí hledat ještě v něčem jiném, funkcionálně nevysvětlitelném, jak to činí Georg Simmel, který v nich vidí „specifický pocit", nebo Max Weber, spatřující v nich potenciál, jenž (díky vědomé vazbě k nim) umožňuje člověku vytrhnout se z tlaku přirozených popudů. Jinak řečeno, jde o to, zda jsou hodnoty vysvětleny (4.3a) v rámci *uzavřeného* (ekonomického, sociologického, psychologického) *systému*, popřípadě v rámci *struktury* (či strukturalisticky pojednané *kultury*), nebo zda (4.3b) ve vědomě sledovaných hodnotách jsou dějiny v každém individuálním Já alespoň v možnosti vždy *otevřené* (s novější terminologií řečeno: zda jsou vazby

38 WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 2–4; TÝŽ: Základní sociologické pojmy, s. 136–139; FOUCAULT, M.: *Archeologie vědění*, s. 210–212. Na tomto místě pro nedostatek prostoru ponechávám stranou problém transcendence vědomí.

k hodnotám vykládány jako potenciální performativní či restrukturující akty). Otázka „hodnot" má konečně zároveň jak svou rovinu (4.4a) *noetickou*, tak svou rovinu (4.4b) *praktickou* (zde především praktickou z pohledu dějepisem studovaných aktérů).[39]

Chris Lorenz v jedné z významných novějších teoretických reflexí historické vědy rozlišuje (v rámci úvah zahrnutých pod bod 4.4a) hodnotový horizont (*Werthorizont*), jenž je zdrojem badatelovy normativní perspektivy, na jedné straně a na straně druhé badatelovu teoretickou perspektivu. Konstatuje, že žádné bádání nemá takovou povahu, aby bylo s to vymanit se z podmínek těchto dvou perspektiv.[40] Je však otázka, jak lze poměřit Lorenzův „hodnotový horizont" s jinými teoriemi o roli hodnot v dějepisném poznání, respektive rozumění. Na mysli mám především stanovisko Maxe Webera. Jedním z možných řešení je, že Lorenzův „hodnotový horizont" představuje škálu, jež se rozpíná mezi hodnotovým soudem (*Werturteil*) typu „dobrý či zlý" na jednom konci a nutným zapojením (kulturních) hodnot badatelovy doby do konstrukce předmětu studia na konci druhém. Prvý konec škály by Weber spojoval s problémem „hodnotové neutrality" (*Wertfreiheit*), druhý se „vztažením k hodnotám" (*Wertbeziehung*); Lorenz by snad na tomto konci škály již mluvil o přechodu k teoretické perspektivě.

Max Weber řešil „vztažením k hodnotám" v rovině noetických úvah (4.4a) otázku poměru mezi – na jedné straně – bezbřehou, chaotickou empirickou sociální skutečností, ve které není o sobě ani podstatných, ani podružných jevů a procesů a jejíž části samy o sobě nenesou žádnou sociokulturní kvalitu, a – na druhé straně – badatelovou snahou porozumět sociálnímu světu pomocí jeho pojmově přesného pojednání (viz bod 3.3), jež však již musí vycházet ze znalosti jevů a procesů zahrnujících v sobě určité kvality či hodnoty, musí tedy následovat až po *vztažení k hodnotám*.[41] Tento termín označuje prvý badatelský krok, utřiďující pozorovaný chaos, po němž následuje pro poznání nezbytný krok druhý, jímž je vymezení *ideálních typů*. Weberovo „vztažení k hodnotám" není v rozporu s požadavkem *hodnotové neutrality* sociálněvědního poznání. „Vztažení k hodnotám" je ve Weberově pojetí operací, při níž dochází ke konstituci historikova předmětu bádání (viz bod 2.3). Vzhledem k rozmanitým, přece však obecněji zakotveným, výchozím hodnotovým systémům i vzhledem

39 NOVÁK, Mirko: *Hodnoty a dějiny*. Praha, Družstevní práce 1947, s. 22, 28, 34, 45, 55; SCHOLTZ, G.: Zum Strukturwandel in den Grundlagen kulturwissenschaftlichen Denkens (1880–1945), s. 24 n.; SIMMEL, G.: Die Probleme der Geschichtsphilosophie, s. 387 n.; HAVELKA, M.: Max Weber a počátky sociologie náboženství, s. 85 n.; TÝŽ: Symbol – centrum – typus: Tři perspektivy řešení vztahu případu a zobecnění ve vědách o člověku. In: ZNOJ, Milan (ed.): *Hegelovskou stopou: K poctě profesora Milana Sobotky*. (Acta Universitatis Carolinae: Philosophica et historica, sv. 14.) Praha, Karolinum – Univerzita Karlova 2003, s. 247–256; CASSIRER, Ernst: *Filosofie symbolických forem*, zejména sv. 2: *Mytické myšlení*. Praha, Oikúmené 1996, s. 181–298.

40 LORENZ, Ch.: *Konstruktion der Vergangenheit*, s. 384–388.

41 WEBER, M.: 'Objektivita' sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. K řešení této otázky nabízí Weber svou noetickou teorii, ve které mluví o „kulturním významu" (*Kulturbedeutung*), jenž vzniká při vztažení „kulturních jevů" (*Kulturerscheinungen*) k „hodnotovým idejím" (*Wertideen*), a ve které rozpracovává svou známou teorii ideálních, čistých typů jakožto apriorních pojmů, jež jsou nástroji (a nikoli výsledky) poznání a jež slouží ke zvládání oné neomezenosti a chaotičnosti empirické skutečnosti.

k tomu, že nelze objektivně vědecky rozhodnout, který z těchto hodnotových systémů má větší nárok na platnost (v tomto bodě by se Lorenz s Weberem shodoval),[42] zakládá vztažení k hodnotám *pluralitu* historických předmětů bádání. Weberův relativismus je tak sice odmítnutím historického objektivismu, avšak nepřipouští naprostou libovůli v konstruování obrazů minulosti. Jak ukazuje Miloš Havelka, je uznáním nevyhnutelné plurality dějinných koncepcí. Badatelovo konstituování předmětu není absolutní svévolí. Děje se právě ve vztahu k hodnotám, jež mají „ontickou dimenzi", neboť vznikají kulturně-dějinnou sedimentací. V tomto relativisticko-pluralistickém duchu u nás Webera správně interpretoval například již Karel Kupka.[43] „Hodnotová neutralita" pak u Webera znamená ostražitost před vnášením našeho „praktického hodnocení" (bod 4.4b) do studované látky, tj. před směšováním vědeckého poznání s našimi světonázorovými soudy.[44]

Je tedy nutno být ostražitý na tom konci škály Lorenzova „hodnotového horizontu", jejž jsem označil jako polaritu „dobro–zlo". K tomu je zapotřebí mít k dispozici analytické kategorie, jejichž pomocí odlišíme vědecké soudy od politicko-ideologických pokusů o deformaci obrazu minulosti. Jednu z takovýchto kategorií nabízí v české literatuře Miloš Havelka v pojmu „symbolického centra".[45] Weber a Lorenz se v zásadě shodují, že historik nemůže vystoupit ze svého hodnotového horizontu či systému kulturních hodnot, a tudíž tyto hodnoty přenáší do předmětu bádání, když jej konstruuje. Tím se oba liší od některých autorů, kteří se domnívají, že lze vystoupit z našich hodnot a dějinného aktéra studovat ryze *emicky*, tedy zcela nezávisle na našich etických normách, (z výše uvedených to platí o Cliffordu Geertzovi a Hansi Medickovi). Obecná shoda panuje v nutnosti odlišovat hodnotový systém badatele od hodnot aktéra.

5. Promyšlení důsledků: lze ospravedlnit kontextualizací a historizací?

Z toho, co bylo v předchozích čtyřech oddílech konstatováno, lze vyvodit několik podstatných závěrů. V historických vědách *nelze dosáhnout objektivního poznání* v Hegelově, Marxově nebo i Durkheimově smyslu tím způsobem, že by bylo možné dějinného aktéra, jeho činy či nějakou jinou dějinnou entitu přesně zařadit na určité místo holisticky pojatého kontinuitního dějinného vývojového procesu a všeobjímající struktury a tímto zařazením nesporně určit jeho (její) objektivní kvality. Není ani objektivity ve smyslu Rankeho rekonstrukce „jak to vlastně bylo". Lze však dosáhnout určité *adekvátnosti* historického poznání či rozumění v tom smyslu, jak o ní ze zde citovaných autorů uvažují Max Weber, Roger Chartier či Georg G. Iggers. Výchozími hodnotami (viz bod 4.4a), kladenými otázkami a užitými metodami konstituujeme předmět studia (viz 2.1 až 2.3). K jeho konkrétním podobám – jde-li například o intencionální jev – se pak můžeme přibližovat pomocí různých rozumějících postupů (viz 3.1 až 3.4). Můžeme pak posuzovat, jakou měrou jsou naše odpovědi adekvátní vůči

42 LORENZ, Ch.: *Konstruktion der Vergangenheit*, s. 388.
43 HAVELKA, M.: Max Weber a počátky sociologie náboženství, s. 72, 78 n.
44 TÝŽ (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, s. 750.
45 TÝŽ: *Dějiny a smysl*, s. 6–18.

pramenným stopám a – na druhé straně – výchozím otázkám a zvoleným metodám. Z různých řešení problému objektivity (adekvátnosti) dějepisného poznání bych se proto přikláněl k jeho *procedurálnímu pojetí*.[46]

Existuje-li pluralita a paralelnost hodnotových systémů (viz 4.4a), je zapotřebí uznat, že existuje také *mnohost a souřadnost dějinných pamětí*. O to naléhavěji se setkáváme s rozmanitostí koncepcí dějinné skutečnosti, s mnohostí a jen částečným překryvem historických předmětů bádání a s pluralitou rozumějících konstrukcí. Rozkrývají se tak před námi některé problémy, jež vyvolávají otázku, zda je lze řešit ještě v rámci historické vědy. Uvedu zde jen několik příkladů.

Jednou z takovýchto otázek je, zda (5.1) *lze propojit* různé, skupinově nesené *dějinné paměti* a jakou měrou k tomu lze využít historické vědy. Budeme-li, ryze pracovně, uvažovat o „české", „sudetoněmecké" a „německé" historické paměti,[47] můžeme na bázi historické vědy učinit pokus o jejich propojení tak, že budeme usilovat o racionalitu metody a racionalitu rozumějících konstrukcí (viz 3.3). V této rovině lze dosáhnout určité shody, pokud jde o konstrukci předmětů studia a míru adekvátnosti porozumění dějinným situacím, neboť racionální, pojmově vystavěné je i komunikovatelné (v tomto duchu odkazuje Chris Lorenz na Jörna Rüsena).[48] Jednotlivé dějinné paměti však v sobě nesou i řadu odkazů na prožitky existenciálních ohrožení a další hlubší emotivní vazby. Těm se sice (viz 3.3) můžeme také snažit porozumět „znovuprožitím" či „vciťující se fantazií", takové porozumění však není komunikovatelné vůbec, nebo alespoň ne tou měrou jako racionálně vystavěná rozumivá konstrukce. Existenciálně prožívané emotivní vazby v rámci jednotlivých dějinných pamětí leží již za hranicemi možností historické vědy. Již proto je zcela mimo možnosti vědy snažit se stanovit, která z rozmanitých dějinných pamětí je „správná" a která „klamná". Historické (či sociálněantropologické nebo sociologické) bádání by snad mohlo jen zprostředkovaně napomoci vzájemnému naslouchání historických pamětí jednotlivých kolektivit tím, že by upozorňovalo na některé strukturálně analogické rysy procesů, které se ve 20. století odehrály v „české", „sudetoněmecké" a „německé" společnosti (například mechanismy nástupu totalitních systémů a cesty, jež vedly k popření občanského principu a humanitních idejí, jak v rovině čistě mocenské, tak v rovině obecně kulturní).

Je zde otázka, zda (5.2) kritéria „úplnosti" dějepisného porozumění určitému vývoji či určité dějinné situaci, či přímo kritéria „úplnosti" dějepisné syntézy, jsou kritérii *vědeckými* nebo *etickými*. Lze kupříkladu líčit česko-německé vztahy v českých zemích od středověké kolonizace až po vysídlení. Pominu-li při takovémto podání například německý podíl na vytvoření průmyslu v českých zemích, pominu-li například význam

46 Podrobněji viz HORSKÝ, Jan: Historická demografie a nové metodické pohledy na sociální dějiny. In: *Historická demografie*, sv. 19. Praha, Sociologický ústav AV ČR 1995, s. 135–153; TÝŽ: „Duch doby" v českém dějepisectví a francouzský dějepis mentalit. In: KOSTLÁN, Antonín – DEVÁTÁ, Markéta (ed.): *Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003*. Praha, VCDV 2003, s. 235–252.

47 Pro nedostatek místa zde musím oželet četné otázky povahy „historické paměti".

48 LORENZ, Ch.: *Konstruktion der Vergangenheit*, s. 418 n.

německé vědy pro utváření vědy české, je to *chyba z hlediska vědeckého* (tj. lze vědecky takovou chybu doložit), nebo je to *etický prohřešek*? Budu-li popisovat některé modernizační prvky v nacistické a stalinské politice a pominu-li přitom holokaust či sovětské procesy, metody kolektivizace venkova a pracovní tábory, zvolil jsem postup, jenž je – řečeno Lorenzovou terminologií – chybný z hlediska určité teoretické perspektivy mého bádání, nebo velmi nevhodný z hlediska našeho nynějšího hodnotového horizontu? Tuto otázku nelze patrně jednoznačně zodpovědět. Z toho, co bylo řečeno o povaze koncepcí dějinné skutečnosti a mnohosti historických předmětů (viz 2.1 až 2.3), nevyplývá jakákoli vědecká nutnost spojovat jednotlivé předměty historického bádání, není však popřena ani možnost jejich kombinace.

Budeme-li nahlížet na sociální jednání dějinných aktérů jako na intencionální jevy, musíme se snažit dějepisně jim porozumět. Bude to porozumění (viz 3.1 až 3.4) materiální, racionální (jedině tak může být vědecké a jeho výsledek komunikovatelný), nejen aktuální, ale z velké části zprostředkované výkladem, ať již ve smyslu Weberově či Geertzově. Pro účely tohoto porozumění mohu jednání aktéra (5.3) *historizovat* v rámci *diachronní perspektivy* a *kontextualizovat* v rámci *perspektivy synchronní*. Procesuální (diachronní) a strukturální (synchronní) zařazení jednání aktéra není prostě sňato ze skutečnosti, nýbrž je mým konstruktem. Mohu však kontrolovat míru jeho adekvátnosti.[49] Přesto však přitom narazím určitou měrou na problém „úplnosti" (viz 5.2). Podle Chrise Lorenze ústí synchronní strukturální kontextualizace v *etický relativismus*.[50] To však platí i o diachronní procesuální historizaci.[51] Pro potřeby vědeckého rozumějícího vysvětlení (viz 3.2 až 3.4) budu totiž nitemou situaci dějinného aktéra převádět na vnější a kolektivněji nesené okolnosti, budu ji větší či menší měrou vysvětlovat jako funkci dějinného procesu či sociální a kulturní struktury (problém poměru mezi teoretickým uznáním svobody dějinného aktéra a metodickou nutností badatele).[52]

Z hlediska historické vědy je zcela legitimní snaha dějepisně porozumět dějinným aktérům ve smyslu převedení jejich situace na jakýsi průsečík, vznikající kombinací diachronní procesuální a synchronní strukturální perspektivy. Přijmeme-li však weberovské pojetí kompetence vědy (viz 1.1), musíme uznat, že toto *dějepisné porozumění nemůže nabývat povahy mravního ospravedlnění*. Z hlediska náboženské či prostě světské etiky je každé individuální Já neredukovatelné na pouhé průtočiště dějinného procesu a exponent sociálních struktur. Řečeno s Rudolfem Bultmannem, v každém dějinném a sociálním Zde a Nyní jsou v každém individuálním Já dějiny alespoň v možnosti *otevřeny*, tj. každé individuální Já v sobě z etického hlediska nese *způsobilost odkročit od dějin*.[53] Bude-li historická věda s kriticko-analytickou pokorou reflektovat své možnosti, musí uznat, že jsou četné roviny lidských dějin, vůči nimž není kompetentní se vyjadřovat.

---

49 SIMMEL, G.: Die Probleme der Geschichtsphilosophie, s. 342–344.

50 LORENZ, Ch.: *Konstruktion der Vergangenheit*, s. 416 n.

51 BULTMANN, R.: *Dějiny a eschatologie*, s. 11, 14 a 69–73.

52 SCHÖLLGEN, Gregor: Handlungsfreiheit und Metodenzwang: Das Dilema der Handlungstheorie Max Webers. In: *Saeculum: Jahrbuch für Universalgeschichte*, č. 33 (1982), s. 209–220.

53 BULTMANN, R.: *Dějiny a eschatologie*, s. 121–124.

Diskuse

O historických pojmech, zvládání minulosti a evropských dějinách

Tři diskusní poznámky

Jan Křen

Poznámka první: o pojmech

Volba pojmů v historickém nebo politickém pojednání (i volba ekvivalentů v jazykových přenosech a překladech) vychází přirozeně z traktované reality, ale právem bývá považována i za interpretační krok, někdy i módní. Kariéry historických pojmů jsou ovšem různé a proměnlivé bývají i jejich významové posuny. Dějí se přirozenou cestou ve spojitosti s proměnami odstupu, poznání a interpretací, někdy však též pod vnějšími tlaky; v těchto případech se mluvívá o pojmových okupacích, agresích nebo bojích (*Begriffsokkupation, Begriffsaggresion, Begriffskampf*), i když mnohdy k tomu dochází skrytě, podprahově.

Na některých pojmech soudobých dějin jsou tyto problémy zvlášť patrné.

O nacismu či nacionálním socialismu

Už ve dvacátých letech nebyli příslušníci NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) nazýváni nacionálními socialisty, ale odvozeninou ze zkratek politických stran (NS), totiž *Nazis* (nacisté). Protivníci shledávali v oficiálním názvosloví strany (*national sozialistisch*) faleš a zkratka titulu u nich nabývala negativní konotace, dvojnásob v okupovaných a spojeneckých zemích, kde to vyjadřovaly i lidové varianty na způsob českého označení „náckové". NSDAP vskutku nebyla *national* (národní, nacionální), nýbrž *nationalistisch* (nacionalistická), či spíše *chauvinistisch, rassistisch* (šovinistická, rasistická). Totéž platí i o druhém členu názvu – *sozialistische Arbeiterpartei* (socialistická dělnická strana): „Hitler nikdy neprojevoval zájem o protikapitalistické klauzule programu, a když se dostal k moci, neprojevil žádnou snahu je uskutečnit. Rozpoznal však, že 'národně' maloburžoazní podoba socialismu byla velmi

přitažlivá pro mnoho přívrženců ze středních vrstev, a z toho důvodu tyto body nikdy nevypouštěl."[1]

Kritický ráz pojmosloví *Nazis* (nacisté) nabýval na síle za války a převládl po ní – také v německém prostředí. Posun názvu NSDAP od poválečného *nazistisch* (nacistická) k *national sozialistisch* se v německé literatuře a publicistice objevil již v padesátých letech, po denacifikaci a na počátku studené války. V tomto novém pojmosloví, později spojovaném s nástupem *political correctness*, spatřují kritici uhlazující neutralizaci, pro niž má němčina výstižné slovo *verharmlosen* (*harmlos* = nevinný, neškodný, dobrácký). V jiných literaturách nejde tato ortodoxní politická korektnost tak daleko: střídavě s "nacionálním socialismem" a jeho deriváty se běžně užívají i pojmy „nacismus" a „nacistický".

V českých překladech i v původních textech se v posledních letech terminologie „nacionální socialismus", „nacionálněsocialistický" jednoznačně preferuje a přejímá se tak politická korektnost na německý způsob: v německé literatuře někdy užívaná zkratka NS (*NS-Zeit* apod.) je v češtině nepoužitelná a šířící se pojem „nacionální socialismus" vytlačuje termín „nacismus", v mnoha případech nezbytný a výstižný – denacifikaci nelze dost dobře nahradit denacionálsocializací. Jsou-li však deriváty termínu „nacionální socialismus" ještě (s výhradami) přijatelné, užívání výrazu „národní socialismus", který je sám o sobě zkreslující (hitlerismus nebyl ani národní, ani socialistický), je v českém kontextu zvlášť zavádějící a klamné, a to nejen s ohledem na Československou stranu národněsocialistickou, kterou při vší kritice nelze ztotožnit s nacismem. Tento termín otevírá cestu k nečistým a nekorektním manipulacím: jsou totiž autoři, kteří například označením protinacistické revoluce roku 1945 jako národní a socialistické ji významově posunují – div ne až k jakémusi novému nacismu.[2]

O komunismu a socialismu

S terminologií užívanou v případě hitlerismu vykazuje pozoruhodné analogie i názvosloví komunistické a postkomunistické. Ruský leninismus se zprvu v protikladu k socialistickým a sociálnědemokratickým stranám prezentoval jako bolševismus a komunismus. Pozdější komunistické strany a jejich režimy si však postupně přivlastnily socialistickou rétoriku; po druhé světové válce byla tato terminologická okupace usnadněna tím, že sociálnědemokratické strany (vídeňský a godesberský program SPÖ a SPD etc.) tolik na tomto pojmu netrvaly a v jejich rétorice nabýval na váze pojem „sociální". Tak se „socialismus" stal převládající terminologií Sovětů, jejich klientských režimů a komunistických stran vůbec. Jen občas, zejména v chruščovovské epizodě

1 BULLOCK, Allan: *Hitler a Stalin: Paralelní životopisy*. Plzeň, Mustang 1993, s. 89.

2 To ostatně není ani jediný, ani jen český případ: například v rakouské terminologii se podobná možnost omylu nebo manipulace vyskytuje u pojmů Staro- a Novorakušanů, které se také musí „vykládat a překládat vždy dle příslušného kontextu" (KUNŠTÁT, Miroslav: Česko-rakouské paralely: Sbližování sousedů, které není přímočaré. In: PICK, Otto – HANDL, Vladimír (ed.): *Zahraniční politika České republiky 1993–2004: Úspěchy, problémy a perspektivy*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2004, s. 90).

„dohnání a předehnání" kapitalismu, byl oživován pojem „komunismus", zatímco v následující brežněvovské éře sice „socialismus" časem degeneroval do pojmu „socialismu reálného" (tj. konzumního), ale socialistická rétorika stále převládala. Po roce 1989 toto pojmosloví však rychle zmizelo a v novém diskurzu bylo nahrazeno pojmem „komunismus" se zjevně negativními konotacemi, které podtrhávaly i lidové deriváty „za bolševika", „za komunistů" a podobně; analogie s pojmovou záměnou nacismu nacionálním socialismem je nabíledni – avšak v obráceném pořadí.

O pojmech „národní" a „mezinárodní"

V češtině se ujal „západní" pojem „národní zájmy", odvozený z angloamerické či francouzské terminologie (*nationalité française* = francouzská státní příslušnost), který označuje zájmy státní. V obdobném smyslu je užíván i pojem „mezinárodní vztahy": standardní český přehled je definuje jako vztahy „mezi politickými útvary, které jsou vůči sobě navzájem autonomní", a dodává, že „v současném systému se jedná především o vztahy mezistátní".[3] Oba pojmy jsou ovšem dvojznačné: označují zájmy státní (celospolečenské, státoobčanské) nebo vztahy mezistátní, ale často se do nich vplétají i významy národní (národnostní), a to nejen v jazycích střední a východní Evropy, kde národ nebýval a nebývá vždy totožný se státem. Tato dvojznačnost příliš nevadí u států, které jsou nebo se staly (s imigrací ovšem dočasně) národnostně víceméně homogenní (současná ČR a jiné). Totéž platí pro státy národnostně nehomogenní, pokud pro vícenárodní celek mají zvláštní název, jak tomu bylo u historických Uher a je u Švýcarska nebo Belgie: „národní zájmy belgické", tj. státní zájmy Belgie, nejsou ovšem bezezbytku totožné se zájmy tamních tří státotvorných společenství – valonského, vlámského a německého (pohraniční oblast Eupen-Malmédy). Podobně je tomu v asymetrickém zřízení Spojeného království Velké Británie a severního Irska: například BBC v pokynech pro své mluvčí (Němci jim říkají *Sprachregelung*) odmítají užívat pro Británii termín „národ", který vyhrazují Irům, Skotům a Velšanům – u Angličanů, kteří se tradičně ztotožňují s Británií, je tento termín nezvyklý a teprve se pozvolna prosazuje.[4]

V případech, kdy je název státu totožný s názvem titulárního národa, nastávají větší problémy. Tak je tomu třeba u baltských států nebo u našeho východního souseda: pojem „slovenské národní zájmy" se užívá pro označení zájmů Slovenska jako státního celku, které však nejsou zcela totožné s národními zájmy tamních Maďarů; naopak „národní zájmy maďarské", tj. zájmy Maďarska, nemusejí být totožné se zájmy všech etnických Maďarů, na jejichž reprezentaci si budapešťská politika občas činí nárok, proti čemuž protestuje Bratislava i Bukurešť. V těchto sporech se ukazují problema-

3 DRULÁK, Petr: *Teorie mezinárodních vztahů*. Praha, Portál 2003, s. 12; podrobněji např. PRADETTO, August: *„Interests" and „National Interests" in Foreign and International Affaires: Definition and Scope of Application of the Term*. Hamburg, Institut für Internationale Politik 2002.

4 DAVIES, Norman: *Ostrovy: Dějiny*. Praha, Jiří Buchal – BB art 2003, s. 766, srv. též s. 21–31, 770.

tické aspekty zavedených termínů: do státoobčanské terminologie se snadno vkládají (a vkrádají) úzce nacionální obsahy, čímž se stává zavádějící.

Zvláštní komplikace vznikají tam, kde nejsou národnostní a někdy ani státní poměry vyhraněné (například bývalý Sovětský svaz) anebo kde existují specifické formy (autonomní útvary ve Španělsku). Zmatečnou terminologií se vyznačuje zejména bývalá Jugoslávie. Tak je tomu například v Makedonii, jejíž název si nárokuje Řecko (v OSN si proto vypomáhají tím, že k jejímu názvu připojují označení původu: bývalá jugoslávská svazová republika) a v jejímž názvosloví je vůbec plno sporů a rozličných zákrutů: Makedonci, makedonští Slované a podobně.[5] To se týká též jiných státních a národních novotvarů vzniklých až ve 20. století. Mezi ně patří i Rakousko se svým odedávna komplikovaným názvoslovím (obojí Rakousy, Rakousko – Předlitavsko, rakouští Němci či němečtí Rakušané a jiné),[6] třebaže se v druhé Rakouské republice do národních pojmů už tak nezaplétají někdejší velko- a všeněmecké podtexty a jsou chápány ve svébytném, státotvorném, republikánském smyslu.

Terminologické problémy jsou obtížné zejména u nesamostatných národů, jejichž vymezení bylo či je etnické (Slovinci, Slováci, Vlámové a další) nebo se pohybuje na rozhraní etnického a státoprávního tvaru (Češi za staré monarchie, Norové v unii se Švédskem do roku 1905 a jiní). Příznačná byla před několika lety v Česko-německé komisi historiků neshoda ohledně aplikace pojmu „mezinárodní vztahy". Pro některé německé členy, kteří v logice západního jazykového úzu ztotožňovali mezinárodní vztahy se vztahy mezistátními, začaly novodobé německo-české mezinárodní vztahy až vznikem Československa, kdežto pro české členy započaly již dobou, kdy česká otázka vstoupila na mezinárodní fórum a též do německé diplomacie. Spor se však netýkal vztahů mezi oběma národními komunitami (tj. vztahů *vom Volk zu Volk*, mezi-národních): v tomto případě bylo samozřejmostí, že existovaly již před vznikem obou národních států, například v roce 1848, i když tehdy, předtím a ještě i potom hrálo na obou „stranách" nepominutelnou roli zemské členění.

O zemích a státech

Historiografie do své terminologie často přejímá dobové pojmy, které ovšem podrobuje kritické reflexi – přeznačuje je po svém a dodává jim vlastní obsahové vymezení. To se týká i názvů zemí a států a jejich překladových ekvivalentů. Východiskem bývají zpravidla názvy latinské (*Germania – Germany, Bohemia – Böhmen, Hungaria – Hongrie*), které však vždy nekorespondují s rozličnými zákruty historického vývoje a často ani s novodobými státními a etnickými realitami.

---

5 Srv. RYCHLÍK, Jan: *Dějiny Makedonie*. Praha, Lidové noviny 2003, s. 5–13.

6 Srv. Österreichbegriff. In: *Österreich-Lexikon*, sv. 2. Wien, Verlagsgemeinschaft Österreich-Lexikon 1995, s. 157 n.

Známé jsou komplikace v českém případě. Jak dějepisná tvorba opouští latinu (v raném novověku se v ní už tu a tam objevuje pojem *Czechia*),[7] cesty názvosloví se rozcházejí. V češtině, která nemá dvojici *böhmisch* a *tschechisch*, se titulatura vyvinula od Palackého *Geschichte von Böhmen* k jeho *Dějinám národu českého v Čechách i v Moravě*. Éra státoprávních bojů vynesla pak do popředí pojmy „České země" nebo „Koruna česká", nezvyklý pojem „Česko" se objevil vlastně teprve ve složenině „Československo". Ačkoli se tehdy v této podobě rychle ujal, narazil na široký nesouhlas při rozdělení státu v roce 1992; vedle oficiálního názvu „Česká republika" se tvar „Česko" prosazuje obtížně.

Německá produkce se naproti tomu přidržovala tradičního *böhmisch* názvosloví[8] a teprve ve třicátých letech minulého století začali nacionalističtí historikové užívat terminologii sudetskou,[9] jež byla institucionalizována v Sudetské župě (*Sudetengau*), přičemž okleštěný zbytek nacisté pak paradoxně nazvali *Protektorat Böhmen und Mähren*. Sudetská terminologie po válce převládla v organizacích vysídlených Němců a v jejich produkci,[10] zatímco německá historická bohemistika se naopak vrátila ke starému názvosloví;[11] tento proces byl stvrzen před dvěma roky přejmenováním *Historikerkommission für die Sudetenländer* v komisi *für die böhmischen Länder*.

Obojí terminologie není zcela adekvátní: „bohemistická" je macešská k Moravě a Slezsku a „české" bývá vytýkán bezděčný i vědomý pojmový „imperialismus" vůči vedlejším zemím i menšinám. Tomu čelí nová titulatura, zavedená po roce 1989 mladší autorskou generací v populárních dvousvazkových *Dějinách zemí Koruny české*.[12] Šíři možností tohoto pojetí předvádějí teprve vědecké *Velké dějiny zemí Koruny české*, i když jejich titulatuře by se dala pedanticky vytknout nedokonalá přiléhavost pro počáteční údobí knížecí a poslední republikánské; v tomto ohledu se ukazuje, že neutrální či dvojznačný název starší syntézy laichtrovské (*České dějiny*) není tak docela k zahození – pokud se nenalezne autor, který se odváží titulu „Dějiny Česka", ostatně též ne zcela adekvátního.

Titulatury série nakladatelství Paseka i obdobné série nakladatelství Libri (*Dějiny českých zemí*) odpovídají obecnému trendu současné historiografie, která v duchu toho, co by se dalo nazvat *historical correctness*, obrací národní dějiny od etnických pojetí k pojetím širším, teritoriálním; analogicky se mění i příslušné tituly. Spektakulárním případem tohoto druhu jsou již zmíněné Daviesovy dějiny Anglie, Skotska,

---

7 Srv. např. SEIBT, Ferdinand: Natio Bohemica. In: TÝŽ: *Deutsche, Tschechen, Sudetendeutsche: Analysen und Stellungnahmen zu Geschichte und Gegenwart aus fünf Jahrzehnten. Festschrift zu seinem 75. Geburtstag.* (Ed. Robert Luft ad.) München, R. Oldenbourg Verlag 2002, s. 143 n.

8 Srv. BACHMANN, Adolf: *Geschichte Böhmens bis 1526*, sv. 2. Gotha, F. A. Perthes 1905.

9 Srv. sborník *Das Sudetendeutschtum* (ed. Gustav Pirchan, Brünn 1937) a v tomtéž roce založený *Zeitschrift für sudetendeutsche Geschichte* (vycházel v Brně, Vídni a Lipsku).

10 Srv. FRANZEL, Emil: *Sudetendeutsche Geschichte: Eine volkstümliche Darstellung*. 9. vydání. Mannheim, Kraft 1990.

11 Srv. BOSL, Karl (ed.): *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, sv. 1–4. Stuttgart, Hiersemann 1967–1970.

12 Napsali Petr Čornej, Ivana Čornejová, Ivan Rada a Vratislav Vaníček. Praha, Paseka 1992 a 1993.

Walesu a Irska nazvané prostě zeměpisným termínem *Ostrovy* – úctyhodnou snahu vyhnout se takto pojmovému imperialismu anglickému či britskému lze ovšem na kontinentě sotva uplatnit.

Zvlášť obtížná je tato operace v případě jazyků, které mají pro vlastní označení toliko jediný pojem. V tom je češtině podobná maďarština: Uhry (Svatoštěpánskou korunu) i poválečné Maďarsko vyjadřuje toliko jediným termínem *Magyarország*, stejně jako velké jazyky (angličtina *Hungary*, francouzština *Hongrie*, němčina *Ungarn*, ruština *Vengrija* nebo polština *Węgry* či rumunština *Ungaria*); druhý pojem (*Magyars, Magyare, Magyaren, Madjari, Madziarzy, Maghyari*) je vyhrazován zpravidla Maďarům etnickým, zvláště menšinovým. Jazyky slovanských národů, které mají ke zdejší realitě blíž, disponují výhodnou pojmovou dvojicí na způsob českého „Uhry/Maďarsko" – ve slovenštině „Uhorsko/Maďarsko" nebo v chorvatštině *Ugarska/Madjarska*.

Čech sice s jistotou nazve známou uzeninu uherským salámem (slovenština je víc „in" – proto „maďarská saláma"), ve sféře státní či politické se však pojmy často pletou,[13] k čemuž svádí i terminologie mezinárodní literatury. Stojí-li v novinách, že Maďarsko po první válce ztratilo dvě třetiny svého území, ví informovanější čtenář, že tu bylo zaměněno Maďarsko s Uherskem. Horší jsou takové chyby ve vědeckém textu. V pěkném překladu jedné z pozoruhodných knih poslední doby[14] se například v pasáži o první polovině 19. století překládá *Hongrie* jako Maďarsko (srv. například s. 164, 168), kdežto ekvivalent „Uhry" se objevuje až v roce 1848 (srv. s. 221 ad.), přičemž se ale tehdejší odboj Chorvatů překládá jako boj proti „uherskému podruží", ačkoli zde by naopak byl přiléhavější termín „podruží maďarské"; také v jiném překladu je třeba Rjeka před první válkou vstupní bránou „Maďarska do Jadranu" a osmanská říše „kdysi sahala až do Maďarska".[15]

Podobné problémy se vyskytují i v terminologii nucených migrací, které bývají – ne zcela oprávněně – shrnovány pod pojem „etnická čistka" (*ethnic cleansing, ethnische Säuberung*); k monopolizaci zde expanduje německý pojem *Vertreibung* (vyhnání) s negativně zabarvenými deriváty jako *Vertreibernationen* a podobně.[16]

V době, kdy se v historiografii výrazně uplatňují sémantická hlediska, měla by se přesnosti terminologie věnovat obzvláštní pozornost a otázky tohoto druhu by vůbec stály za hlubší zamyšlení a diskusi.

---

13 Ve zdejších složitých a proměnlivých poměrech se různí i jiné pojmy; srv. BATOWSKI, Henryk: *Słownik nazw miejściowych Europy Środkowej i Wschodniej XIX i XX wieku*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1964.

14 CARBONELL, Charles-Olivier ad.: *Evropské dějiny Evropy*. Praha, Karolinum 2003.

15 MACMILLANOVÁ, Margaret-Olwen: *Mírotvorci: Pařížská mírová konference 1919*. Praha, Academia 2004, s. 295, 368.

16 Srv. NAIMARK, Norman: *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-century Europa*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press 2001; německý překlad: *Flamender Haß: Ethnische Säuberung im 20. Jahrhundert*. München, Beck Verlag 2004; k tomu recenze: KŘEN, Jan: Odsun, vyhnání či etnická čistka? Na příkladu jedné knihy. In: *Literární noviny*, roč. 15, č. 35 (2004), s. 1–3; č. 36, s. 3.

Poznámka druhá: o zákrutech reflexe minulosti

Kritická reflexe minulosti a její paměti vznikla jako cílená kritická praxe vlastně až po druhé světové válce, a to jako disciplína povýtce národní, tehdy především německá, pro niž byla nacistická diktatura a válka kruciálním problémem. Katastrofa nevídaných rozměrů nutně vyvolala pátrání po příčinách či vinách: na slunci dějin se hledaly skvrny a zkoumaly chvíle, kdy překročily ono kritické množství, po němž následovala bouře diktatury a války. První podněty povětšinou však nevzešly z historické vědy, ale od myslitelů náboženských anebo z morální filozofie. To předurčilo i podobu této reflexe: hledání biblického břevna v oku svém anebo zametání před vlastním prahem, jež se přirozeně odehrávalo v národním rámci. Úspěchy této formě nelze upřít: velkorysé poselství polských biskupů jejich německým bratrům z roku 1965 (odpouštíme a prosíme za odpuštění) či dojemné Brandtovo pokleknutí ve Varšavě byly východoevropskou paralelou k francouzsko-německého smíru. Obdobný proces v tehdejším Československu byl v samých počátcích zastaven takzvanou normalizací po sovětské invazi roku 1968. Nové kolo se rozvinulo na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let: v Polsku iniciativa nezapomenutelného Jana Józefa Lipského a v Československu několikaleté diskuse v okruhu Charty 77, které vyústily roku 1985 do odvážného přitakání sjednocení Německa a vedly ke známému gestu Václava Havla z konce roku 1989; tady někde se začala odvíjet celá, nejednou až inflační „kultura" omluv a gestikulací smíru a také inflace sporů o ně.

První v řadě tohoto proudu evropského myšlení bylo, jak řečeno, Německo, země největší porážky a největší viny. Zde má původ i často frekventovaný pojem *Vergangenheitsbewältigung* (zvládání minulosti), občas zkreslovaný dokonavým videm – zvládnutí. Hybným motorem této silové historické revize byla spojenecká denacifikace a *reeducation*, sice rozdílná v obou částech okupovaného Německa, ale shodná ve svém brzkém konci. Ozdravná operace tohoto druhu se obnovila teprve po dvaceti letech v nové generaci a v nových formách: středem německého hledání vin (*Trauerarbeit*) a identifikace příčin (*Aufarbeitung*) byl především holokaust. Toto zpracování minulosti nalezlo i svou „materializaci" – odškodnění obětí rasového pronásledování a nucených prací se ovšem vztahovalo téměř výlučně na země západního bloku. Druhá část zločinů nacismu – *Lebensraum Ost*, zničení a zotročení Slovanů – z tohoto procesu byla vyňata a zbytek obětí na druhé straně „železné opony" se dočkal až roky po jejím pádu; každá reflexe a „náprava" dějin není jen mravním činem – kultura paměti je i politikou paměti.

„Zvládání minulosti" na straně vítězů

Soubor mravních, vědeckých i politických motivů přivedl kritickou reflexi minulosti do západních zemí spojeneckých a nacisty okupovaných. V každé z nich byly rytmus a formy tohoto procesu různé: jeden pól představovalo Rakousko a iberské země, druhý Francie, jež se považuje za prototyp. První poválečnou éru apologie protinacistické rezistence (celý národ v odboji), která zatlačila vzpomínky na vichistický režim a jeho stíny (Henri Rousso to nazval kolektivní amnézií), vystřídal od sedmdesátých let nový proud hypertrofie paměti, podle téhož autora hypermnézie nebo *mise en*

procès de l'histoire (historie před soudem).[17] Aniž by revize zašla do druhého extrému (celý národ v kolaboraci), velkým tématem se stalo kritické účtování s pétainovskou a alžírskou kapitolou dějin, i když vědecky patrně nejcennější byla diskuse okolo dvoustého výročí Velké francouzské revoluce, u nás zastíněná dramatickými událostmi roku 1989.

Jinými cestami se ubíral tento proces v zemích komunistického bloku. Jeho počátek byl ve znamení mohutné indoktrinace, jejíž součást tvořila i generální revize dosavadního pojetí dějin (včetně pojetí rezistence a války) v komunistickém duchu, s prioritou třídní a revoluční perspektivy, s prosovětským či proruským zaměřením a s přepětím role komunistického odboje – nacionálně protiněmecký náboj byl poněkud zmírněn až po vzniku NDR. Operace to byla násilná, šroubovaná a nakonec, či vlastně již dost brzy, neúspěšná, zvláště v polském a maďarském případě. V polské historiografii komunistické éry se vyhlazovalo polsko-ruské soupeření a polská povstání, tabuizována byla polsko-sovětská válka z roku 1920, čtvrté dělení Polska v roce 1939, Katyn a varšavské povstání, což všechno bylo spojeno s tvrdou kritikou druhé republiky (*Rzeczpospolita*) a akcentací protipruského a protiněmeckého tahu, vrcholícího ustavením hranice Odra–Nisa a odsunem německého obyvatelstva. V maďarském případě se vymazávaly obě ruské intervence z let 1848 a 1956, kritizovaly se gentrystické Uhry a horthyovské Maďarsko a akcentovalo se koloniální postavení Uher v rámci habsburské monarchie; nedotknutelné bylo největší nacionální téma, problém maďarských menšin v nástupnických státech. Češi a Slováci v minulosti s Ruskem (kromě legií po roce 1918 a odtržení Podkarpatské Rusi, jež neměla váhu historických východních provincií Polska) až do sovětské okupace v srpnu 1968 žádný přímý konflikt neměli, takže konstrukce nového, komunistického příběhu dějin tu byla snazší, mohla spojením květnového osvobození a následného vysídlení se starým slovanstvím navazovat na tradiční národní, v mnohém dokonce konzervativní pojetí; demokracie první republiky byla ovšem dehonestována jako protilidový a protinárodní režim.

Třebaže se tyto ideologické konstrukce už od šedesátých let začaly rozpadat a vůčihledně ztrácely na účinnosti, odpor k nim vnesl do opozice a disentu zemí sovětského bloku silná historická témata. Ani tato nová operace nebyla jednoduchá, zvláště ne v disentu polském a českém: svou převažující povahou národní, obsahovala však i kritiku, dotýkající se zvláště nacionálně nejvypjatějšího kusu dosavadního dějinného příběhu, totiž poválečného transferu německého obyvatelstva. I zde byly a jsou rozdíly: přední z polských kritiků Jan Józef Lipski vytýkal například reflexi českého disentu přílišný důraz na mravní stránku a nedostatečný zřetel ke státní rezóně.

V devadesátých letech se tento děj znovu propletl se staronovým historickým narativem organizací vysídlených Němců. Na vrcholu studené války v padesátých letech to bylo jedno z předních a politicky preferovaných témat západoněmeckého historicko-politického diskurzu: vzhledem k tomu, že otázka hranice na Odře a Nise nebyla mírovou smlouvou uzavřena, hrála první housle vysídlenecká sdružení slezská

17 ROUSSO, Henri: La guerre d'Algérie, la mémoire et Vichy. In: *l'Histoire*, č. 226 (únor 2002), s. 28 n.

a pruská, slabší rezonanci mělo tehdy sdružení sudetské a jeho příběh (národnostní útisk po roce 1918 a pranýřované bezpráví vysídlení s údajným čtvrtmilionem lidských obětí). V době *Ostpolitik* a *détente* bylo toto téma pociťováno jako rušivý faktor a ustoupilo do pozadí. V druhé („afghánské") fázi studené války se opět aktualizovalo. Po smlouvě „čtyři plus dva", která potvrdila polskou západní hranici, přeneslo se těžiště k organizacím sudetským a jejich revindikacím, povzbuzeným zvláště rozpadem Československa. Někdejší konfrontace na dálku, charakteristická pro dobu před rokem 1989, změnila se v setkání v tomtéž politickém, mediálním i vědeckém prostoru. V polském případě, kde dialog začal vlastně již v šedesátých letech, bylo toto setkání úspěšnější; v českém případě Havlova iniciativa, patrně největší šance ke sblížení a dialogu obou narativů, nesla plody na vědeckých fórech, ale v politickém a mediálním prostoru příliš velký zisk nezaznamenala.

Expanze a historizace tématu v letech devadesátých

I když následující léta (smlouva o přátelství, česko-německá deklarace, historická komise atd.) přinesla uklidnění, téma zůstalo trvalou součástí historického diskurzu německého (nejnověji též rakouského), na druhé straně pak českého a po letech zmírnění poslední dobou opět i polského; v diskurzu maďarském se téma vysídlení tamních Němců vytratilo a těžištěm se znovu stala otázka maďarských menšin a spory se sousedními státy, kde tyto menšiny žijí.

V českém prostředí se německá problematika stala ne-li největším, tedy aspoň nejnápadnějším tématem reflexe minulosti ve vědě i v mediální publicistice; mnozí jsou dokonce toho názoru, že hypertrofovala až příliš a že zatlačuje neméně závažná témata další. Zjednodušeně lze postoje v této věci rozčlenit do trojího proudu: jeden pól tvoří radikálně nacionální obhajoba, která je charakteristická pro kruhy komunistické a nacionalistické a jejíž zastánci jsou porůznu zastoupeni v současných opozičních stranách; také v historické obci mají tyto názory stoupence a odrážejí se i ve vědecké produkci. Druhý pól tvoří neméně radikální kritici, silně zastoupení v předních médiích, v menší míře mezi činiteli současných vládních stran a některých církví; názory tohoto druhu jsou prezentovány vesměs v publicistice, poměrně málo však v produkci vědecké. „Střední proud", lze-li jej tak nazvat, převažuje v historické obci a v její dosti početné produkci: od kritiky excesů a způsobů takzvaného divokého odsunu se posunuje k postoji, jenž směřuje k vyvážení kritiky zla vysídlení historickou podmíněností. Mohu-li se opřít o vlastní zkušenost, zdá se mi, že podobně, s převahou „středního proudu", je rozloženo i mínění studentstva.[18]

Původním hybatelem této, po exilu padesátých let a náběhu z let šedesátých, již třetí vlny kritické reflexe nebylo nové vědecké poznání a objevy, za „normalizace" nemožné, ale – dokonce i mezi většinou zúčastněných historiků – pohnutky morální, úsilí o čestné vyrovnání se stinnými stránkami národní minulosti; politické implikace

18 K této názorové diferenciaci blíže viz KOPEČEK, Michal – KUNŠTÁT, Miroslav: „Sudetoněmecká otázka" v české akademické debatě po roce 1989. In: *Soudobé dějiny*, roč. 10, č. 3 (2003), s. 293–318.

byly spíš důsledkem než příčinou.[19] Sekundární roli hrály vnější tlaky z německo-sudetské strany – s jednou, ne nepodstatnou výjimkou, totiž vlivem odtud hlásané představy čtvrtmilionových ztrát na životech vysídlených Němců, která mohla být kriticky přezkoumána až v letech po převratu roku 1989.

Třebaže nelze pominout roli politické instrumentalizace a konjunkturalismu, vnucuje se otázka, zda intenzita této diskuse nemá též hlubší kořeny a zda nesouvisí i se znejistěním české historické identity. Národní *succes story* od obrození selského národa k průmyslové i kulturní moderně a demokratické republice vyústila do série porážek a otřesů: krize třicátých let a Mnichov byly otřesem kapitalismu, demokracie a západní orientace, do té doby bezprecedentní nacistická okupace otřesem legalistického a civilního charakteru české společnosti, extrémní sovětizace pak těžkým otřesem sociálním, sovětská okupace neméně těžkým otřesem tradičního narativu slovanského s vrcholem v květnovém osvobození, pozdější takzvaná normalizace s dalekosáhlým zaostáním otřesem představ o vyspělosti české společnosti i jejích morálních hodnot a rozpad Československa nakonec otřesem českého narativu státotvorného; jedním slovem – padesátiletá *non-succes story*. Kumulace těchto otřesů, potencovaných ještě svízelnou transformací po roce 1989, zklamanými nadějemi, silným rozevřením sociálních nůžek a politickým nepoměrem mezi sjednoceným Německem a odděleným Českem, vytvořila novou konstelaci pro historickou reflexi, jejíž součástí se stalo i obnovení vrstvy obav z německo-sudetské revanše, podivuhodně smíšené se silnou představou pozitivního sousedství s Německem v rámci Evropské unie.

Národní historický narativ není nikdy zcela jednolitým celkem. V českém případě je to zcela zřetelné: v mnohém zmatečný a rozkolísaný český historický příběh potencuje v současnosti i střet s novou fází historického narativu německého. Vlna národní saturace a triumfu znovusjednocení Německa, spojená s mocenskou zdrženlivostí a evropanskou oddaností, je v posledních letech podrobena zkoušce vleklých obtíží integrace nových německých zemí, obecnou ekonomickou stagnací a příslušnými politickými problémy nové „berlínské" republiky. Mnozí v tom zaznamenávají kompenzační reakce, jejichž kořeny nejsou až posledního data. Výsledek známého *Historikerstreit*, který dospěl k soudu o jedinečnosti nacistické zločinnosti, byl po pádu sovětské supervelmoci relativizován novou vlnou odhalení stalinských zločinů; v Německu nabyl formy diskuse o dvou diktaturách – nacistické a komunistické v NDR.

Následující spory o první z nich, především kolem Goldhagenovy knihy a putovní výstavy o zločinech wehrmachtu, skončily jakousi „remízou". V německém kritickém narativu sice zůstala jedinečnost Osvětimi, ale dřívější (sebe)kritický zápal počíná vyhasínat, jiné stránky nacismu se začínají relativizovat nastolováním nových témat, mezi jejichž iniciátory patří i takové osobnosti jako Martin Walser, Günter Grass nebo

19 KŘEN, Jan: Vergebung, Entschuldigung und Blick in die Zukunft. In: *Ztracené dějiny aneb Ziemie odzyskane?/ Verlorene Geschichte oder wiedergewonnes Land?* Praha, Goethe-Institut – Ośródek kultury Polskiej 1992, s. 51.

Ralph Giordano: poválečné znásilňování, masové spojenecké bombardování („velký požár") anebo vysídlení Němců, interpretované jako článek řetězu etnických čistek od genocidy Arménů, hitlerovského holokaustu, stalinských deportací až k jugoslávským čistkám devadesátých let. Podle obsáhle doložené studie se v tomto posledním bodu vytvořila v uplynulých letech v německém diskurzu shoda: při doznávání vlastní viny převládá „přesvědčení, že vyhnání je třeba odsoudit bez nějakého 'kdyby' a 'ale'", k čemuž autorka dodává, že „i v německé levici se stále více ozývají hlasy, které od české vlády požadují, aby se oprostila od tradovaného pohledu na historii".[20]

Z tohoto diskurzu vyrůstá tlak na nové obsazení pojmů: namísto dvojice „vyhnání" a „odsun" či „vysídlení" (*wypędzenie, expulsion, pereselenie*) převládá už jen *Vertreibung* a *Unrecht*. Narozdíl od střízlivě kritických postojů vědecké literatury (i německé – Detlef Brandes, Hans Lemberg, a zejména mladá autorská generace) se do veřejného diskurzu protlačují hysterické extremismy: transfer jako genocida, difamace prezidenta Beneše (původce vysídlení, válečný zločinec) a ke sloganům *Benesch-Mord-Dekrete* se připojují už i *Bierut-Dekrete*; podobný rakousko-italský tlak se obrací i vůči Slovinsku. Reakce v politice, publicistice a tu a tam i ve vědecké obci dotčených zemí jsou také prudké a jednostranné („reparační" usnesení polského Sejmu, český „lex Beneš"). Tím se opět rozevírá myšlenková diskrepance a příkop, který na obou stranách činí z klidné věcnosti odvahu – stav pro vzájemné vztahy víc než nežádoucí.

Několikaleté německé „parádní téma" památníku vyhnání se poslední dobou otáčí k evropské *network* – právem: k nuceným migracím Evropy 20. století nepochybně patří i statisícové vlny meziválečných emigrantů španělských, italských, německých, rakouských nebo poválečí francouzští *pieds noirs* z Alžírska a arabský exodus v palestinské předsíni Evropy. Téma je tedy vskutku celoevropské, nikoli jen východoevropské; zarážející na této evropeizaci tématu je však aranžmá německé iniciativy, k níž jsou zvány jen země středovýchodní Evropy, kde se odehrávalo vysídlení německého obyvatelstva.

Kultura paměti není jen záležitostí mravní a historické reflexe, ale je též podmíněna zákruty ideologie a politiky. Přinese nejnovější odmítnutí německé vlády podpořit „vyhnanecké" právní hrozby novou konstelaci do dosavadní „politiky" paměti, založené na mnohdy až obsesivní nadvládě německých problematik? Lze hovořit o historizaci tohoto tématu?

Do podnes uznávaného Broszatova výměru pojmu historizace[21] vnesl ovšem další vývoj i přenos do jiných prostředí nové aspekty, mimo jiné i různé, vnější i vnitřní politické tlaky a manipulace. Historizace není prostá a jednorázová „tlustá čára", i když nepochybně jsou možné různé „čáry" dílčí – právní či politické. Sama o sobě je procesem, který má přinejmenším dvě roviny: „Objektivní" rovina odpovídá míře,

20 HUDALLA, Anneke: Německý pohled na českou zahraniční politiku. In: PICK, O. – HANDL, V. (ed.): *Zahraniční politika České republiky 1993–2004*, s. 233 a 231.

21 BROSZAT, Martin: Eine Insel in der Geschichte? Der Historiker in der Spannung zwischen Verstehen und Bewerten der Hitler-Zeit. In: TÝŽ (ed.): *Nach Hitler: Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte*. München, Fischer Taschenbuch Verlag 1988, s. 208–215.

v jaké se tyto děje uzavírají, přestávají být živou politickou aktualitou, ztrácejí na přímém vlivu na současnost a na destruktivním potenciálu, který v sobě stinné stránky minulosti vždy mají. Skutečnost však z historizace činí stránka „subjektivní", totiž míra, v níž je ve společenském vědomí vnímána a uznávána, v níž přestává být položkou v současné „společenské smlouvě"; právně i politicky uzavřené či uzavírané děje se tak stávají článkem včerejška, obrazně řečeno „mrtvou minulostí", která však musí zůstat živou pamětí v historickém vědomí, v morální reflexi a vědecké analýze, pro něž jsou trvalými úkoly.

I když historizace tohoto tématu v současnosti stále ještě není dovršena, jeho historické místo se mění, přestává být středobodem, k němuž jsou soudobé dějiny vztahovány. Role těžiska či referenčního rámce se přesouvá od první diktatury nacistické k druhé komunistické, za níž se již rýsuje téma doby následující, současnosti nejsoučasnější – po patnácti letech měla již první republika nedokončené dílo Peroutkovo[22] i neprávem zapomínaný německý přehled Klepetářův.[23]

Tři velké fáze komunistické diktatury – „krátká" padesátá léta, „dlouhá" šedesátá léta a „normalizační" dvacetiletí – jsou u nás sice předmětem nemalého (leč nerovnoměrně rozloženého) počtu monografií, ale stále chybí pokus o celistvý přehled, jakým je například vynikající polské dílo Andrzeje Paczkowského.[24] Nenapomáhá tento stav oné zvláštní kombinaci hyperkritiky a amnézie v „politice paměti" a v kultuře historické reflexe na způsob paušalizujícího lidového sloganu „za totáče"?

Poznámka třetí: o pojetích evropských dějin

V historické produkci dlouho převládaly tradiční přehledy, spíš jen soubory národních dějin, jakým byl například osmisvazkový *Handbuch der europäischen Geschichte*,[25] co do způsobu podání mnohdy ironizovaný kritiky jako knihvazačská syntéza (*Buchbindersynthese*). Soudě podle osmijazyčného vydání, stalo se na přelomu osmdesátých a devadesátých let nejvýznamnějším pokusem o celistvé evropské dějiny dílo známého francouzského historika Jean-Baptista Durosella z roku 1990.[26] Zpracováno je na způsob tradičních národních dějin jako zpětná projekce tehdejších Evropských společenství do minulosti, kombinovaná se starou představou „románsko-germánského kontinentu"; v úvodu ostatně Jacques Le Goff praví výslovně: „Dnes je Evropa západní entitou." (s. 11) Vezme-li se za příklad sedmnáctistránková kapitola devatenáctá, pojednávající o období 1945 až 1989, o nezápadní Evropě se letmo píše jen na stranách 403 a 404, jinak se její tehdejší dějiny a dramata vyznačují nepřítomností; teprve v dodatku Sergio Romana (s. 411–419) tvoří pád komunismu, sjednocení Německa a balkánská krize asi polovinu textu.

---

22 PEROUTKA, Ferdinand: *Budování státu*, sv. 1–4. Praha, Lidové noviny 1991.
23 KLEPETÁŘ, Harry: *Seit 1918...* M. Ostrau, Julius Kittls 1937.
24 PACZKOWSKI, Andrzej: *Půlstoletí dějin Polska 1939–1989*. Praha, Academia 2000.
25 SCHIEDER, Theodor (ed.), sv. 1–8. Stuttgart, Klett-Cotta 1976–1987.
26 Česky: *Evropa a Evropané*. Praha, Fortuna Print 2002.

Po všech stránkách odlišným pojetím se vyznačují v roce 1999 publikované dějiny autorů montpellierské univerzity *Une histoire européenne de l'Europe: D'une Renaissance à l'autre?*,[27] zahrnující 15. až 20. století. Dvoudílná kniha je pozoruhodným pokusem o syntetickou rekonstrukci formativních procesů kontinentu, v níž je úměrně zastoupena i východní Evropa, tu a tam dokonce až trochu uměle. Tato strukturální sociálně-politická (víc sociální než politická) historie ovšem do značné míry pomíjí kulturní dějiny a téměř zcela antropologické disciplíny, mikrohistorii atd. Problematická je závěrečná část Frédérika Rousseaua, který – patrně inspirován Noltem – pojímá „krátké" 20. století jako velkou občanskou válku; v jeho podání se celistvá koncepce dvoudílné knihy láme – není zde cítit, co odpovídá charakteru díla a co již kdysi dávno zdůrazňoval Raymond Aron, že totiž oba bloky byly rozdílnými částmi jedné a téže industriální společnosti.[28]

S nejrozhodnější a výstižnou kritikou západní omezenosti à la Duroselle přišel britský historik Norman Davies ve svých dějinách Evropy od starověku po současnost.[29] Jeho dílo vykazuje však jiný problém: totiž dějiny kontinentu jako dějiny „velkých", jimiž jsou malé národy a státy velkou měrou zastíněny. Příklad z českého vydání: období od roku 1917/18 do vzniku druhé světové války má jednaosmdesát stránek (s. 928–1009) a vlastní meziválečná doba (1920–1939) osmapadesát stránek neboli necelých devět set řádek. Z nich je Rakousku věnováno celkem sedm řádek (jedna připomíná krach Kredit Anstalt, tři Dollfuße, tři anšlus – s. 979), Maďarsku čtyřiatřicet řádek (prakticky jen o „republice rad" v roce 1919 a vzniku horthyovské reakce, s. 948), Československu sedmnáct řádek (kromě dalších sedmnácti řádek obecně o Mnichovu): z toho jedenáct o březnu 1939 a následující šestiřádková charakteristika (s. 991): „Československo mělo pověst demokracie, těšící se větší oblibě v zahraničí než u své vlastní německé, slovenské, maďarské, polské a rusínské menšiny. Země byla na místní poměry výjimečně vysoce industrializovaná, měla pravé komunistické hnutí s morální podporou v Rusku. V době, kdy stál v čele prezident T. G. Masaryk – odstoupil až v roce 1935 –, bylo Československo jednotné." A to jsou na tom středoevropské země ještě dobře: balkánské státy jsou zastoupeny vesměs ještě méně a malé státy západoevropské (Švýcarsko, Belgie, Nizozemí) s výjimkou Irska (třináct řádek) a Vatikánu (šest řádek) prakticky vůbec ne; na Skandinávii se dostaly všeho všudy jen čtyři řádky, nepočítáme-li pětadvacetiřádkový exkurz o švédském sociálním státu, dovedený až do poválečné doby.

Je to výraz nadvlády velkých i v historickém podání, či prostý důsledek (jazykové) neznalosti? Nebo je to projev obecného úzu historického líčení, jež pomíjí klidný vývoj a dává přednost malérům, lze-li tak nazvat povstání, převraty, revoluce a války? Notný kus oprávněnosti Daviesově přístupu ovšem nelze upřít: *mainstream* evropské historie, její hybné síly a procesy se soustřeďují ve velkých *heartlands* západního centra

---

27 Česky: CARBONELL, Charles-Olivier a kol.: *Evropské dějiny Evropy*, sv. 1–2. Praha, Karolinum 2003.

28 ARON, Raymond: *Historie XX. století*. Praha, Academia 1999, s. 769.

29 Česky: DAVIES, Norman: *Evropa: Dějiny jednoho kontinentu*. Praha, Prostor 2000.

kontinentu, zatímco ostatek, periferie, se povětšinou vyznačuje fázovým zpožděním na způsob „my také", lze-li to říci tak zjednodušeně.

Ještě větším deficitem byla poznamenána komunistická historiografie, která zachovala tradiční členění na dějiny národní (státní) a na dějiny obecné (světové) a v níž obor evropských dějin vlastně neexistoval; pokus o jakousi jejich analogii, totiž syntetické dějiny „socialistického společenství", ani nevznikl. Dvojitá struktura národních a světových dějin v našem historickém vzdělání přetrvává – v době globalizace ne bez důvodů a přestože se i u nás evropská studia jakožto interdisciplinární studia soudobé Evropské unie již ustavila.

Patrně nejvýznamnějším pokusem o historii kontinentu je v roce 1996 založená, ve třech jazycích (angličtině, francouzštině, němčině) vycházející a na pětašedesát svazků rozvržená řada evropských dějin[30] nebo obdobná řada pěti západoevropských vydavatelství, v češtině vydávaná Nakladatelstvím Lidové noviny a nesoucí název „Utváření Evropy". Její záměr osvětluje Jacques Le Goff v obligátní předmluvě, otiskované v každém svazku: „Pravý čas pro sepsání syntézy evropských dějin dle našeho soudu ještě nenastal" – revize, či alespoň relativizace jeho teze z úvodu k Durosellovi? Každý ze svazků řady je jakousi sondou, která v evropském přehledu pojednává určitý problém, jakým byly v prvých letech série například migrace, komunismus, proměna národních ekonomik v ekonomiku evropskou či Židé v éře moderny.[31]

I v této sérii se lze setkat se ztotožněním Evropy s její západní částí, třebaže celkově v mnohem menší míře. V tomto ohledu se jednotliví autoři ovšem liší, jak je patrné například z jinak cenného přehledu evropské národnostní problematiky Hagena Schulzeho.[32] Jeho východiskem je teze, že po rozdělení římské říše roku 330 n. l. vznikly dva evropské civilizační okruhy, které se dodnes plně neintegrovaly; z toho odvozuje své pojetí: „Dějiny, jimiž se zabývám, se jednoznačně týkají západoevropského kulturního okruhu."[33] Udržet toto pojetí se ovšem vždy nedaří: když už autor nemůže přehlédnout nacionální rozklady států ve východní Evropě po roce 1989, chybí mu zase nejvýznamnější nacionální děj tehdejší západní Evropy, totiž sjednocení Německa, onen bleskový přechod od „*Wir sind das Volk!*" k „*Wir sind ein Volk!*", který strhl i starou Spolkovou republiku. Narozdíl od Schulzeho se sice v jiných svazcích omezení na západní Evropu tak výslovně nedeklaruje, což ovšem neznamená, že by se

30 Náčrt projektu v německé verzi: *Europa entdecken*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag 1996. Vydavatel Wolfgang Benz s vědeckou radou: N. Z. Davies (Princeton), R. v. Dülmen (Saarbrücken), R. J. Evans (London), B. Geremek (Warszawa), H. Graml (München), E. J. Hobsbawm (London), L. Kontler (Budapest), A. J. Mayer (Princeton), W. Nippel (Berlin), J.-C. Schmitt (Paris), A. Tenenti (Paris).

31 SASSEN, Saskia: *Migranten, Siedler, Flüchtlinge* (1996); HOLZER, Jerzy: *Kommunismus in Europa* (1998); AMBROSIUS, Gerold: *Wirtschaftsraum Europa* (1998); KARADY, Viktor: *Gewalterfahrung und Utopie* (1999). Všechny svazky vyšly ve frankfurtském Fischer Taschenbuch Verlag.

32 Česky: SCHULZ, Hagen: *Stát a národ v Evropě*. Praha, Lidové noviny 2003.

33 *Tamtéž*, s. 10.

zcela vytratilo; i vynikající autoři, jako například René Rémond či Massimo Montanari,[34] se opírají především o znalost západoevropské látky.

Tento okcident-centrismus je ostatně v akademické struktuře zakotven i v institucionální asymetrii: nejsou stolice *West European History*, ale stolice *European History*, a vedle nich stolice *East European History*; v Německu naštěstí už dlouho ne *Ostforschung*, nýbrž *Osteuropäische Geschichte*. Obdobně je zaměřen i americký obor dějin západní (atlantické) civilizace s chicagským kánonem „velkých knih", jejichž znalost je pro studenta nezbytná (mimochodem inspirativní podnět i pro naši výuku!): v seznamu nejsou východoevropští autoři dost reprezentativně zastoupeni.

Pokud by se mělo toto dějepisné dělení Evropy (i jeho zpětná historiografická projekce) udržet, pak z jeho logiky vyplývá, že v nové konstelaci geopolitické (NATO) a státoprávní (rozšíření EU) by se měl příslušný předmět i jeho stolice změnit a nové členské země by měly být z východoevropských dějin vyřazeny. V praxi by to ovšem při současných restrikcích přineslo asi ještě větší marginalizaci: není nedůvodný předpoklad, že vyhlídky historie východního okraje Západu budou horší, než jaké měla tato část jako západní okraj Východu.

Ovšem racionální jádro tato otázka má: pokud by napříště měly být předmětem *East European History* země mimo Evropskou unii, co v případě, že unie následuje NATO a přijme za své členy Rumunsko, Bulharsko, Chorvatsko a možná i Turecko? Bude pak východní Evropu tvořit jen kus Balkánu (mezinárodní protektoráty Bosny a Hercegoviny a Kosova, svazek Srbska a Černé hory, Makedonie a Albánie) a Rusko s Běloruskem, Ukrajinou a Moldávií? Neztratí tento makroregion ucelený tvar a nebudou dějiny tohoto zbytku Evropy zbytné? A na druhé straně: jestliže rozšiřování Evropské unie bude ještě pokračovat a vyvine-li se do dvou- či třírychlostní podoby, stane se z evropského domu dvou- či tříposchoďová stavba. Evropská historiografie si pak asi nebude muset dělat starosti: staré dělení kontinentu (západ, střed a východ) se v nové podobě zachová. Nebo bude historická věda s to korigovat tradiční (a legitimní) metodu zpětné projekce současnosti do minulosti jinými paradigmaty?

I když jsou tyto otázky zde položeny v záměrně vyhrocené podobě, stály by za diskusi – v Německu ostatně už před několika lety diskuse o *Osteuropäische Geschichte* začala. To se týká i struktury české historiografie a výuky historie: jaké by při postupující „evropeizaci" měly být evropské dějiny a jak by měly být včleněny do dosavadní duality dějin národních (tj. dějin soudobých států projektovaných do minulosti) a dějin světových, které naopak stále silněji legitimizuje globalizace?

---

34 MONTANARI, Massimo: *Hlad a hojnost: Dějiny stravování v Evropě*. Praha, Lidové noviny 2003; RÉMOND, René: *Náboženství a společnost v Evropě*. Praha, Lidové noviny 2003.

Diskuse

Dejmkovo velké dílo pod drobnohledem

Vít Smetana

Kniha Jindřicha Dejmka o britsko-československých vztazích v meziválečném období[1] je prací v mnoha směrech výjimečnou. Předně jde o první velkou monografii na toto téma. Autor ji postavil na opravdu rozsáhlé pramenné základně: dosud nepříliš vytěžených fondech Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR, archivních pozůstalostech Edvarda Beneše, Kamila Krofty, Vojtěcha Mastného a Zdeňka Fierlingera a dále pak na spisové dokumentaci archivu Foreign Office (konkrétně fond FO 371 – takzvaná *general correspondence*) týkající se Československa a pro rok 1938 též Německa, v několika případech snad i na záznamech z jednání britského kabinetu (*Cabinet Papers*).[2] Vedle toho čerpal Jindřich Dejmek z řady dokumentárních edicí, především ze všech čtyř sérií stěžejní edice *Documents on British Foreign Policy* (*DBFP*). Obdivuhodné je rovněž použité množství odborné literatury, zejména britské a české, ale rovněž polské, slovenské a v menší míře též německé či francouzské.

Kniha je už teď pozoruhodná i svým „druhým životem", když ji autor – starostliv národních zájmů současné České republiky – srdnatě hájil proti kritické recenzi Jiřího Ellingera, a sice apelem k jeho zaměstnavateli adresovaným recenzentovu přímému nadřízenému.[3] V následných polemikách[4] pak Jindřich Dejmek mimo jiné naznačil, že

1 DEJMEK, Jindřich: *Nenaplněné naděje: Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918–1938)*. Praha, Karolinum 2003.

2 Veškeré tyto dokumenty britské provenience jsou uloženy v londýnském Public Record Office (*PRO*), který byl v roce 2003 přejmenován na The National Archives. Tato změna, vesměs historiky nepřijímaná s nadšením, samozřejmě povede především k záměnám s Národním archivem ve Washingtonu. I proto se zde držím tradičního označení. K autorově práci s *Cabinet Papers* viz níže.

3 ELLINGER, Jiří: Nenaplněné naděje: Knize Jindřicha Dejmka o československo-britských vztazích chybí odvaha i styl. In: *Lidové noviny*, (10.1.2004), příloha „Orientace", s. 14. K následné debatě viz blíže *Dějiny a současnost*, roč. 26, č. 2 (2004), s. 56; č. 3, s. 54 n.

4 DEJMEK, Jindřich: Odpověď zklamanému recenzentovi. In: *Bulletin Historického ústavu AV ČR*, roč. 14, č. 2 (2003), s. 52.

práce jako ta jeho by si zasluhovaly pozornost zejména v odborných periodikách. Na následujících stránkách se pokusím splnit autorovo přání.

Na první pohled, při zběžném prolistování, pohledu do poznámkového aparátu či seznamu pramenů a literatury, působí Dejmkova kniha vskutku úctyhodným dojmem. Je patrné, že je za ní obrovské množství práce, tisíce hodin strávených v archivech, studiem literatury a samotným sepisováním. Začteme-li se však – pokud to lze – do samotného textu, naskytne se pohled nepochybně komplikovanější.

Autorovým záměrem bylo „pokusit se vyložit vývoj československo-britských vztahů rovnoměrně od mírové konference v Paříži po summit zástupců západních velmocí v Mnichově, respektive praktickou realizaci jeho důsledků na pozdní podzim 1938" (s. 10). Vytkl si přitom za cíl, aby jeho „text nevyzněl jako pouhá 'prehistorie' Mnichova, s jakousi vnitřní fatalitou nutně vyústivší do známého diktátu" (s. 11). V poměrně rovnoměrném chronologickém členění tak sledujeme snahy československé diplomacie o prosazení funkčního systému mezinárodní bezpečnosti garantované ze strany velmocí, jež ovšem narážely na zpravidla ostře si konkurující stanoviska Francie a Velké Británie. Od poloviny třicátých let se pak přirozeně do středu autorova výkladu dostává sudetoněmecká problematika – s tím jak se proměnila v klíčové téma československo-britských vztahů a jak rapidně narůstala aktivní britská úloha v ní.

Hlavní tezí práce – již ovšem autor explicitně formuloval až v polemice s Jiřím Ellingerem – se zdá být tvrzení, „že se demokratické Československo nemohlo v Evropě třicátých let udržet bez aktivního přispění demokratických velmocí včetně Británie".[5] Logickým důsledkem bylo tedy Benešovo přijetí Mnichova. Zahraniční politika meziválečné Československé republiky v Dejmkově podání neměla alternativu. Autor jako by se však svou knihou snažil čtenáře přesvědčit, že nemá smysl o ní ani uvažovat, zatímco negativní hodnocení britské politiky vůči střední Evropě je natolik evidentní, že netřeba ani zjišťovat, proč byla právě taková a proč se postupně stále více rozcházela s československými zahraničněpolitickými cíli. V krátkém závěru knihy sice zamyšlení nad možnými alternativami přislíbil, načež ovšem jen zopakoval klíčové peripetie příběhu, jejž čtenář právě absolvoval. Než přistoupím k podrobnějšímu rozboru některých Dejmkových tvrzení, obrátím pozornost na metody, kterými autor pracoval, a na jazykové prostředky, jimiž svá zjištění čtenáři předložil k vědění.

Autorova koncepce a práce s jazykem

Známá Čapkova slova z *Anglických listů* o svázanosti politické demokracie, ideálů svobody a nedotknutelnosti lidských práv s kulturním dědictvím Anglie jsou slibným a nápaditým literárním momentem na úvod. Jde však současně o moment poslední... Na sjezdu historiků v Hradci Králové na podzim 1999 hájil Jindřich Dejmek politické dějiny jako stále významný podobor, který má v setrvale se rozšiřujícím proudu historiografie své nezastupitelné místo. V tomto konkrétním bodě jsem s ním souhlasil. Na druhou stranu politické dějiny ve formě, jakou prezentuje ve své nejnovější práci, mají

5 Tamtéž.

– alespoň v anglofonní historiografii – nepochybně odzvoněno, jak se jistě mohl v desítkách použitých knížek přesvědčit i on sám. Poskládat za sebe chronologicky šestnáct kapitol o dvacetiletí vzájemných vztahů v celoevropském – a místy globálním – kontextu a na základě zpráv diplomatů je vyplnit detailním líčením politických a diplomatických jednání, návrhů a protinávrhů, iniciativ, konferencí a jejich krachů – to jistě není cesta, jak ke knihám o politických dějinách přilákat více než jen hrstku specialistů. Zcela absentuje cokoli jako analýza sledovaných jevů, kladení otázek po příčinách nebo aktivní vstupy do probíhajících historiografických debat. Kniha tak má čistě narativní rozměr, ovšem naplněný pokud možno standardním a nápaditosti prostým způsobem. Marně čtenář čeká na jakoukoli změnu rytmu – alespoň ve formě zachycení časoprostorového kontextu či aranžmá popisovaných jednání nebo poukazů na jejich kuriózní či absurdní momenty, jež s sebou samozřejmě nese každá doba, jakkoli tragická.

„Džentlmeni z Whitehallu" před Chamberlainovou cestou do Mnichova (foto osobní archiv autora)

Autor se rozhodl omezit svou pozornost na vztahy politické a diplomatické, ovšem i takto vymezený koridor značně zúžil. Z politických vztahů mu vlastně zbyla opět jen diplomatická jednání, doplněná poukazy na změny vlád, jež s sebou – v britském případě – přinášely i změny zahraničněpolitických přístupů a akcentů. Zcela se však vytratily ostatní aspekty politických vztahů – kupříkladu kontakty pěstované po stranické linii, vzájemné návštěvy jiných představitelů než jen ministrů zahraničí (Beneš a Eden) a prezidenta Masaryka. Československo navštívila, zvláště v kritickém roce 1938, řada britských pozorovatelů, emisarů, a zejména novinářů, s ambicemi

události přímo či zprostředkovaně ovlivnit – od Sydneyho Morella až po Wiliama Deakina.[6] V Dejmkově textu jsem o snahách většiny z nich marně hledal zmínku. Chybí také alespoň krátká teoretičtější úvaha nad rozdíly mezi parlamentarismem britským (tradičním, monarchickým, odrážejícím silně hierarchizovanou společnost) a československým (neustáleným, republikánským a výrazně antimonarchickým, rovnostářským) coby politickými základnami vzájemných vztahů. Nespadá snad všechno tohle do „politických vztahů"? Jindřich Dejmek se programově téměř vůbec nevěnuje hospodářským aspektům vzájemných vztahů,[7] o kulturních ani nemluvě. Už to je na hranici metodologické únosnosti. Ještě závažnější ovšem je, že zcela opomíjí i strategické doktríny a východiska obou zemí, jejichž důkladný rozbor ovšem nejenže nelze postrádat v dějinách mezinárodních vztahů, ale ani v dějinách čistě diplomatických. Pak už se totiž většina textu odvíjí jako líčení toho, že diplomat X řekl cosi a diplomat Y mu na to zase něco jiného odpověděl. Proč si ovšem říkali právě toto, z jakých důvodů zastávali svá stanoviska, to už není předmětem autorova odborného zájmu. Jindřich Dejmek zkrátka napsal chronologicky seřazené dějiny diplomatických vztahů dvou zemí ve dvou dekádách, tj. koncepčně i metodologicky poměrně obsolentní útvar. O modernější pojetí dějin mezinárodních vztahů, zpravidla označované jako *international history*, se vlastně ani nepokusil.

Kdyby však některý čtenář od knihy očekával byť jen „pouhé" jazykově čisté české věty, bude nejspíš i on zklamán. Jindřich Dejmek předně nevídaně nadměrně užívá cizích slov, jakkoli pro ně existují české ekvivalenty, a aniž by je v naprosté většině případů alespoň odlišil kurzivou. Spolu s autorem tak sledujeme jednotlivá (zpravidla všechna) kola negociací, při nichž sice dochází k četným disonancím, avšak pokud je dodržena Gentleman's Agreement či stanovený time-table, potom je proponované řešení aprobováno nebo konfirmováno, což otevírá cestu k rapprochement a výhledově i k territorial readjustments. Často se ovšem v konkluzi, a někdy už inter armes, ukáže, že šlo jen o wishful thinking, a řešení je tedy odloženo ad calendas graecas. Jazyk vzdělance nicméně utrpí citelné šrámy, jestliže se v textu objevují i patvary typu „peacefull changes" (s. 333) či „gentleman agreement" (s. 362).[8] U historika dějin diplomacie zarazí také dvě chyby v termínu *entente cordiale* („entene cordialle" – s. 468). Několikrát (pozn. 112 na s. 177; s. 194 a 222) hovoří autor se zjevnou ironií o „anglické high society", přestože tento termín v britském kontextu, na rozdíl od amerického, použít nelze.[9] Patrně nejpůvabnější je ovšem věta, v níž autor s rozhořčením

6 Viz MORELL, Sydney: *Viděl jsem ukřižování: Sudety 1938–39 – svědectví anglického novináře, který byl při tom*. Brno, Jota 1995; HAUNER, Milan: 1938: Co chtěl Churchill vědět od Beneše. In: *Dějiny a současnost*, roč. 25, č. 6 (2003), s. 49 n.

7 Výjimkou jsou otázky spojené s výplatou tranší československé státní půjčky v letech 1923–24 (viz níže).

8 Správné tvary jsou *peaceful changes* a buď *gentleman's agreement* nebo *gentlemen agreement*.

9 Sám jsem na to byl druhdy upozorněn prof. Zbyňkem Zemanem následujícími slovy: „Britové neměli *high society*, o tu se pokoušeli Američané. Britové měli *upper* nebo *ruling class*..." Viz ZEMAN, Zbyněk: Ad: Dvakrát z dějin Edvarda Beneše a „jeho" Československa. In: *Dějiny a současnost*, roč. 22, č. 3 (2000), s. 57.

poukazuje na stanovisko „semioficiózních" *The Times*, které na Nový rok 1924 dospěly k závěru, že Československo, „jež se měnilo v klienta Francie, se prý z hlediska britského politického konceptu stávalo 'usefulness' [sic]" (s. 88).

Tím se dostávám k dalšímu úskalí Dejmkovy knihy, jímž je práce s angličtinou. Autor se rozhodl na většině míst citovat přímo v textu anglicky (plus asi dvakrát francouzsky), jinde však překládat do češtiny, aniž by byl zřejmý jakýkoli klíč, kterým se při rozhodování mezi angličtinou a češtinou řídil. On také asi žádný nebyl, jestliže na stránkách 372 a 373 je táž depeše zčásti uvedena v originále (s chybou, když se hovoří o požadavcích, které se zdály „reasonable ... to persons of widely differing political though [sic]")[10] a zčásti přeložena do češtiny. Jedna či více chyb[11] se však vyskytuje zhruba ve třetině anglických citací přenesených do textu či poznámek! Mnohdy (i když tuze často...) jde samozřejmě jen o snadno odhalitelnou záměnu jednotlivého písmene, které někde změní význam slova – jako když z „Nábřeží" vznikne „nalodění" („Embarkment" namísto *Embankment* blízko Whitehallu – s. 436) – jinde ovšem dostává jiný smysl celá věta, případně její ztrácí. A tak se *cold* mění na „could" (s. 316), *too* se zkracuje na „to" (s. 30, 81, 452), zrádné „-s" na konci slovesa či podstatného jména tu chybí, jinde přebývá (pozn. 126 na s. 71; s. 73 a 74), totéž platí o „-ed" na konci sloves (pozn. 38 na s. 173), tu vypadne předložka (s. 80), onde se zas příslovce změní na přídavné jméno (s. 402), zájmeno na předložku (pozn. * na s. 410) atd., atp. V několika případech (pozn. 93 na s. 228; s. 367; pozn. 8 na s. 374; pozn. 18 na s. 410) je však téměř nemožné odhalit skutečný smysl sdělení. A nemálo snahy si to vyžádá i tam, kde se například česká věta v polovině změní na anglickou, z níž evidentně vypadlo jedno či více slov (pozn. 5 na s. 89; s. 431), případně se objevila slova nepatřičná (s. 59), český podmět nekoresponduje s anglickým přísudkem (s. 78, 264) a podobně. Nechci čtenáře unavovat výčtem konkrétních jazykových prohřešků, ale jedná se skutečně o mnoho desítek případů. (Pakliže autor bude v reakci na mou recenzi tento fakt zpochybňovat, jsem připraven pro něj sestavit jejich dlouhý seznam.) Tam, kde se Dejmek rozhodl angličtinu překládat, není ovšem výsledek o mnoho lepší, a místy se zdá, že smyslu anglického textu příliš neporozuměl, špatně ho opsal do poznámky,[12] případně zvolil českou terminologii nedávající smysl.[13]

Po koncepční, literární i jazykové stránce je kniha jednoznačnou prohrou, a je třeba říci, že kupříkladu Jan Kuklík s Janem Němečkem, Dejmkovi generační vrstevníci a kolegové, píší o třídu ctivěji a nápaditěji při nemenší míře odbornosti svých textů.[14]

---

10 „...rozumné ... osobám široce se lišícího politického ačkoli..."

11 Rekordní je v tomto smyslu citace dvou půlvět z Clerkovy depeše do Londýna ze 4.6.1922 v pozn. 126 na s. 71, kde autor dokázal navršit a odpovědná redaktorka neodhalit hned tři chyby!

12 Viz s. 312 a pozn. 7 a 8 na s. 337 a 338; s. 365 a pozn. 99 na s. 379; s. 386 a pozn. 19 – v textu navíc chybí – na s. 411; s. 387 a pozn. 21 na s. 411.

13 Tak kupříkladu výraz „zrádce 'sudeto-německé kauzy'" nedává smysl, ovšem „zrádce sudetoněmecké věci" už by dával (s. 317). Také vazbu *to be doctored* bych se zdráhal přeložit jako „být vykastrován" (s. 453).

14 Viz např. jejich velmi zdařilou nejnovější práci *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945* (Praha, Karolinum 2004).

Naopak Dejmkovu knihu lze podle mého soudu číst doslova jen v úkolu a každý večer si odškrtnout několik desítek stránek. Sám jsem takto odškrtával po šest večerů...

Práce s prameny

Jindřich Dejmek bývá někdy chválen za svou důkladnou a pečlivou práci s prameny. Ale i na tomto poli v *Nenaplněných nadějích* spíše dostál názvu své knihy. Tak kupříkladu jeho nečetné odkazy na *Cabinet Papers* mě nepřesvědčují o své autentičnosti. Musím bohužel konstatovat, že podle odkazu „PRO, Cabinet, 1937, zasedání 1. prosince, č. 45/37" (pozn. 1 na s. 373) by autor v PRO nic nenalezl. Číslo svazku (respektive patřičná sekce mikrofilmu, na které jsou záznamy z jednání kabinetu pro badatelské potřeby převedeny) absentuje osmkrát z celkem jedenácti odkazů na fond „Cabinet".[15] V poznámce 64 na straně 447 je naopak uvedeno pouze číslo svazku 23/95 bez dalšího určení, v poznámce 65 na téže stránce pak doplněné paginací „p. 64" (která působí opět zvláštně, když všude jinde Dejmek používá před číslem stránky českou zkratku „s."). Odkaz „PRO, Cab 1938, č. 45/48, p. 9" (pozn. 59 na s. 447) pak už nedává vůbec žádný smysl, respektive nás bez určení čísla svazku zavádí do roku 1948, navíc opět s anglickou paginací. Jestliže ve skutečnosti autor v prvních osmi případech čerpal z kopií záznamů jednání tematicky vsazených do příslušných svazků archivu Foreign Office – série FO 371 (možnost dohledání také v tomto fondu uvádí pouze v posledním případě, tj. v pozn. 73 na s. 447) a ve zbývajících případech z literatury, jak mám důvod se domnívat, pak na to měl čestně upozornit. A pokud už se chtěl blýsknout dalším archivním fondem, který „prošel" (ve víi jeho rozsáhlosti a pro celé období 1920–1938, jak uvádí v „Seznamu pramenů a literatury"), aniž by se tak stalo, pak si měl alespoň ve studovně mikrofilmů vyhledat chronologické počátky a konce jednotlivých čísel svazků, ve kterých jsou uloženy záznamy z jednání kabinetu, a z toho pak odvozovat konkrétní čísla...[16]

Ze série FO 371 už Dejmek čerpal o poznání více. I tady je však škoda, že pro období do roku 1936 zvládl zpracovat o málo více než jen výroční zprávy vyslanců v Praze. Tím dalekosáhlejší závěry ovšem ze svého výzkumu vyvozuje: Tak kupříkladu „značný pokles kvantity diplomatické korespondence mezi Londýnem a britským vyslanectvím v Praze" podle něj „dostatečně zrcadlí" dokonce „hloubku politicko-diplomatického zájmu Británie o Podunají". Následuje poukaz na počty svazků Foreign Office věnované Československu v letech 1926, 1928 a 1929 (devět, pět a dva – viz pozn. 37 na s. 176). Pominu-li stěží akceptovatelné vztažení československého příkladu na celé Podunají (zjištění počtu svazků pro ostatní země oblasti by ovšem trvalo několik minut, přičemž tak lze provést i na internetu), Jindřich Dejmek tady srovnává rok

---

15 Dále viz pozn. 89 na s. 378; pozn. 131 na s. 380; pozn. 139 na s. 381; pozn. 92 na s. 414 pozn. 118 na s. 416; pozn. 137 na s. 416; pozn. 73 na s. 447.

16 Fond „Cabinet" samozřejmě zahrnuje mnohonásobně více než jen záznamy z vládních jednání – jde zejména o paralelní sérii obsahující memoranda, ale i záznamy z jednání jednotlivých speciálních vládních výborů včetně zahraničněpolitického výboru (*Foreign Policy Committee*) a další série dokumentů.

z mezinárodněpolitického hlediska poměrně klidný s rokem, jenž začal krátce po konferenci v Locarnu. Množství spisové agendy se také odvíjí spíše od aktivity zastupitelství, z níž rozhodně nelze dedukovat míru zájmu metropole o danou oblast. Navíc nejen v médiích, ale i v případě diplomatických relací platí, že čím méně se o dané zemi píše, tím bývá stabilnější... Jindy se na mnoha stránkách rozebírají z dnešního pohledu nepříliš důležité podněty britských občanů žádajících nejrůznější zásahy, kompenzace a podobně. A v neposlední řadě je třeba poznamenat, že jednotlivé svazky nemají nikterak standardizovaný počet stran a v praxi se jejich tloušťka značně liší. Hned pro roky 1930 a 1931 pak nalezneme v PRO po čtyřech svazcích materiálů Foreign Office. Tato Dejmkova povrchní dedukce skutečně neobstojí.

Neville Chamberlaine na lovu pstruhů. 15. září 1938 vyrazil na „výlet" do Berchtesgadenu (foto viz Iain Macleod: Neville Chamberlain. *London, Frederick Muller Ltd. 1961)*

Fond Foreign Office je navíc unikátní zejména zavedenou praxí takzvaných *minutes* – zpravidla ručně psaných záznamů úředníků jednotlivých departmentů, kteří podle své specializace v podrobných komentářích analyzovali takřka každou písemnost, s níž přišel zahraniční úřad do kontaktu. O myšlenkovém podhoubí či skutečných důvodech později přijatých rozhodnutí z nich lze často zjistit více než z diplomatické korespondence mezi centrem britské diplomacie a jednotlivými zastupitelstvími. Zřejmě v časové tísni ovšem Dejmek tento unikátní zdroj využil – až na několik málo výjimek – vlastně jen pro roky 1937 a 1938.

Výsledkem toho všeho je stav, v němž je pro roky 1918 až 1936 Dejmkova „analýza" britské politiky vůči Československu založena z velké části na politických zprávách posílaných z Londýna na pražské ministerstvo zahraničí. O ně se autor opírá kupříkladu při stručném reprodukování jednání britského parlamentu (s. 129, 219, 352 aj.). Lze tak samozřejmě v krajním případě postupovat (kupříkladu nejsou-li archivní

fondy či doslovné přepisy jednání parlamentu přístupné či reálně dostupné – což ovšem není ten případ), ovšem klade to mnohem větší nároky na pramennou kritiku. Ta mi ale v nespočetných případech v Dejmkově práci zcela chybí, zvláště jedná-li se o materiály československé provenience... Copak lze pouze na základě politické zprávy uložené v archivu ministerstva zahraničí bez jakéhokoli komentáře napsat na téma zavraždění jugoslávského krále Alexandra a francouzského ministra zahraničí Jean-Louise Barthou, že „v anglické politice brzy jednoznačně převládla tendence problém pokud možno nerozvířovat a tisk dostal dokonce z Downing Street důvěrný pokyn o atentátu dále nepsat" (s. 240)? Naprosto nemám důvěru k nejedné nekriticky přejaté a pouze reprodukované zprávě Jana Masaryka. Nevěřím tomu, že by ministr války Leslie Hore-Belisha (právě on!) před skupinkou amerických žurnalistů v dubnu 1938 „cynicky naznačil, že by Londýn mohl [sic] pohnout k vojenské akci proti německé agresi až její vykročení mimo evropský kontinent", a na rozdíl od Dejmka bych z toho nevyvozoval, že tím „bylo Československo odepsáno" (s. 361), jestliže Hore-Belishovo údajné prohlášení bylo v každém případě nepravdivé. Nebyla snad Británie připravena intervenovat, pokud by byla německá agrese nevyprovokovaně „vykročila" přes Maginotovu linii? S velkou rezervou bych bral i Masarykova četná upozornění na to, jak směle a bez okolků se postavil tomu či onomu ministrovi britské vlády a pěkně od plic jim řekl, co že si doopravdy myslí o britské politice (s. 217; pozn. 54 na s. 252). Koneckonců, jak se to slučuje s jeho údajným prohlášením učiněným 25. května 1936 ve Foreign Office, že „he had all along strongly disagreed with dr. Beneš's repressive policy" (s. 318),[17] jak je uvedeno ve zprávě Owena O'Malleyho? Dejmek se ovšem vůbec nepokouší tento pozoruhodný záznam jakkoli interpretovat a omezí se na konstatování, že Masaryk tady „zašel evidentně příliš daleko" a že to byl „překvapivý – a vůči prezidentovi krajně neloajální – krok".[18] To věru byl, ale proč jej československý vyslanec podnikl, tím se Dejmek nemíní zabývat.[19] Masaryk patrně zprávu o tomto rozhovoru vůbec nenapsal, což ostatně nebylo nic výjimečného, jak autor na několika místech upozorňuje. Naopak jsem ovšem přesvědčen, že v materiálech Foreign Office lze nalézt zprávy o *všech* Masarykových jednáních s úředníky zahranič-

17 „...on sám vždy velmi nesouhlasil s represivní politikou dr. Beneše..."

18 Osobně považuji za velmi nespolehlivé záznamy jak z pera Jana Masaryka, tak Owena O'Malleyho, který ve Foreign Office reprezentoval výrazně menšinové izolacionistické křídlo, neúspěšně prosazoval koncepci britského nezájmu o záležitosti střední Evropy a – na rozdíl od jiných britských diplomatů a úředníků – se později skutečně vyprofiloval jako silný maďarofil (o domnělé předpojatosti ostatních viz níže). Viz NEWMAN, Michael: The Origins of Munich: British Policy in Danubian Europe. In: *The Historical Journal*, roč. 21, č. 2 (1978), s. 371–386; *PRO*, FO 371/22900, C 18635/7/12, O'Malleyho dopis Kirkpatrickovi, 7.12.1939; *tamtéž*, FO 371/24427, C 3937/529/21, O'Malleyho telegram Halifaxovi, č. 37, 9.3.1940; Sargentův záznam, 23.3.1940.

19 V tomto směru je pozoruhodné, že Dejmek vůbec nepoužil biografii *Jan Masaryk: Pravdivý příběh* autorské dvojice Pavel Kosatík a Michal Kolář (Praha, Mladá fronta 2000). Autoři se na rozdíl od Dejmka pokoušejí *nalézt příčiny* jednání svých postav – v tomto případě Masarykovy složité osobnosti ve vší její vrtkavosti a nepředvídatelnosti. Právě v této snaze, jež navíc ve svém výsledku působí velmi přesvědčivě, tkví hlavní hodnota jejich práce.

ního úřadu, a je jistě škoda, že je autor většinou nedohledal a nekonfrontoval s těmi záznamy, jež Masaryk do Prahy odeslal (například s. 161 n.). Totéž platí i o Benešových jednáních s britskými představiteli (s. 165 n., 211, 215), kde se autor určitě nemusel omezit nanejvýš na konstatování, že záznamy nejsou zahrnuty do edice *DBFP* (pozn. 100 na s. 176).

Spisovou dokumentaci týkající se Československa před mnichovskou konferencí jsem v PRO neprocházel. Co si však mám myslet o způsobu, jakým s těmito materiály Jindřich Dejmek pracoval, jestliže hned v případě prvního dokumentu, který jsem měl v ruce a na nějž současně odkazuje autor, jsou jeho závěry zcela pomýlené? Jan Masaryk předem *nepřipravil* přílet Edvarda Beneše do Londýna „diplomatickým zákrokem ve Foreign Office" už 20. října 1938, jak tvrdí autor (pozn. 21 na s. 463). Naopak, v příslušném svazku, na nějž Dejmek odkazuje, se lze dočíst, že do centra britské diplomacie přispěchal Masaryk až 28. října, tedy šest dní po exprezidentově příletu, a to s velkou omluvou, že britskou administrativu neinformoval dříve...[20]

Práce s historickou interpretací

Vzhledem k výše uvedeným ukázkám Dejmkovy práce s prameny i angličtinou je ovšem třeba přistupovat opatrně také k jeho závěrům a zjištěním.

Samozřejmě, v dílech podobného rozsahu se patrně nelze vyvarovat určitého penza věcných chyb. Budiž tedy řečeno, že labouristy nelze označit za vítěze volebního zápasu z prosince 1923, jestliže získali 191 mandátů oproti 258 mandátům pro konzervativce (s. 86),[21] ale ani volby v roce 1929 neskončily „výrazným vítězstvím labouristů" a rozhodně nebyly prvními s „účastí ženského elektorátu" (s. 170).[22] Francouzský „generalissimus", tedy náčelník Národního štábu obrany a generálního

---

20 Masaryk poukázal na „mysteriózní telefonní vzkaz" ze soboty 22. října v 10.45, aby se ihned dostavil na letiště v Croydonu, kde měla namísto jednoho letadla přistát dvě... Dorazil pozdě, manželé Benešovi už byli pryč, když byli „laskavě a rychle" propuštěni imigračními a celními úředníky. „Výše uvedený vzkaz byl pro mne jedinou indikací příletu Monsieur Beneše. Zdá se, že rozhodnutí bylo přijato dosti náhle," dovozoval Masaryk a nejasnost onoho vzkazu si vysvětloval odůvodněnými obavami o Benešovu bezpečnost při přeletu přes Německo. Šestidenní zpoždění pak zdůvodňoval svým původním očekáváním, že bylo předem informováno britské vyslanectví v Praze, zatímco naopak v Praze se domnívali, že britské úřady upozorní on sám. Že je nakonec oficiálně neinformoval vůbec nikdo, zjistil Masaryk až 27. října. Den nato ho ve Foreign Office zástupce státního podtajemníka Sir Lancelot Oliphant uklidňoval s tím, že není třeba se omlouvat. (*PRO*, FO 371/21 588, C 13246/13246/12, Masarykova nóta, 28.10.1938; Oliphantův záznam, 28.10.1938.)

21 Autor přitom volební výsledky zmiňuje, jakkoli uvádí pro labouristy o jeden hlas více než jiné zdroje (pozn. 87 na s. 94). Viz BUTLER, David – BUTLER, Gareth: *Twentieth Century British Political Facts 1900–2000*. London, Macmillan Press 2000, s. 235.

22 Podle počtu získaných hlasů konzervativci dokonce zvítězili se ziskem 8,7 milionu hlasů oproti 8,4 milionům pro labouristy (procentuálně 38:37), zatímco v počtu získaných mandátů labouristé konzervativce těsně předstihli poměrem 288:260. Liberálové získali 5,3 milionu hlasů, tj. 23 procent, a 59 mandátů. (Viz *tamtéž*, s. 235.) Volební právo bylo ženám přiznáno už v roce

štábu, se jmenoval Maurice Gustave Gamelin, nikoli Gammelin (s. 433); jde o drobnost, ale o to nevěrohodněji vyzní, když Dejmek na jiném místě ironizuje pečlivost Runcimanových příprav na jeho misi v Československu poukazem na chybu v pravopisu jména K. H. Frank, které se dopustil v jednom z dopisů do Londýna (pozn. 60 na s. 413). Jestliže autor hovoří o liberálech coby součásti národní koalice ve vládách třicátých let (s. 191), měl by upřesnit, že šlo pouze o jejich „národní" odnož pod vedením sira Johna Simona, zatímco větší část strany, od roku 1935 vedená pozdějším ministrem letectví Archibaldem Sinclairem, zůstávala v opozici. Žádná „říšsko-německá SdP" neexistovala (s. 330). „Směrnice o německo-rakouském sjednocení", sjednaná v březnu 1931 ve Vídni, se měla stát základem pouze *celní* unie, na což by bylo vhodné upozornit čtenáře dříve než o stránku a půl později v citaci jedné ze zpráv československého vyslanectví (s. 187 n.). Také jsem dlouho přemýšlel o tom, koho má Dejmek na mysli v následující větě: „Vděk projevila i v parlamentu přítomná královna Marie, nedávno zesnulá 'královna matka'" (pozn. 99 na s. 449). Královna Marie ve skutečnosti byla už v roce 1938 „královnou matkou" a zemřela v roce 1953. Naopak nedávno – v roce 2002 – zesnula jiná „královna matka", Alžběta, rozená Lady Elizabeth Bowes-Lyon, Mariina snacha a manželka Jiřího VI., tj. v době Mnichova královna Alžběta. Byla to tedy Marie – „královna matka", kdo v Dolní sněmovně poslouchal na galerii Chamberlainův projev, v jehož závěru premiér oznámil pozvání do Mnichova. Radovala se společně s téměř všemi přítomnými a zemřela o patnáct let později.[23]

To vše jsou ovšem drobnosti. Mnohem závažnější je, že autor přistupuje se silnou předpojatostí k meziválečné britské politice vůči Evropě a příliš se mu nedaří nevnímat ji jako „prehistorii" Mnichova, jak si sám vytýčil v úvodu knihy (s. 10). Patrně jediným kritériem pro jeho mnohdy velmi břitké soudy je aktuální míra náklonnosti Londýna vůči Československu a jeho zahraniční politice, naopak pro základní cíle meziválečné britské politiky vůči kontinentu nejeví pražádné porozumění. Poválečné stabilizace a uklidnění Evropy mělo být v britských představách dosaženo formou hospodářské kooperace a odstraňování celních bariér (na něž měla v ideálním případě navázat spolupráce politická). Cesta ke stabilitě a nekonfliktní koexistenci, která by Londýnu umožnila minimalizovat vlastní angažmá a s o to větším klidem pak napřít ochabující síly impéria do jiných problémových regionů, však rozhodně nevedla přes ozbrojené konflikty mezi nově vzniklými státy středoevropského regionu. Otázka formy politické vlády při těchto snahách hrála z britského pohledu přinejmenším do poloviny třicátých let méně významnou úlohu. V tomto směru byla britská politika racionální, leč bohužel neúspěšná. Zvítězila řevnivost a neschopnost překonat ideologické bariéry a historické averze, což na sklonku třicátých let usnadnilo sílícímu lokálnímu hegemonovi – nacistickému Německu – úspěšně praktikovat politiku *divide et impera* a i díky ní se přerodit v hegemona kontinentálního.

1918, jakkoli až po dovršení 30. roku věku. V roce 1929 byly ženy poprvé ve volbách věkově zrovnoprávněny s muži, tj. i ony se mohly voleb zúčastnit po dovršení 21 let.

23 Viz ROBERTS, Andrew: *Eminent Churchillians*. London, Phoenix 1995, s. 19.

Na rozdíl od Jindřicha Dejmka tak například nevidím rozpor mezi na jedné straně vehementním britským tlakem na Rumunsko, aby jeho jednotky na podzim 1919 vyklidily východní část Maďarska i jeho metropoli, a na straně druhé faktem, že proti pravicovému, antidemokratickému režimu v Maďarsku „již Angličané tolik energie neprojevovali" (s. 28). Rozumím tomu, že výše uvedené priority dovedly Británii (a spolu s ní další země „velké" Dohody) až k záměru diktovat nástupnickým státům volný obchod, který bych určitě nenazýval „nebezpečím" (s. 32). Je podle mě pochopitelné, že se Londýnu nelíbila československá iniciativa v reparační komisi, aby z britské půjčky Maďarsku určené na hospodářskou obnovu byly hrazeny maďarské reparační povinnosti, a že proti tomuto stanovisku zakročil i pozdržením druhé tranše československé půjčky. Z faktu, že tento britský postoj vůči politice Malé dohody zdůvodňoval v interních záznamech Foreign Office i Alexander Cadogan, bych nededukoval jeho protičeskoslovenské zaměření a závěr, že „nevěstilo nic dobrého", jakmile se v lednu 1938 „vyšplhal po byrokratických příčkách Foreign Office do předůležité funkce stálého sekretáře ministerstva" (pozn. 48 na s. 92). Nemyslím si rovněž, že ministra zahraničí Anthonyho Edena v jeho důraznější politice vůči Německu na přelomu let 1937 a 1938 odmítali podpořit Orme Sargent a právě Alexander Cadogan, kteří prý „byli připraveni akceptovat i německý vliv a dominace [?] ve střední Evropě, což měli mimochodem právě českoslovenští diplomaté brzy pocítit". V případě Sargenta Dejmek sám svou tezi spolehlivě vyvrací na stranách 323 a 324 či v poznámce 69 na straně 377. Během roku 1939, ale vlastně už i v roce předchozím, to byl právě Sargent, kdo například opakovaně tvrdě kritizoval až ironizoval zejména ústupnost a naivitu britského velvyslance v Berlíně Nevila Hendersona.[24] Někdy bývá „Moley", jak Sargentovi přezdívali, dokonce označován za Vansittartova spojence.[25] A Cadogan? Ten se předně do funkce stálého státního podtajemníka ve Foreign Office[26] dostal právě Edenovým přičiněním, když zjevně povahově a lidsky komplikovaný Robert Vansittart byl v lednu 1938 povýšen do nově vytvořené, a tudíž ve stabilním britském systému méně vlivné funkce vrchního diplomatického poradce vlády Jeho Veličenstva.[27] Především to ovšem byl zejména Cadogan, kdo jindy tak váhavého Halifaxe přiměl po druhé Chamberlainově schůzce s Hitlerem v Godesbergu k zaujetí neústupného postoje vůči premiérově ochotě přijmout Hitlerův diktát.[28] To se ovšem v Dejmkově knize nedočteme. V ní jsou totiž postavy rozděleny na kladné („českoslo-

---

24 Viz např. *PRO*, FO 371/228958, C 2925/7/12, Sargentův záznam, 13.3.1939; C 4897/13/18, Sargentův záznam, 15.4.1939. Viz též COLVIN, Ian: *Vansittart in Office*. London, Victor Gollancz Ltd. 1965, s. 203, 231, 323.

25 Viz např. NEVILLE, Peter: Rival Foreign Office Perceptions of Germany, 1936–39. In: *Diplomacy & Statecraft*, roč. 13, č. 3 (2002), s. 137–152.

26 Dejmek se po celou knihu nerozhodl mezi termíny „státní sekretář" (s. 324), „stálý sekretář" (s. 349) či „podsekretář", případně „permanentní sekretář" (s. 183) nebo „státní tajemník" (s. 297).

27 Viz COLVIN, I.: *Vansittart in Office*, s. 170.

28 DILKS, David (ed.): *The Diaries of Sir Alexander Cadogan 1938–1945*. New York, G. P. Putnam's Sons 1972, s. 103–106, deníkové záznamy z 24. a 25.9.1972.

venští demokraté" v čele s Edvardem Benešem) a záporné (kromě představitelů okolních států především naprostá většina britských politiků a diplomatů), které si až na výjimky (Churchill, Eden a částečně Vansittart) nesou svá polarizační znaménka celým textem, aniž by autor vnímal proměny jejich postojů, váhání, vnitřní pnutí a pracné hledání kompromisů či východisek ze složitých a velmi vysokými sázkami provázených situací.

Takovýto selektivní přístup k pramenům, spojený s apriorním nálepkováním hlavních protagonistů dramatu, autorovi umožňuje líčit britské diplomaty vesměs jako neprozíravé, krátkozraké hlupáky, kteří byli ve své politice hnáni svým germano-, austro-, případně hungarofilstvím kombinovaným se zaujatostí až averzí vůči všemu českému. Jistě, pro vyslance Josepha Addisona či tajemníka Roberta Hadowa, působící v klíčovém období třicátých let na vyslanectví v Praze, je možná taková interpretace opodstatněná, stěží však už pro posledního vyslance Basila Newtona, a už vůbec ne v případě mnoha úředníků Foreign Office včetně Cadogana a Sargenta. Pokud se ovšem k takovým soudům necítí Jindřich Dejmek oprávněn na základě jakékoli kritické zmínky o Československu a jeho vnitřním uspořádání. Mnohé by tomu nasvědčovalo. Tak například se autor doslova vysmívá závěrům, jež si proslulý historik Arnold Toynbee udělal při svém „výletu do 'Sudet'": „A tu byl prý šokován stále patrnými důsledky hospodářské krize..." (s. 326 n.) Jistě, některé další Toynbeeho soudy se ukázaly být mylné. Ovšem viditelnou bídou Němci obývaného pohraničí byli překvapeni mnozí další – kupříkladu též jeden z nejhalasnějších kritiků politiky appeasementu a člen nepočetné „Churchillovy skupiny" v Dolní sněmovně Robert Boothby.[29] O Johnu Simonovi, jakkoli patřil k předním protagonistům appeasementu,[30] naopak asi nelze říci, že svoji „linii důsledně sledoval až do výbuchu nové války, a ještě v letech 1939–40 se vyslovoval pro mír s Německem" (pozn. 75 na s. 202). Vždyť to byl právě John Simon, kdo večer 2. září 1939 vedl malou „kabinetní vzpouru", když se jemu a skupině jeho kolegů zdálo, že Chamberlain váhá, zda dostát britskému závazku vůči Polsku.[31] Na straně 334 se zase mimo jiné dozvíme, že Halifaxem při jeho návštěvě na

---

29 RHODES JAMES, Robert: *Bob Boothby: a Portrait*. London, Hodder & Stoughton 1991, s. 179.

30 Simon také nepociťoval žádné zvláštní sympatie k Československu, což dokazuje jeho následující vyjádření na jednání vládního výboru pro zahraniční politiku: „...Československo je moderním a velmi umělým výtvorem bez jakýchkoli skutečných kořenů v minulosti." I na tento citát mohl Jindřich Dejmek narazit, pokud by byl skutečně pracoval s *Cabinet Papers*. (*PRO*, CAB 27/623, záznam jednání Foreign Policy Committee, 18.3.1938; viz též GILBERT, Martin (ed.): *Winston Churchill*, průvodní sv. 5: *The Coming of War, 1936–1939*. London, Heinemann 1975, s. 948.)

31 Viz blíže HILL, Christopher: *Cabinet Decisions on Foreign Policy: The British Experience. October 1938 – June 1941*. Cambridge, Cambridge University Press 1991, s. 92. V Simonově pracovně se po odpoledním jednání kabinetu a následném vystoupení premiéra v Dolní sněmovně sešla skupina ministrů (kromě Simona Anderson, Burgin, Colville, De La Warr, Dorman-Smith, Elliot, Hore-Belisha, Morrison, Stanley, Wallace), kteří se po krátké diskusi odebrali k premiérovi, aby mu „velmi důrazně" sdělili, že ultimátum Německu musí být okamžitě odesláno. Později večer se připojili ještě Kingsley Wood a Malcolm MacDonald. Na nočním jednání vlády bylo nakonec rozhodnuto vydat dvouhodinové ultimátum následující den v 9 hodin. Hill však dokládá, že

Berghofu „neotřásl ani Hitlerův výlev, že by rozřešil indickou otázku zastřelením Gándího [sic] nebo desítek jemu podobných". Dejmek se přitom opírá o Halifaxovu biografii od Andrewa Robertse. Ten ovšem s odvoláním na paměti Ivone Kirkpatricka píše: „Během této tirády Halifax 'zíral na Hitlera se směsicí údivu, odporu a soucitu. Dal najevo svůj nesouhlas, ale bylo by bývalo ztrátou času se hádat."[32] Takto tedy Jindřich Dejmek pracuje s odbornou literaturou... Jeho hodnocení Halifaxova vnitřního rozpoložení je na první pohled nevěrohodné – ještě než se snad některý zvídavý čtenář rozhodne nahlédnout do použitých zdrojů. Vždyť Halifax – na rozdíl od jiných britských představitelů v čele s Churchillem – jak známo Gándhím nepohrdal, naopak si ho lidsky vážil a neváhal s ním coby indický místokrál opakovaně jednat a uzavírat dohody, přičemž oceňoval, že to má smysl.[33] Skutečně si nemyslím, že národovecký zápal spojený s vnímáním většiny událostí z české či československé perspektivy by měl historika dovést až k podávání pokřivených obrazů minulosti a cílenému zkreslování úloh, jež v ní hrály jednotlivé osobnosti, jakkoli historikovi nesympatické.

Nevalnému mínění o představitelích britské politiky a diplomacie, jež si zřejmě má čtenář z knihy za každou cenu odnést, odpovídá i zvolené pojmosloví: Relace britských diplomatů Dejmek opakovaně označuje za lži, či dokonce bláboly, Henderson se dopouští „papouškování" (pozn. 131 na s. 380) atd. Když ovšem Addison v srpnu 1936 dospěje překvapivě k závěru, že 85–95 procent sudetských Němců jsou nyní nacisté usilující o spojení s Německem či vládu spolu s ním v celých Čechách, Dejmek nepochopitelně usoudí, že k tomu není co dodat (s. 321)! Těžko lze také akceptovat hodnocení, podle něhož na přelomu srpna a září 1938 zvolil lord Runciman „roli blížící se povaze diktátora. Diktátora prezidentovi a vládě suverénního státu" – jakkoli Dejmek vychází z Runcimanova předchozího vyjádření v dopise Halifaxovi, že je sám „méně než diktátor, ale více než jen poradce" (s. 401, 383). Churchill zase vedl v březnu 1925 „nejzuřivější útok" proti spojenectví s Francií (s. 126), zatímco britský tisk se dopouštěl „velebení pešťského ministerského předsedy G. Bethlena" (s. 168). Zprávy lorda Rothermera o Československu byly jistě silně neobjektivní, ale je otázka, zda je proto označovat za „drzost". A pokud už se autor rozhodne pro takto silné výrazy, stálo by za to zjistit si alespoň přesné jméno jejich adresáta a nekomolit je důsledně na „Rothemere" (třikrát na s. 324 n.). Newton byl v červenci 1937 „evidentně nesmírně podrážděn" neochotou svého francouzského kolegy podporovat tlak na pražskou vládu (s. 328) a v září 1938 „vyhrožoval" prezidentovi, že Hitler může požádat o právo

---

britské váhání 1.–2. září vyplynulo z francouzské neochoty souhlasit se stanovením nejzazší lhůty na půlnoc 2.–3. září, nikoli z neochoty britské vlády či její části vydat ultimátum jako takové.

32 „During this tirade Halifax 'gazed at Hitler with a mixture of astonishment, repugnance and compassion. He indicated dissent, but it would have been a waste of time to argue.'" ROBERTS, Andrew: *'The Holy Fox': The Life of Lord Halifax*. London, Phoenix 1997, s. 72. Citát je korektně přejat z Kirkpatrickových pamětí *The Inner Circle: The Memoirs of Ivone Kirkpatrick* (London, Macmillan 1959, s. 97).

33 Viz blíže ROBERTS, A: *'The Holy Fox'*, s. 31–43; viz též HALIFAX, the Earl of: *Fulness of Days*. London, Collins 1957, s. 146–151.

na sebeurčení pro sudetské Němce či bude volat po plebiscitu (s. 402); Chamberlain o několik dnů později vyrazil do Berchtesgadenu na „výlet" (s. 419) a vyslanec Addison si v poznámce č. 6 na straně 337 dokonce „nastavil zrcadlo"... Přičteme-li k tomu Dejmkův oblíbený termín „džentlmeni z Whitehallu" (s. 158, 280), „džentlmeni z Downing Street" (s. 345), „džentlmeni v metropoli na Temži" (s. 257) či „džentlmeni ve Foreign Office" (s. 384),[34] navíc občas stavěný do kontrapozice vůči „československým" či „pražským demokratům" (s. 158 aj.), dostaneme terminologickou melanž, která podle mého soudu nemá v moderní historiografii počátku 21. století co dělat.

Proti takovémuto pojmosloví pak působí téměř komicky, jestliže Dejmek na několika místech dává do ironických uvozovek slovo „český" tam, kde ten či onen britský představitel či pozorovatel měl – politicky korektně – použít „československý" (s. 321, 327, 371 n.). Na to jsou citliví mnozí čeští autoři, aniž by si uvědomovali, že v takových případech zpravidla nešlo o zlou vůli, nýbrž zjednodušování – jako když stejně nepřesně užíváme termínů „ruský" pro „sovětský", „holandský" pro „nizozemský" a – „anglický" pro „britský". Ostatně, Jindřich Dejmek je toho zářným příkladem, když v celé knize používá termíny „britský" a „anglický" stejně jako „Britové" a „Angličané" coby synonyma – podle toho, jak mu zřejmě velí cosi, co se zdráhám nazvat jazykovým citem.

Celou knihu prostupuje ponurý protibritský tón, který graduje v náznacích, jako by to vlastně byla Velká Británie, kdo jako první otevřel sudetoněmeckou otázku a přispěl k její eskalaci svými doporučeními vstřícného přístupu vůči německé menšině (s. 289, 337). Autor si nikde ani nepoložil otázku, zda britské nabádání československých představitelů, aby vyšli německému obyvatelstvu vstříc národnostními ústupky, dokud je čas, zlepšili tak vlastní mezinárodní postavení a rozhodně nečekali až na Hitlerův nátlak (s. 327, 349, 352 aj.), nemělo racionální základ. V poznámce 113 na straně 343 Dejmek poněkud tajemně tvrdí, že ne všechny britské dokumenty potvrzují Sargentovo tvrzení z listopadu 1937, že Henlein a jeho emisaři byli při všech setkáních s britskými představiteli nabádáni, aby spolupracovali s československou vládou. Má snad autor dokumenty, podle nichž Britové Henleina a spol. naopak vyzývali, aby s československou vládou nespolupracovali a upřednostnili „konflikt místo společenství"?

V celé knize nenajdeme soustavnější vysvětlení toho, proč se vlastně Británie v sudetoněmeckém sporu angažovala, proč se raději skutečně neuchýlila k vyjádření nezájmu na dění v této části světa a nepřenechala střední a východní Evropu „výlučné německé dominanci", jak podle Dejmka měla zřejmě nakonec učinit v blíže neurčeném momentě po roce 1936.[35] (Nabízí se ovšem otázka, kdy se tak mělo stát, jestliže

34 Je zajímavé, že se tu autor náhle drží české transkripce. Jen si tak zkouším představit, jak by se asi Jindřich Dejmek rozčiloval, pokud by si například nějaký britský historik podobným způsobem opakovaně bral do úst „rovnostáře z Hradčan", kteří by pak vystupovali v protikladu k „londýnským demokratům"...

35 Ani tady se však v Dejmkových stanoviscích není lehké vyznat. Na s. 293 (rok 1936) totiž – s vlastním zvýrazněním kurzivou – píše: „Britská politika ale *tehdy* – bez ohledu na jisté germanofilství některých vyšších úředníků Foreign Office i patrný vliv německé propagandy o Česko-

v září 1939 Británie vstoupila do války na základě garance Polsku z března 1939.) Stejně tak není fér, jestliže je „appeaserský" projekt čtenáři představen v plném rozsahu v hlavním textu, zatímco pouze do poznámky na konci kapitoly autor uvede, že – jak „nutno přiznat" – politik výše postavený následně tento plán odmítl (s. 280 a pozn. 17 na s. 303). Něco podobného autor provedl tam, kde interpretuje postoj dominií v případě vypuknutí války o Československo: V hlavním textu „přinejmenším část z nich – zástupci Austrálie a Nového Zélandu – naznačila, že vstoupí-li Británie do války, budou ji muset dominia v několika dnech následovat". V poznámce pak ovšem nalezneme následující upřesnění: „Fakticky ale zástupci dominií, zvláště delegát Jižní Afriky te Water, vyvíjeli na Brity neustálý nátlak, aby pokračovali ve vyjednávání – a v tlaku na 'Čechy'." (s. 433 a pozn. 69 na s. 447) Jinde zase Dejmek uklidí jen do poznámky dosti významné britské varování Henleinovi, že způsobí-li svou neústupností válku, bude Německo nuceno čelit veškeré moci Velké Británie i spojenců Československa (pozn. 62 na s. 413). Výsledkem je stav, kdy můžeme soustavně sledovat a spolu s autorem odsuzovat nátlak Londýna na Prahu, zatímco jeho politika vůči Berlínu v československé otázce je zachycena jen selektivně. Zcela tak zaniká ona dvoukolejnost britské politiky – jakkoli nakonec neproduktivní – z jara a léta 1938, jejíž metodu tak pregnantně vystihl R. A. C. Parker: „Francouzi a Češi měli být drženi na uzdě tím, co by Britové mohli neudělat; Němci tím, co by Britové mohli udělat."[36]

Jan Masaryk, v letech 1925–1938 čs. vyslanec v Londýně. Optimismus vyzařoval i z jeho zpráv zasílaných v druhé polovině 30. let do Prahy (foto viz Telford Taylor: Munich: the Price of Peace. *London – Sydney – Auckland – Toronto, Hodder & Stoughton 1979)*

Přes toto všechno ovšem není zcela jasné, jaké je vlastně Dejmkovo hodnocení britské politiky, jestliže na různých místech (kupříkladu na s. 140 a 141, 232, 234 a 235) nalezneme v podstatě vyvážené soudy, v nichž autor zmiňuje reálná úskalí a problémy objektivně limitující britskou zahraniční politiku v meziválečném období, uvádí množství britských závazků a upozorňuje na hierarchii priorit metropole impéria. Pak ovšem vždy pokračuje

slovensku, který bude ještě připomenut – nepomýšlela ani na ústup z kontinentu, ani na přenechání jeho centrální a východní části výlučné německé dominanci." Na s. 333 (rok 1937) ovšem – podle mě výstižně – uvádí, že „ani Chamberlain nechtěl nikdy ponechat Hitlerovi ve střední Evropě zcela volnou ruku".

36 „The French and the Czechs would be restrained by what the British might not do; the Germans by what the British might do." (PARKER, R. A. C.: *Chamberlain and Appeasement: British Policy and the Coming of the Second World War*. London, Macmillan Press 1993, s. 140.)

v líčení britské politiky coby zlolajné a vůči Československu *a priori* nepřátelsky naladěné...

Řekl bych, že tato rozpolcenost v hodnoceních britské politiky může mít svůj původ v autorově snaze nějakým způsobem integrovat do svého těžkopádného vyprávění pokud možno veškerou literaturu, kterou nashromáždil. To ovšem mnohdy dost dobře nelze, a tak jsou výsledkem některé překvapivé interpretační obraty: Dejmkova základní pozice vůči appeasementu je samozřejmě antirevizionistická (proti čemuž vůbec nic nenamítám, což raději předem zdůrazňuji...) a v mnohém se opírá o knihy R. A. C. Parkera. Pak se ovšem na straně 441 dočteme, že Chamberlainova slova o Mnichovu coby „prologu k rozsáhlejšímu urovnání, jímž může Evropa dosáhnout míru", jež premiér pronesl po návratu z bavorské metropole, byla „jen slova, určená jásajícím davům na hestonském letišti, což si uvědomoval i Chamberlain sám". A o kus dál se – ještě překvapivěji – dozvíme, že vývoj v Německu „v první dekádě listopadu 1938 měl Chamberlaina definitivně přesvědčit, že Británie – a spolu s ní i Francie – skutečně musí být připravena 'na nejhorší'", což autor opírá o slova britského *chargé d'affaires* v Berlíně George Ogilvie-Forbese o nemožnosti budování míru s německou vládou (s. 457). Přestože očekávám, že mě Jindřich Dejmek záhy vyzve, abych k jeho knize napsal revizionistický pandán (učinil tak v případě Jiřího Ellingera),[37] přiznám se, že takto revizionistické a k Chamberlainovi vstřícné názory nezastávám ani já... Důvodem náhlého autorova obratu je skutečnost, že pro pomnichovské období si coby vodítko nalistoval patřičné pasáže ve Feilingově biografii Chamberlaina a také ve studii Davida Dilkse.[38] Sice tak zpestřil svůj poznámkový aparát, avšak zjevně mu uniklo, že Parkerova interpretace Chamberlainovy pomnichovské politiky na jedné straně a interpretace Dilksova, respektive Feilingova, na straně druhé jsou vlastně dvěma protipóly letité diskuse. A tak jestliže na některých místech autor přejímá hodnocení Keitha Feilinga, Davida Dilkse či Andrewa Robertse, zpravidla si tak protiřečí se svým apriorním názorem prezentovaným všude jinde. A v neposlední řadě není možné Chamberlainova stanoviska vyvozovat z hodnocení Ogilvie-Forbese, protože názory obou mužů na Německo a možnost spolupráce s ním se diametrálně lišily.[39]

A tak mám dobré důvody souhlasit s Ellingerovým soudem, že v praxi se Dejmek v britské literatuře o appeasementu – stejně jako v názorových odlišnostech mezi britskými úředníky a diplomaty zkoumané epochy – nikterak skvěle neorientuje, jakkoli jí shromáždil velké množství a věnoval jí jednu ze svých přípravných studií.[40] Na absenci některých důležitých prací Donalda C. Watta, Martina Gilberta nebo Johna

37 DEJMEK, J.: Odpověď zklamanému recenzentovi.

38 FEILING, Keith: *The Life of Neville Chamberlain*. London, Macmillan Press 1946, s. 382; DILKS, David: 'We must hope for the best and prepare for the worst': the Prime Minister, the Cabinet and Hitler's Germany, 1937–1939. In: FINNEY, Patrick (ed.): *The Origins of the Second World War*. London, Arnold 1997, s. 43–62, zde s. 47.

39 Viz blíže STRANG, Bruce: Two Unequal Tempers: Sir Ogilvie-Forbes, Sir Nevile Henderson and British Foreign Policy, 1938–39. In: *Diplomacy and Statecraft*, roč. 5, č. 1 (1994), s. 107–137.

40 DEJMEK, Jindřich: Britský appeasement: Bilance půlstoletí trvající historiografické diskuse. In: *Český časopis historický*, roč. 98, č. 1 (2000), s. 130–142.

Charmleyho už přede mnou také upozornil Jiří Ellinger.[41] Bylo by samozřejmě možné jmenovat i jiné zásadní práce – kupříkladu z pera Michaela Howarda, věnované britské strategii.[42] Důležitou studii Milana Haunera o britském oceňování, či spíše podceňování vojenské hodnoty československých ozbrojených sil Jindřich Dejmek opomenul rovněž.[43] Možná i z těchto důvodů v knize chybí nějaká hlubší úvaha nad britskou strategií a autor neanalyzuje ani zprávy britských náčelníků štábů o mizivých šancích britského impéria v hrozící globální konflagraci (jež jsou ostatně také dostupné v už zmiňovaných *Cabinet Papers*, které má Dejmek uvedeny v seznamu použitých pramenů).

Jistě, přes všechny výhrady přináší Dejmkova práce po materiálové stránce mnoho nového. K téměř každé meziválečné diplomatické zápletce, v níž byla tak či onak zaangažována ostrovní říše, teď máme k dispozici snadno dostupný komentář československých diplomatů působících v Londýně či na pražském „zamini". Nechci, aby to vyznělo jako ironie; i toto je samozřejmě přínosné. Ale nemohu nelitovat, že Jindřich Dejmek na této úrovni ustrnul. Zvláště když jeho kniha přináší řadu poznatků nepříliš známých, případně zcela objevných: Předestírá tak kupříkladu nesmyslný pacifismus opoziční Labour Party (striktně zastávaný až do roku 1937), jakož i nejeden prohřešek Churchilla i Edena proti jejich budoucí auře jasnozřivých odpůrců fašismu a ustupování Německu. Nesmírně zajímavá je také dvojaká Benešova politika na podzim 1923, kdy na jednu stranu nabádal Londýn k razantnímu varování před hohenzollernskou restaurací včetně hrozby sankcemi, zatímco naopak Paříž od takových kroků odrazoval (s. 86). Neméně pozoruhodný je též pokus Stojadinovičovy diplomacie zhoršit před Runcimanovým příjezdem do Prahy Benešovu pozici poukazy na prezidentovo záměrné protahování jednání se sudetoněmeckými představiteli (s. 391 a pozn. 46 na s. 412). Ke zcela unikátním zjištěním pak patří – při vší své spornosti – výše zmíněný výrok Jana Masaryka o Benešově represivní politice (s. 318). Jako v celé knize mi však i v těchto případech chybí Dejmkovo tázání se po příčinách a alespoň snaha hledat na

41 Jelikož Dejmek ve všech svých odpovědích tento fakt vyvracel a označoval jej za polopravdu, případně se jal dokazovat, že publikace těchto autorů, jež on sám nashromáždil, se jeho tématu *týkají* jen okrajově, budiž definitivně řečeno, o jaké knihy či studie se především jedná: WATT, Donald C.: British Intelligence and the Coming of the Second World War in Europe. In: MAY, Ernest R. (ed.): *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment between the Two World Wars*. Princeton, Princeton University Press 1984, s. 237–270; WATT, D. C.: Chamberlain's Ambassadors. In: DOCKRILL, Michael – McKERCHER, Beian (ed.): *Diplomacy and World Power: Studies in British Foreign Policy 1890–1950*. Cambridge, Cambridge University Press 1996, s. 136–170; WATT, D. C.: Churchill and Appeasement. In: BLAKE, Robert – LOUIS, Roger W. (ed.): *Churchill: A Major New Assessment of His Life in Peace and War*. Oxford, Clarendon Press 1996, s. 199–214; GILBERT, Martin: *The Roots of Appeasement*. London, Weidenfeld & Nicolson 1966; TÝŽ: *Prophet of Truth: Winston S. Churchill 1922–1939*. London, Heinemann 1976; CHARMLEY, John: *Chamberlain and the Lost Peace*. London, Papermac 1991.

42 Viz zejména HOWARD, Michael: *The Continental Commitment: The Dilemma of British Defence Policy in the Era of Two World Wars*. London, Penguin Books Ltd. 1974.

43 HAUNER, Milan: Czechoslovakia as a Military Factor in British Considerations of 1938. In: *The Journal of Strategic Studies*, roč. 1, č. 2 (1978), s. 194–222.

ně odpověď: Jak se mohli labouristé později věrohodně distancovat od Mnichova a appeasementu, když po léta kritizovali každou penny určenou na zbrojní výdaje? Proč Beneš říkal na každou stranu něco jiného a následně se – vlastně po celý život – dostával do trapných situací, jakmile si jeho posluchači takovéto rozporné výroky navzájem sdělili? A o co šlo Janu Masarykovi, jestliže skutečně řekl to, co uvádí O'Malley? Proč vlastně byly zprávy československého vyslanectví v tolika případech nepřesné a proč Masaryk o tolika důležitých jednáních ve Foreign Office neinformoval vůbec? Proč nebyla československá propaganda v Londýně schopna čelit maďarské (s. 31 a pozn. 67 na s. 174 n.)? A tak by bylo možné pokračovat.

Oč kritičtější je Dejmek k politice britské, o to pozitivněji hodnotí československou zahraniční politiku: Edvard Beneš zpravidla zastává „zřejmě jediný možný postoj" (s. 128). Výjimkou je snad jen prezidentův rozhovor s britským žurnalistou Richardem Keanem 2. března 1938, jemuž „zřejmě nepříliš taktický" připomněl svoji ochotu z mírové konference odstoupit Německu západní oblasti s devadesáti až sty procenty německé populace (pozn. 45 na s. 376). Bez kritického komentáře či jakéhokoli pokusu o interpretaci zůstává také soustavné líčení mezinárodního postavení Československa v těch nejrůžovějších barvách – ať už ze strany Beneše a jeho spolupracovníků před československou veřejností (počínaje Locarnem a konče situací bezprostředně před Mnichovem) nebo ve zprávách londýnského vyslanectví. Už tradiční je Dejmkova interpretace květnové mobilizace: Autor se pozastavuje nad tím, že mohou ještě dnes někteří historikové redukovat kořeny a průběh víkendové krize na otázku zpravodajských her (pozn. 117 na s. 380). Neplatí tedy, že československá vláda se rozhodla mobilizovat na základě mylného a mylně vyhodnoceného zpravodajství, jakkoli zjevně nemělo své kořeny v Moskvě?[44] Autor pouze konstatuje, že vláda podle něj měla dost důvodů přijmout razantní opatření. Vůbec také nezmíní, jak dramaticky se v důsledku květnové krize zhoršilo mezinárodní postavení, a zejména kredibilita Československa (s. 368–370). Bez kritičtějšího komentáře ponechává Dejmek také onu plejádu československých představitelů, kteří během září 1938 přicházeli s nabídkami územních ústupků Německu (Beneš–Nečas, Hodža, Preiss, „kdosi z ministerstva zahraničí" – s. 421 n., 426). (Škoda že se třeba nepokusil o komparaci, zda a případně do jaké míry se o rok či dva později v podobné situaci o totéž snažili nejvyšší představitelé jiných ohrožovaných zemí srovnatelné velikosti. Vždyť takové srovnání provedl například v říjnu 2003 na konferenci „Mnichovská dohoda – cesta k destrukci demokracie v Evropě", když dokazoval, že k přijetí Mnichova neexis-

44 Viz KOKOŠKA, Stanislav: Několik poznámek k československé částečné mobilizaci v květnu 1938. In: KVAČEK, Robert – SKŘIVAN, Aleš (ed.): *Pocta profesoru Janu Kuklíkovi*. Praha, Karolinum 2000, s. 99–114. K moskevské hypotéze viz LUKEŠ, Igor: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu*. Praha, Prostor 2000, s. 157–168. Sám Lukeš ovšem uvádí, že jde jen o „spekulaci", jež zůstává v „teoretické rovině", a v dostupných materiálech pro ni neexistují důkazy. Dejmkova už dříve patrná snaha Lukeše trochu „odnárodnit" tím, že jej nazývá „Lukesem", působí nejen dětinsky, ale v bibliografickém záznamu českého vydání Lukešovy knihy se navíc jedná o chybu.

tovala z československé strany alternativa.)[45] Také opakovaná ujištění československé vlády i v době mobilizace, že je stále připravena k pokojnému odstoupení československého pohraničí podle britsko-francouzského plánu (s. 430–433), ponechává Dejmek v rovině konstatování, aniž by se alespoň pozastavil nad tím, jakou černou komedii tady politické špičky Československa sehrávaly s mobilizovanými vojáky a celou československou veřejností – jak to vpravdě osobitým způsobem učinil v roce 1989 Jan Tesař.[46]

Dejmek se ovšem ve svém opusu programově vyhýbá téměř jakýmkoli polemikám (nejen s Tesařem)[47] a rovněž jakémukoli zařazení vlastních zjištění a závěrů do kontextu dosavadní odborné literatury. Potvrdil to zcela programově v korespondenci následující po Ellingerově recenzi tvrzením, že „nechtěl poznámkový aparát přetěžovat až na výjimky polemickými exkurzy".[48] Pak se však nabízí otázka, jakého žánru je vlastně Dejmkova kniha. Popularizační jistě nikoli – z mnoha výše uvedených důvodů. A jde o práci vědeckou, přestože jí k tomu chybí jeden ze základních atributů – vědecká diskuse?

Odstavec naplněný kritikou si konečně zaslouží i nakladatelství Karolinum, které jako by se snažilo dokázat, že vědu (a tu historickou zvlášť) atraktivním způsobem provozovat nelze: tradiční šedočervená úprava obálky v kombinaci s cenou 420 korun za čistý text v paperbacku jistě čtenáře a kupce nepřilákají. Také lektoraci bylo určitě možno provést pečlivěji, což platí nejen o citacích z angličtiny, ale rovněž o „rozklížených" poznámkách v jedenácté kapitole, kde je třeba se od čísla 75 dívat vždy o poznámku zpět. Navíc řazení poznámek vždy na konci každé kapitoly, a nikoli pod čarou či eventuelně na konci knihy, nutí čtenáře neustále listovat – zvláště když v nich nachází dost podstatnou část autorových sdělení. Závažným nedostatkem, padajícím ovšem i na autorovu hlavu, je pak absence alespoň jmenného rejstříku, který by čtenáři umožnil v hutné knize něco vyhledat, nebude-li mít sílu ji celou přečíst.

Závěrem

Dejmkova práce patří k těm, jež asi mnohý historik s úctou zařadil do knihovny s hřejivým pocitem, že zase jedno z příslovečných „bílých míst" bylo zaplněno (jak Jindřich Dejmek sám v úvodu předesílá). Pohledy do mohutného poznámkového aparátu

45 DEJMEK, Jindřich: Edvard Beneš, Československo a Mnichov: Reality a mýty okolo osudového rozhodování z konce září 1938. In: NĚMEČEK, Jan (ed.): *Mnichovská dohoda: Cesta k destrukci demokracie v Evropě. / Munich agreement: the way to destruction of democracy in Europe*. Praha, Karolinum 2004, s. 14–40.

46 TESAŘ, Jan: *Mnichovský komplex: Jeho příčiny a důsledky*. Praha, Prostor 2000, s. 18–23. Pro Tesaře však Dejmek mívá jen slova kritiky – naposledy ve zmíněném referátu na konferenci k 65. výročí Mnichova.

47 Jednou z mála výjimek je stručný nesouhlas s Igorem Lukešem (či „Lukesem") právě v otázce příčin květnové mobilizace (pozn. 117 na s. 380).

48 Viz Dejmkův dopis z 26.4.2004, jejž autor sice koncipoval jako mně adresovaný osobní list, ovšem rozeslal ho řadě svých kolegů, zatímco já jsem jej obdržel pouze díky laskavosti jednoho z nich...

i seznamu pramenů a literatury pak možná stály u kořene některých jejích nominací na knihu roku. Nemohu si pomoci, ale po pozorném přečtení *Nenaplněných nadějí* (s pomyslnou laťkou kritičnosti nastavenou alespoň kdesi na úrovni průměrného výkonu při republikových přeborech, což mi snad ambiciózní autor nemůže mít za zlé) se obávám, že ono místo je nyní zaplněno knihou nevysoké hodnoty. Text je to sice rozsáhlý, současně se však vyznačuje absencí hlubšího zamyšlení nad rozebíranými problémy, autorovou vše prostupující předpojatostí, jazykovým neumětelstvím a v neposlední řadě též prazvláštním způsobem práce s prameny a literaturou. Pokud nemá být historiografie zploštěna na pouhé shromažďování informací, jejich chronologické řazení na časové ose a dodané nálepkování podle autorova politického přesvědčení či starosti o jím definované národní zájmy, potom zbyl i na poli československo-britských vztahů mezi vznikem ČSR a Mnichovem dostatek místa pro promyšlenější, poutavěji koncipované a pečlivěji zpracované publikace.

Anebo jinak: pokud nechceme zůstat koncepčně a metodologicky několik desetiletí za progresivními trendy západní historiografie, namísto analýzy a hledání příčin se spokojit s národoveckým chválením „našich" a poukazováním na věrolomnost druhých, a ještě nadto nudit čtenáře nezáživným podáním, potom takovýmto způsobem o historii psát nelze.

Diskuse

Rozpaky nad provinciálním „realismem“

Miloš Havelka

Svou informaci o prezentaci výsledků pražského Centra orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, kterou 20. října 2004 uspořádalo centrum spolu s Tiskovým odborem AV ČR, nadepsanou „Rozpaky nad 'Oral history'“ a uveřejněnou ve čtvrtém čísle časopisu *Historie a vojenství* z minulého roku (s. 121 n.), doprovodil Jiří Bílek jejich fejetonistickým komentováním. Podle něj předložená „vystoupení bývalých komunistických prominentů vzbudila značné pochybnosti o tom, jaký význam mohou mít pro skutečné poznání dramatických událostí konce komunismu“ audio- a videonahrávky rozhovorů s těmito činiteli. A zároveň s tím zformuloval i své „rozpaky“ nad dnes už ve světě – a díky pracovní skupině Ústavu pro soudobé dějiny aspoň částečně také u nás – standardizovanou metodou orálních dějin, nad jejich významem a možnostmi. Prý zde nesmí jít „jen o pasivní zachycení toho, co kdo vypráví“, kdy by si každý z vyprávějících mohl „říkat opravdu, co chce“. Podle Jiřího Bílka je povinností badatele respondenty „usměrňovat“ a „řídit“.

Kdyby se nejednalo o dost rozšířený předsudek, asi by tvrzení Jiřího Bílka bylo možné odbýt doporučením, aby si autor o předmětu, cílech a metodách orálních dějin prostě něco přečetl, a nepochybně také o rozdílech zájmů, perspektiv a metod historických mikro- a makropřístupů.

Důvod, proč se cítím nucen se k jeho glosám vyjádřit, spočívá v tom, že se za jeho „rozpaky“ skrývá stále přežívající, co do svých principů zastaralá a co do platnosti dost provinciální teoreticko-metodologická pozice, která je nicméně v části české historické obce bohužel stále ještě dost rozšířená. Z tohoto hlediska se jedná o neporozumění systémové.

Zastánci takové pozice touží po velkých legitimizačních syntézách a v jádře vycházejí jednak ze *spontánního dogmatismu* historického poznání, přesvědčeného o neproblematickém přechodu od pramenné zkušenosti k historickým pojmům a od zjištění faktů k jejich vysvětlení, jednak z *naivního realismu*, nepochybujícího, že historická pravda je nezávislá substance bezprostředně existující v pramenech, z nichž – jak

se už před skoro třemi čtvrtinami století posmíval Jan Slavík – je ji údajně možné vydestilovat jako cukr z ovoce.[1]

Neporozumění pojmovému konstruktivismu, na který Slavík tehdy narážel, se na oné pozici, z níž se v Bílkově článku argumentuje, reprodukuje stejně silně, jak málo z ní lze rozumět metodologickému a hodnotovému pluralismu či procedurám historického porozumění, nemluvě o nedůvěře ke konceptům ještě novějším a ještě radikálnějším. Pro Bílka orální dějiny nejsou a ani být nemohou ničím více než možná zajímavým, ale vlastně i nadbytečným ornamentem na stavbě (zdánlivě) objektivní historické nutnosti.

Asi nemá smysl Bílkovi připomínat, že poučení z dějin, které orální dějiny nabízejí, není zavázáno žádné samozřejmé historické pravdě s velkým „P", jíž musíme nakonec všichni společně v úctě podlehnout, a že proto jejich cílem nemůže být „vychovávat" respondenty, případně je „upozorňovat" „na evidentní nepřesnosti a nepravdy", ale že naopak usilují „pouze" o to zjišťovat, jak konkrétní lidé události prožívali, co si během nich mysleli, čemu z nich třeba nerozuměli, jak se rozhodovali nebo nerozhodovali a tak podobně.

Omyly konkrétních individuí, podoby jejich přesvědčení i historické „nepravdy", jejich vítězství i prohry jsou tedy pro porozumění dané politické, sociální a kulturní, zkrátka *historické konstelaci*, v níž se změna udála, pro porozumění jejím možnostem a dynamice možná mnohem důležitější než *post festum* provedená rekonstrukce jejího průběhu.

Jedná se totiž také o to, jak lidé, kteří byli současníky anebo přímo subjekty událostí, tyto události emocionálně vnímali, jak je vyhodnocovali, jak se v nich orientovali a o nich rozhodovali, jak je ovlivňovali nebo jim pasivně přihlíželi, co mohli a co nemohli, a to právě nikoli na základě nějaké (pouze *ad hoc* odhalitelné) velké historické „Pravdy", ale jen ze své „situace", jen na základě zhodnocování své vlastní každodennosti, často z neznalostí a slabostí, z předsudků a iluzí o sobě nebo druhých, nezodpovědně či z pocitu povinnosti, z potřeby věrnosti sobě samému anebo naopak z věrnosti doktríně a tak podobně. I když v daném okamžiku třeba mocní, tak mnohdy přesto velice průměrní, ba dokonce zlí a hloupí, *rozhodovali* o věcech, které je přesahovaly. Což se – mimochodem – děje v dějinách častěji a mívá historicky dlouhodobé a potenciálně i pustošivé následky.

To vše poznávat mi připadá nejen zajímavé, ale i poučné. Nehledě na to, že po teoreticko-metodologických diskusích posledního desetiletí se i u nás stále jasněji ukazuje, že historická nutnost a historická „Pravda" jsou pojmy spíše (politicky) legitimizační než badatelské – a také že dějiny jsou „otevřené" do všech stran, to znamená i do minulosti.

Hlavní výsledky *oral history* tedy obecně nespočívají v kolorování dominující pravdy, ale v prozkoumání vztahu mezi dějinami individuálního života a každoden-

---

1 Srv. SLAVÍK, Jan: Dějiny a přítomnost: Víra v Rakousko a věda historická. In: HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha, Torst 1995, s. 622–672, zde s. 632. Slavíkova stať poprvé vyšla v roce 1931.

nosti, mezi postoji aktérů i diváků, jejich historickými zkušenostmi, kulturními předsudky a politickými přesvědčeními na jedné straně – a změnou společenského a politického systému na druhé straně. Rostou z vědění o nejednoznačném vztahu mezi historicky možným a skutečným, z diferencí mezi individuální svobodou rozhodování, objektivní nutností a historickým faktem změny; jejich nejvlastnějším živlem je *napětí* mezi historickou pamětí individuí a historickým věděním odborníků.

Orální dějiny asi nejsou královskou cestou soudobých dějin, ale rozhodně jejich důležitou disciplínou. Závažnost takovýchto zkoumání je nezpochybnitelná a měla by se jim asi věnovat větší pozornost zejména u nás, už v souvislosti se systémovými zlomy (1938, 1939, 1945, 1948, 1956, 1968, 1969, 1989, 1993), které několik málo generačních kohort prožilo (a muselo morálně, hodnotově a mentálně tak či onak zpracovat), a také kvůli politickému, sociálnímu či kulturnímu významu, jejž mělo dodatečné působení těchto změn, ať už individuálně nebo v jejich celku. Historicky a kulturně (zejména pokud jde o politickou kulturu) v nich žijeme silněji, než si mnozí z nás jsou ochotni připustit, a možná v něčem stejně málo sebereflektovaně (a možná i nepoučitelně) jako ti, jejichž vyprávění o událostech nám orální dějiny zprostředkují.

Materiály

Kauza Karel Hoffmann versus historikové

Aneb co se dělo v srpnu 1968 na Ústřední správě spojů

Antonín Benčík

Třetího září loňského roku byl po šestadvaceti dnech propuštěn z pankrácké věznice Karel Hoffmann. Ke svému konci tak doklopýtala čtrnáctiletá odysea, během níž se československé a potom české vyšetřovací a justiční orgány pokoušely dobrat se spravedlnosti v případě spolupodílnictví pěti bývalých vedoucích komunistických funkcionářů na jedné z nejvíce traumatizujcích událostí našich moderních dějin – vpádu vojsk Varšavské smlouvy do Československa v noci z 20. na 21. srpna 1968. Vyšetřování Vasila Biľaka, Karla Hoffmanna, Aloise Indry, Miloše Jakeše a Ondreje Lenárta se rozběhlo hned po listopadu 1989,[1] cesta od vršících se vyšetřovacích spisů do soudní síně však trvala předlouho, a dva z inkriminované pětice jí navíc unikli. Alois Indra zemřel záhy po pádu komunismu, Vasil Biľak se po rozdělení státu stal slovenským občanem (počátkem roku 2000 byl však znovu obžalován z vlastizrady slovenskými orgány). Za mřížemi nakonec nakrátko skončil pouze Karel Hoffmann, když 28. června 2003 Vrchní soud definitivně zprostil viny Miloše Jakeše a Ondreje Lenárta.

Stručná rekapitulace Hoffmannova případu ukazuje, jakými zákrutami se ubíralo hledání spravedlnosti v této politicky tak exponované záležitosti. Do kvalitativně nové fáze případ dospěl po více než pěti letech, když vyšetřovatel Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu v srpnu 1995 obvinil Karla Hoffmanna ze zločinu vlastizrady. Na základě tohoto obvinění městský státní zástupce v Praze 29. dubna 1997 (a znovu 20. března 2000) podal na Hoffmanna obžalobu. Městský soud v Praze ji však 21. června 2000 shledal nedostatečnou a věc vrátil k došetření. Po neúspěšné stížnosti pražského městského soudu k Vrchnímu soudu a následně ministra spravedlnosti k Nejvyššímu soudu se v dubnu 2001 kauza vrátila zpět na stůl vyšetřovatelům.

---

1 Umožnil to kurážný čin českého občana, který v létě 1988, těsně před uplynutím dvacetileté promlčecí lhůty, podal na domnělé autory „zvacího dopisu" trestní oznámení pro spáchání trestného činu vlastizrady.

Šestého listopadu 2002 Městský soud v Praze obdržel novou obžalobu a poté na leden následujícího roku nařídil hlavní líčení, které však bylo několikrát odloženo. Devátého června 2003 v procesu konečně padl první rozsudek: Hoffmann byl odsouzen na čtyři roky nepodmíněně, ovšem nikoli za vlastizradu, jak navrhoval státní zástupce (neprokázalo se totiž jeho spojení s „cizí mocí"), nýbrž za zneužití pravomoci veřejného činitele, kterého se podle názoru soudu dopustil tím, že oné srpnové noci, kdy do země vtrhli okupanti, nechal z titulu své funkce ředitele Ústřední správy spojů zastavit vysílání rozhlasu. Hoffmann se odvolal, ale Vrchní soud 13. října 2003 jeho trestní sazbu naopak ještě zvýšil o dva roky. Překvalifikoval přitom Hoffmannův trestný čin na sabotáž, jelikož shledal, že svým jednáním v srpnu 1968 poškodil legální státní zřízení ČSSR. Třetího prosince téhož roku městská soudkyně v Praze rozhodla o zkrácení trestu pro Hoffmanna na původní čtyři roky na základě amnestie prezidenta Václava Havla z 1. ledna 1990, podle níž se tresty za sabotáž zkracovaly nejméně o třetinu. Desátého února 2004 pak odložila Hoffmannův nástup do vězení o půl roku kvůli jeho přetrvávajícím zdravotním problémům. Hoffmannovo dovolání k Nejvyššímu soudu pak tato instituce zamítla 27. května 2004, čímž odsouzený vyčerpal poslední opravný prostředek (kromě žádosti o milost). V den nástupu trestu, 9. srpna 2004, uspořádal Hoffmann tiskovou konferenci v sekretariátu pražské organizace Komunistické strany Čech a Moravy (přestože byl z komunistické strany v únoru 1990 vyloučen), na níž se označil za politického vězně, a v doprovodu svých příznivců za zpěvu *Internacionály* odkráčel do pankrácké věznice. „Byl jsem komunistou a zůstanu jím do smrti," prohlásil přitom emotivně.[2] Ve svých osmdesáti letech nejstarší český vězeň odmítal požádat prezidenta Václava Klause o milost a svůj úděl nesl s hrdým pocitem trpitele kapitalistického bezpráví. Třetího září 2004 nakonec Městský soud v Praze rozhodl ze zdravotních důvodů prominout zbytek Hoffmannova trestu a Hoffmann ještě týž den opustil vězení.

odpovídajíc prostor pro své vyjádření jsem v médiích vždy dostal," zdůraznil.

Plných pět minut trvalo moderátorovi na vydanou informaci, která se dotýká jeho důstojnosti, čti nebo soukromí. Média by ale podle návrhu měla odpověď uveřejnit

Premiér Miloš Zeman včera odpověděl na dopis novinářů, ve kterém se ohrazují proti jeho urážlivým výrokům na svou ad-

(Pokračování na str. 2)

Dnes ve Špíglu

■ Extajemník ÚV KSČ Hoffmann odhaluje pozadí v KSČ, odborech, rozhlasu, jak přijímal kritiku Husák, a osvětluje některé stránky listopadu 1989. str. 7

V Kovohutích Břidličná tunel?

To je klasické tunelování, co dělá, řekli včera někteří odborníci na tiskové konferenci v Praze generálnímu řediteli Kovohutí Břidličná na Šumpersku Ing. Hradilovi, který je spolu s dalšími spolupracovníky seznamoval s dalším záměrem firmy.

Rakouská banka prý vybrala jednu z dvojic - Pramet Šumperk - pro švédského kupce. Má vzniknout i nová společnost - Hutní

Beseda ředitele rozhlasu K. Hoffmanna s dirigentem TOČR K. Krautgartnerem

Tribunou sebeobhajob K. Hoffmanna v 90. letech byl deník Špígl

2 Hoffmann šel za mříže za zpěvu Internacionály. In: *Právo*, (10.8.2004), s. 1.

Hoffmannova kauza se tím uzavřela před světskou spravedlností, nikoli však (aspoň v to doufejme) pro paměť a sebereflexi společnosti, a už vůbec ne pro práci historiků. Ti v minulých letech učinili již mnoho pro její osvětlení, stejně jako pro odhalení neblahé úlohy Hoffmannových společníků při likvidaci „pražského jara" 1968. Nemohou sice suplovat činnost vyšetřovatelů nebo soudců, mohou jim však nabídnout výsledky svého bádání jako vodítko pro pochopení minulých událostí. Vývoj právě vylíčeného případu ukázal, že co je evidentním poznáním pro historika, nemusí obstát jako nesporný důkazní materiál v očích soudce. Zde publikovaný článek má dvojí cíl. Zaprvé je pokusem co nejdůkladněji rekonstruovat události v Ústřední správě spojů a Hoffmannovo konání v osudné noci z 20. na 21. srpen 1968. Zadruhé chce doložit, že činy, které jsou v řeči trestního práva pojmenovány jako „sabotáž", „zneužití pravomoci veřejného činitele" a „vlastizrada", jsou v tomto konkrétním případě neoddělitelně spojeny; jinak řečeno, že příkaz k vypnutí rozhlasových vysílačů byl součástí politické strategie určité mocenské skupiny, jejímž záměrem bylo za pomoci Sovětů zvrátit proces reformy stalinského socialismu v Československu.

Ruku v ruce s Moskvou

Několik měsíců po svém obvinění z vlastizrady Karel Hoffmann v rozhovoru pro deník *Špígl* 2. února 1996 prohlásil: „Mohl jsem se seznámit se všemi podklady, na nichž bylo obvinění postaveno. Vše, s čím jsem se seznámil, utvrzuje [mě] v závěru, že obvinění proti mně vznesené je vykonstruované a naprosto nepodložené. Je motivováno politicky. Takže v plném rozsahu platí mé odmítavé stanovisko, které jsem vyjádřil vzápětí po doručení obvinění v srpnu 1995. Současně jsem zjistil, že se obvinění téměř doslova opírá o podklady, které nejsou a nemohou být součástí vyšetřovacího spisu." Na dotaz, o jaké podklady se jedná, Hoffmann odpověděl, že má na mysli zvláště knihu Zdeňka Mlynáře *Mráz přichází z Kremlu* a publikaci *Československo roku 1968*.[3] O den později v pokračování rozhovoru ve *Špíglu* komentoval příslušné pasáže posledně uvedené knihy slovy, že se zde „mísí zrnka pravdy se snůškou dohadů, výmyslů a celou skupinou dalších nepravdivých tvrzení". Jako člen Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970 i jako spoluautor publikace *Československo roku 1968* a autor dalších prací[4] považuji za nutné zdůraznit, že na hodnocení činnosti a role Karla Hoffmanna v srpnových událostech roku 1968 nemám co měnit, neboť je výsledkem studia a analýzy řady dokumentů prvořadého významu, svědectví klíčových aktérů těchto událostí včetně pracovníků Ústřední správy spojů (ÚSS), šetření parlamentních i bezpečnostních orgánů bezprostředně po intervenci v srpnu a září 1968, záznamů historiků z roku 1968 i výpovědí zúčastněných osob před komisí vlády v letech 1990 až 1992.

---

3 MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremlu*. Praha, Mladá fronta 1990; KURAL, Václav – MORAVEC, Jan – JANÁČEK, František – NAVRÁTIL, Jaromír – BENČÍK, Antonín: *Československo roku 1968*, 1. díl: *Obrodný proces*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů – Parta 1993.

4 Viz např. BENČÍK, Antonín: *Rekviem za Pražské jaro: Důvěrná informace o přípravě a provedení srpnové intervence varšavské pětky v Československu 1968*. Třebíč, Tempo 1998.

Karel Hoffmann byl odsouzen za to, že v zájmu okupačních vojsk nařídil zastavit vysílače Československého rozhlasu, aby tak zabránil zveřejnění stanovisek legálních ústavních orgánů, které intervenci odsoudily. Za mnohem závažnější však považuji často opomíjenou skutečnost, že v souladu s plány interventů a jejich domácích pomahačů (Vasila Biľaka, Drahomíra Koldera, Aloise Indry, Oldřicha Švestky, Antonína Kapka) se podílel na přípravě a pokusech odvysílat nové „zvací" prohlášení, které mělo srpnovou intervenci politicky legalizovat. V něm se mimo jiné pravilo: „Nebezpečí bratrovražedného boje, který připravovala reakce a který by byl tragickým opakováním novodobých Lipan, postavilo nás před nezbytnost přijetí historického rozhodnutí, abychom se obrátili o pomoc k Sovětskému svazu a k dalším bratrským socialistickým zemím. Naši spojenci nám poskytli tuto pomoc obdobně jako v roce 1945, kdy šlo o naše bytí či nebytí."[5] Profesor Rudolf Pichoja, bývalý ředitel Archivní služby Ruské federace, ve své studii sepsané na základě záznamů ze schůzek sovětského politbyra k původu citovaného dokumentu uvedl: „Velvyslanci Červoněnkovi bylo (18. srpna – pozn. A.B.) nařízeno, aby předal V. Biľakovi a A. Indrovi text 'Deklarace předsednictva ÚV KSČ a vlády ČSSR', napsané v Moskvě, s tím, že má posloužit soudruhům (kteří zvali intervenční vojska – pozn. A.B.) při zpracování jejich prohlášení k lidu Československa."[6]

Jak Biľak, tak Indra patřili k signatářům vlastizrádného „zvacího dopisu", který Vasil Biľak předal 3. srpna 1968 Leonidu Brežněvovi při poradě představitelů šesti komunistických stran v Bratislavě. Pravost jejich podpisů pod „zvacím dopisem" kriminalistická expertiza jednoznačně prokázala. Také pod tímto zorným úhlem by měly být posuzovány tehdejší aktivity Karla Hoffmanna.[7]

Všechny výše uvedené skutečnosti Hoffmann popíral ve svých rozhovorech pro *Špígl* v roce 1996, v osmačtyřicetidílném seriálu „Prázdninového rozhovoru s tajemníkem ÚV KSČ K. Hoffmannem", otiskovaném opět ve *Špíglu* od července do října 1999, a také ve své obhajobě před soudem. Jak však obstojí jeho zapírání v konfrontaci s řečí archivních pramenů a výpovědí svědků?

Osmnáctého srpna 1968 se konala v Moskvě tajná schůzka představitelů „varšavské pětky", na níž Brežněv seznámil přítomné činitele s plánem vojenské intervence proti

---

5 Viz *Sedm pražských dnů: 21.–27. srpen 1968*. Dokumentace. Praha, Academia 1990, s. 29–32, zde s. 32.

6 PICHOJA, Rudolf G.: Čechoslovakija 1968 god: Vzgljad iz Moskvy. Po dokumentam CK KP SS. In: *Novaja i novejšaja istorija*, roč. 39, č. 1 (1995), s. 45.

7 Viz JANÁČEK, František – MICHÁLKOVÁ, Marie: Příběh zvacího dopisu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 1 (1993), s. 87–101. Základní údaje o „zvacích dopisech" (byly celkem tři) přinášejí i citované knihy *Československo roku 1968* a *Rekviem za Pražské jaro*. V rozsáhlém článku „Z obžalovacího spisu velezrádce", zveřejněném v časopise *Přísně tajné* (č. 1–3 (2001), s. 108–125, 122–131, 129–134), svou argumentaci podkládám nejnovějšími dokumenty, jako jsou např. protokolární výpovědi Vasila Biľaka či svědectví Pjotra Šelesta, prvního tajemníka ÚV KSSS Ukrajiny, o jeho schůzkách s Biľakem na Zakarpatsku a u Balatonu. Právě na těchto jednáních, uskutečněných z příkazu Brežněva, se poprvé objevila i úvaha či požadavek Moskvy na vypracování „zvacích dopisů". (Viz ŠELEST, Pjotr E.: *Da ne sudimy budete*. Moskva, Kvintesencija 1995, s. 293 nn.)

Československu a nechal si jej schválit.[8] Představitelé NDR (Walter Ulbricht, Willi Stoph, Erich Honecker, Hermann Axen), Maďarska (János Kádár, Zoltán Komocsin), Polska (Władysław Gomułka, Józef Cyrankiewicz), Bulharska (Todor Živkov a Stanko Todorov) to ochotně učinili. Ve stenografickém záznamu z této schůzky si můžeme přečíst rozsáhlou partii o tom, jak si členové „zvatelské" pětky a také Brežněv představovali zajištění politické legitimity vojenské intervence.

„Přečtu vám, soudruzi" – říká Brežněv – „jeden dokument, který představuje koncentrované vyjádření těch plánů, které soudruzi přijali, a toho, co od nás žádají." Dále pak cituje zprávu sovětského velvyslance v Praze Stěpana Červoněnka: „Dnes jsem se sešel s Indrou. Požádal o tuto schůzku a přijel s Pavlovským. Indra sdělil, že jejich skupina sestávající z nejdůvěryhodnějších osob právě projednala plán postupu na zasedání předsednictva ÚV KSČ (tj. 20. srpna 1968 – pozn. A.B.), podmíněný tím, že v pondělí dostanou naše ujištění, že v noci z 20. na 21. srpna naše vojska zahájí akci. Zajistí, aby do půlnoci došlo ke konečnému rozkolu a bylo přijato usnesení vyjadřující politickou nedůvěru pravici a aby tato skupina převzala do svých rukou faktické vedení strany a vlády.

Bude připraven dokument s výzvou k lidu a výzvou k bratrským stranám o pomoc zdravým silám. Tento dokument nám Češi předají v pondělí, to je zítra. Pod výzvu, která byla předána s. Brežněvovi v Bratislavě (tj. pod „zvací dopis" pětky – pozn. A.B.), je už nyní možno doplnit podpisy členů předsednictva Barbírka a Riga a rovněž členů vlády Pavlovského, Hamouze, Štrougala, Hoffmanna, Korčáka, Laštovičky a [Krejčího]." Ke „zvacímu dopisu" Brežněv poznamenává: „O tomto dokumentu vám řeknu zvlášť," a pokračuje ve čtení Červoněnkovy zprávy: „Vzhledem k tomu, že podle jejich názoru má být tento dokument (tj. třetí „zvací" prohlášení, jež chtěl Hoffmann odvysílat v rozhlase – pozn. A.B.) zveřejněn ráno 21. srpna, když naše síly vstoupí již do Československa, garantuje Indra, že během noci nám bude předáno nejméně 50 podpisů osob z řad členů ÚV a vlády. Ty doplní již stávající dopisy. (...)

21.–22. srpna bude svoláno plénum ÚV a rovněž zasedání Národního shromáždění, které bezpochyby podpoří jejich akce a schválí provolání k bratrským stranám s žádostí o vojenskou pomoc. V téže době bude publikována výzva velké skupiny kulturních pracovníků k lidu. V noci, po zasedání předsednictva (tj. z 20. na 21. srpen – pozn. A.B.) budou obsazeny tiskárny a redakce novin Rudé právo a rovněž připraveno jeho mimořádné vydání. Prostřednictvím jednoho z nejspolehlivějších aktivistů z jejich skupiny bude vypnut rozhlas a televize a také telefonní a telegrafní síť. Ráno (21. srpna – pozn. A.B.) bude přečten v rozhlasu a televizi projev jednoho z představitelů jejich skupiny s vysvětlením událostí."[9] V seznamu nejdůvěryhodnějších spolu-

8 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Červenec–srpen 1968.* (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/2.) Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 1996, s. 192–209.

9 *Tamtéž*, s. 196.

pracovníků kolaborantské pětky – podle informace Aloise Indry předané velvyslanci Červoněnkovi – figurovalo i jméno Karla Hoffmanna...

„Zvatelé" rovněž Moskvu požádali, aby jim do pondělí 19. srpna dala zprávu, zda s jejich plánem souhlasí, tj. zda poskytne vojenskou „pomoc". Brežněv účastníkům moskevské schůzky „bratrských stran" oznámil, že se věrným československým soudruhům dostalo takového ujištění právě v tento den, tj. 18. srpna, telegramem tohoto znění: „Souhlasíme s vaším plánem, pomoc bude, podrobnosti v pondělí večer."[10] A v pondělí 19. srpna Hoffmann již pospíchal do Bratislavy na setkání s jedním ze „zvatelů", Vasilem Biľakem.[11] Je přitom dostatečně známo, že Biľak nepatřil do okruhu blízkých Hoffmannových přátel. Co tedy bylo tak důležitého, že to nemohlo počkat několik hodin, do zasedání předsednictva ÚV KSČ následujícího dne, kam se Biľak musel dostavit?

Biľak ve svých pamětech uvádí, že v pondělí večer mu Hoffmann přijel sdělit, že „kontrarevoluční síly" v Praze jsou odhodlány v nejbližších dnech – a snad i hodinách – provést „kontrarevoluční převrat". Z týchž pamětí lze však vyvodit, že to byla spíše informace o souhlasu Moskvy s vojenskou intervencí. Proto také Biľak ještě téhož dne večer naléhal údajně na Alexandra Dubčeka při procházce po nábřeží Dunaje, aby potlačil „kontrarevoluční síly", neboť – podle jeho mínění – hrozil vnější zásah;[12] snad se tím snažil v poslední chvíli získat Dubčeka na stranu promoskevského křídla, to se mu však nezdařilo.

*Hoffmannovo jméno se již od prvních dnů okupace objevovalo mezi vlastizrádci (*Srpen 1968. *Kolín/R., Index 1969)*

Příkladný aparátník

Dříve než se pokusím o rekonstrukci toho, co se odehrálo v noci z 20. na 21. srpen 1968 na Ústřední správě spojů,[13] je namístě stručně připomenout kariéru nechval-

10 *Tamtéž*, s. 206.

11 BENČÍK, A.: *Rekviem za Pražské jaro*, s. 138.

12 BIĽAK, Vasil: *Paměti: Unikátní svědectví ze zákulisí KSČ*, sv. 2. Praha. Cesty 1991, s. 101 nn.

13 Tento výklad jsem zpracoval na základě záznamů dobrovolných výpovědí řady vedoucích pracovníků ÚSS a účastníků popisovaných událostí před dr. Kešnerem, tajemníkem výboru Národního shromáždění pro spoje, a tajemníkem branně-bezpečnostního výboru Národního shromáždění Karlem Jarošem, na základě záznamů výpovědí pracovníků ministerstva vnitra

ného hrdiny tohoto příběhu, která může něco napovědět také o motivaci jeho kroků na sklonku léta roku osmašedesátého.

Karel Hoffmann se narodil 15. června 1924 ve Stodu v okrese Plzeň. Vyučil se drogistou, v letech 1942 až 1945 byl pracovně nasazen ve Škodových závodech v Plzni jako pomocný dělník. Do KSČ vstoupil ve dvaceti letech, 16. května 1945. Svou dráhu profesionálního politika započal již během studia na Vysoké škole politické a sociální v Praze v letech 1945 až 1950, a to jako újezdní tajemník Okresního výboru KSČ v Praze 6 (1948–1949). A poté na příčkách stranické hierarchie stoupal stále výš: vedoucí tajemník OV KSČ ve Stodu, pracovník Ústředního výboru KSČ (1949–1959), ústřední ředitel Československého rozhlasu (1959–1967), roku 1966 se stal členem ÚV KSČ, v květnu 1967 byl jmenován ministrem kultury a informací a současně zastával funkci předsedy Výboru pro kulturu a informace.[14] A přitom sbíral stranická vyznamenání, jako třeba Za zásluhy o výstavbu nebo v roce 1965 Řád práce (za „normalizace" k nim pochopitelně přibyla další).

Na plenárním zasedání ÚV KSČ v dubnu 1968 byl přijat Akční program KSČ, který nasměroval reformní proces „pražského jara" k budování demokratického, humánního socialismu. To se pochopitelně neobešlo bez větších personálních změn ve stranickém i státním aparátě, které se citelně dotkly i Karla Hoffmanna. Když byla 8. dubna 1968 jmenována nová vláda Oldřicha Černíka, vystřídal Hoffmanna na jeho postu Miroslav Galuška. Na hlavu Hoffmanna a jím řízeného ministerstva se totiž po lednu 1968 sesypala kritika za necitlivý, administrativní přístup ke kulturní sféře, který se projevil kupříkladu neochotou obnovit normální vydávání týdeníku Svazu československých spisovatelů *Literární noviny*, jenž byl po čtvrtém sjezdu svazu spisovatelů v červnu 1967 z vůle stranického vedení odebrán svazu a převeden do kompetence ministerstva kultury a informací. Základní organizace KSČ na ministerstvu kultury již 23. března 1968, dva dny před rozhodnutím předsednictva ÚV KSČ o zrušení tohoto cenzurního usnesení, vyslovila Hoffmannovi jako ministru kultury nedůvěru.[15]

Karel Hoffmann by snad mohl namítnout, že jako ministr plnil příkazy stranického vedení a že hlavním organizátorem tehdejšího tažení proti spisovatelům byl vlastně druhý muž vedení Antonína Novotného, Jiří Hendrych, to jej však nezbavuje odpovědnosti za řízení svěřeného rezortu. Hoffmannova reakce na kritiku a na fakt, že byl zbaven funkce ministra a několik týdnů ponechán v nejistotě o svém osudu, byla značně nedůtklivá, uraženecká a nesebekritická. Jeho vystoupení na dubnovém

---

(StB) před zmíněným Karlem Jarošem a Jiřím Zeinerem, na základě vzpomínek pracovníků Československého rozhlasu a dalších přímých účastníků událostí, na základě výpovědí pamětníků před Komisí vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, jež působila v letech 1990–1992, a pochopitelně i na základě dalších dokumentů z její sbírky (například dokumentace o průběhu jednání předsednictva ÚV KSČ v odpoledních a nočních hodinách 20. srpna či různých zpráv a hlášení o situaci na Hlavní správě StB ve dnech 20.–23. srpna).

14 Viz *Československý biografický slovník*. Praha, Academia 1992, s. 217.

15 URIANEK, K. – MICHÁLKOVÁ, M.: *Československo 1966–1971: Chronologie*. Praha, Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970 1991, s. 71 (interní tisk).

a květnovém plénu ÚV KSČ v roce 1968,[16] stížnosti v jeho dopisech zasílaných Dubčekovi jako prvnímu tajemníkovi ÚV KSČ z 15. dubna a 28. června 1968,[17] jakož i jeho následná politická aktivita, dovolují dospět k závěru, že tehdy už jednoznačně inklinoval ke konzervativnímu proudu, který se formoval kolem Biľaka, Indry, Koldera, Švestky a Kapka. Ve zmíněných dopisech Alexandru Dubčekovi orodoval Hoffmann nejen za sebe, ale i za své spolupracovníky. Jenomže mnozí tito „zkušení a poctiví komunisté", jako například ředitel Hoffmannova sekretariátu Jiří Purš, ředitel Sekretariátu pro věci církevní Karel Hrůza, Hoffmannův náměstek Bohumil Chňoupek, redaktor *Kulturní tvorby* František J. Kolár, ale i sám Hoffmann, se v té době zařadili mezi hlavní informátory sovětského velvyslanectví v Praze o aktuálním vývoji vnitropolitické situace.[18] A byla v tom nejspíše spřízněnost duší, když na zmíněném dubnovém plénu vystoupil na Hoffmannovu obranu Alois Indra a oponoval úvahám, že by Hoffmann měl přejít na ministerstvo vnitřního obchodu: „Soudruh Hoffmann je inženýr ekonom. Nepochybuji o tom, že by i to byla pro něj práce zajímavá a že by v ní obstál. Ale dovedete si, soudruzi, představit, co je to za materii pro různé satirické a ironické články, když ministr kultury půjde, tak řečeno, prodávat petržel? Přimlouvám se za to, aby ústřední výbor rozhodl ponechat soudruha Hoffmanna ve funkci ministra kultury a informací, ve které se prohřešil jen tím, že disciplinovaně splnil naše rozhodnutí ze zářijového pléna ÚV."[19]

Dvacátého května 1968 byl Hoffmann jmenován do funkce ředitele Ústřední správy spojů. Ani zde si však nezískal mnoho sympatií. V červnu totiž vyslovila základní organizace KSČ v této instituci nesouhlas s jeho nominací na delegáta čtrnáctého sjezdu KSČ, což koncem měsíce projednával sekretariát ÚV KSČ. Ve volbách na obvodní konferenci KSČ v Praze-Žižkově pak Hoffmann opravdu jako delegát sjezdu neprošel. V té době se však už angažoval jiným způsobem. Několik svědků uvádí,[20] že záhy po jeho uvedení do úřadu za ním začala po pracovní době docházet řada jeho přátel: pracovník aparátu ÚV KSČ Pavel Auersperg, náměstek ředitele Československé

16 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír – MORAVEC, Jan (ed.): *Komunistická strana Československa: Pokus o reformu (říjen 1967 – květen 1968).* (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1999, s. 262–268; VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Komunistická strana Československa: Konsolidace (květen–srpen 1968).* (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IX/2.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2000, s. 69–73.

17 *Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR* (dále jen A *ÚSD AV ČR*), Dubčekův fond, inv. jedn. 130 (DII/130), s. 136.

18 *Tamtéž*, Sbírka Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970, fond Z/S (Zahraniční materiály sovětské provenience), inv. jedn. 20, záznam rozhovoru S. Červoněnka s K. Hoffmannem z 1.4.1968.

19 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. – MORAVEC, J. (ed.): *Komunistická strana Československa*, sv. IX/1, s. 295.

20 BÁRTA, Drahomír – HOLÁ, Věra (ed.): *Sbírka svědectví a dokumentů z let 1968–1969 v Československu*, sv. 2. Praha, Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967–1970 1990, s. 656–703 (Dokumenty a svědectví z Ústřední správy spojů). Interní vydání, mj. uloženo v *A ÚSD AV ČR*, Sbírce Komise vlády ČSFR...

televize Jan Beneš, bývalý náměstek ministra kultury a informací Bohuslav Chňoupek, bývalý šéfredaktor časopisu *Tvorba* Antonín Hes, bývalý ředitel Československého rozhlasu Miloš Marko, ředitel Československé tiskové kanceláře Miroslav Sulek, podplukovník Štefan Hubina z Hlavní správy Státní bezpečnosti a další. O obsahu rozhovorů na jejich schůzkách se můžeme jen dohadovat. Ledacos však napovídá skutečnost, že prakticky všichni ti, kteří se v odpoledních a nočních hodinách 20. a 21. srpna sešli v sekretariátě Karla Hoffmanna, se po porážce „pražského jara" a nástupu Gustáva Husáka k moci objevili ve vysokých stranických a státních funkcích.

Pozoruhodný je fakt, že počátkem července 1968 požádal Hoffmann svého prvního náměstka inženýra Františka Vomastka o věcné řízení Ústřední správy spojů, a to až do 15. září, kdy měl začít čtrnáctý sjezd KSČ. V té době velmocenský nátlak Moskvy a celé „varšavské pětky" na Dubčekovo reformní vedení gradoval a přípravy ozbrojené intervence proti Československu spěly do závěrečné etapy. A součástí strategie zahraničních i domácích konzervativců byla snaha vytvořit masovou základnu takzvaných zdravých sil proti Dubčekově politice.[21]

Hvězdné hodiny Karla Hoffmanna

Několik dnů před srpnovou intervencí začíná Hoffmann náhle projevovat mimořádnou aktivitu. Ředitel Československé televize Jiří Pelikán po roce 1990 před komisí historiků tlumočil svědectví svého náměstka Jana Beneše, který byl krátce před 20. srpnem povolán ke Karlu Hoffmannovi. V jeho kanceláři zahlédl asi dvacet lidí včetně Pavla Auersperga, Aloise Indry a Bohuslava Chňoupka. Bylo mu řečeno, že tam mají vypracovat jakési alternativní plány, že však o tom nesmí informovat svého nadřízeného Pelikána. Jelikož se mu tato záležitost zdála podezřelá, pod jakousi záminkou z Hoffmannovy kanceláře odešel a dalšího jednání se neúčastnil.[22] Devatenáctého srpna Hoffmann pospíchá, jak již řečeno, do Bratislavy za Vasilem Biľakem. Téhož dne ukládá vedoucímu svého sekretariátu Zbudilovi, aby vypracoval přehledný seznam všech vedoucích pracovníků Ústřední správy spojů a organizací přímo podřízených ÚSS a zajistil jejich dosažitelnost po telefonu na pracovištích i v bytech. Splnění úkolu netrpělivě urguje. O den později, ráno 20. srpna, dává Zbudilovi příkaz zajistit na večer větší množství potravin na občerstvení. Je zřejmé, že očekává početnější návštěvu na delší dobu.[23]

Nabízí se více než pravděpodobné vysvětlení. V odpoledních hodinách toho dne se konalo plánované zasedání předsednictva ÚV KSČ k projednání příprav čtrnáctého sjezdu. Podle jiného plánu, na němž se dohodli „zvatelé" s Moskvou, měla tato skupina prosadit diskusi o politické situaci v Československu a po předpokládaném získání

21 V knize *Rekviem za Pražské jaro* stejně jako v publikaci *Československo roku 1968* je o tom uveden dostatek důkazů.

22 *A ÚSD AV ČR*, R 124, záznam rozhovoru s Jiřím Pelikánem, s. 26.

23 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna v kritických srpnových dnech zpracovaná na základě osobních svědectví, s. 698.

většiny předsednictva pro její negativistické hodnocení měly následovat kroky k legitimizaci intervence. Ovšem pokus Drahomíra Koldera prosadit jako první bod jednání diskusi o politické situaci nevyšel a předsednictvo jednalo o přípravě čtrnáctého sjezdu až do večerních hodin. Debata o politické situaci byla odložena až na pozdější večerní hodiny.[24]

Mezitím se v sekretariátě Ústřední správy spojů začíná scházet známá skupina Hoffmannových přátel. Jako první přicházejí Pavel Auersperg a Antonín Hes, později se dostaví Bohuslav Chňoupek, Miloš Marko, Miroslav Sulek a tajemník Ústředního výboru Národní fronty Miloš Vacík. Když se na správě spojů v půl sedmé večer objevuje Hoffmannův osobní řidič Vlastimil Machálek, zastihuje zde již Auersperga s Hesem, kteří cosi píší. Machálek odjíždí k budově ministerstva zahraničního obchodu do Třídy politických vězňů, odkud přiváží Hoffmanna před budovu ÚSS. Zde již před vchodem čekají Auersperg s Hesem a tlumočí Hoffmannovi vzkaz: „Okamžitě se seber a jeď na ÚV." Hoffmann se tam zdrží asi jen pět minut a vrací se zpět do svého úřadu.[25] O čem jednal s tajemníkem Indrou či Kolderem, se můžeme jen dohadovat (zřejmě o tom, že rozhodnutí ještě nepadlo a že o politické situaci se teprve začne diskutovat). Vynucená, rušná a velmi kritická diskuse k materiálu, který po dvacáté hodině předložili Kolder s Indrou, je pak přerušena až zprávou o zahájené vojenské intervenci.

Ministr národní obrany Martin Dzúr je o intervenci informován v bytě stálého zástupce velení vojsk Varšavské smlouvy v Československu generála A. M. Jamščikova, v přítomnosti velvyslance Červoněnka a dalších sovětských vojenských představitelů. Přitom je Červoněnkem mystifikován, že intervenční vojska přicházejí na žádost stranického a státního vedení, se souhlasem Alexandra Dubčeka. A po telefonickém rozhovoru s maršálem Andrejem Grečkem a Leonidem Brežněvem Dzúr slibuje, že zajistí, aby československá armáda nekladla odpor. Když podává Oldřichu Černíkovi zprávu o intervenci, je generál Dzúr ve faktické internaci u sovětských vojenských představitelů a nemá možnost volně mluvit. Pod vlivem uvedené mystifikace a po poradě s Vojenskou radou MNO vydává ministr obrany čtyřicet pět minut po půlnoci 21. srpna (tedy v době, kdy se v předsednictvu ÚV KSČ teprve začíná diskutovat o protiintervenční rezoluci) rozkaz, v němž nařizuje „v žádném případě nepoužít zbraní, sovětským vojskům ... poskytovat všestrannou pomoc". Tento rozkaz je vydán bez konzultace s prezidentem Ludvíkem Svobodou jako vrchním velitelem československé armády.[26]

Mezitím, půl hodiny před půlnocí 20. srpna, se Červoněnko telefonicky ohlašuje z bytu generála Jamščikova u prezidenta Ludvíka Svobody. Ještě než se prezident stačí po probuzení ustrojit, Červoněnko v doprovodu plukovníka KGB Kambulova přichází na Hrad. A v přítomnosti prezidentova zetě Milana Klusáka ho informuje – podle pokynu sovětského ministra zahraničních věcí Adreje Gromyka – o pozvání vojsk většinou členů předsednictva ÚV KSČ a mnohými členy vlády, přesně v duchu intervenč-

24 BENČÍK, A.: *Rekviem za Pražské jaro*, s. 143.
25 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví a dokumentů...*, svědectví V. Machálka, s. 690.
26 BENČÍK A.: *Rekviem za Pražské jaro*, s. 148.

ních plánů, a žádá ho, aby vystoupil s provoláním k občanům republiky i k armádě, v němž by je vyzval neklást odpor vojákům „bratrských zemí" a vítat je jako přátele (koncept takové výzvy měl u sebe). Prezident Svoboda však nedává najevo očekávaný souhlas ani nadšení pro intervenci, a tak Červoněnkovi nezbývá než od tohoto záměru upustit.[27] O této aktivitě a pokusu sovětského velvyslance získat prezidentův souhlas s intervencí byli Biľak a Indra s největší pravděpodobností informováni, jak je zřejmé z pokynů Gromyka Červoněnkovi. Lze ovšem vážně pochybovat o tom, že by je Červoněnko mohl zpravit o nezdaru tohoto pokusu před druhou hodinou ranní 21. srpna, neboť rozhovor s prezidentem byl přerušen jeho povoláním na zasedání předsednictva ÚV KSČ.

Tou dobou se na Ústřední správu spojů na pozvání Hoffmanna dostavuje náměstek ředitele Československého rozhlasu Rostislav Běhal. Ve svědecké zprávě z 29. prosince 1989 vypověděl, že Hoffmann mu v přítomnosti dalšího náměstka Karla Hrabala sdělil, že „dnes v noci zasedalo politbyro (správně předsednictvo ÚV KSČ – pozn. A.B.) a rozhodlo se pozvat do Československa na obranu proti kontrarevoluci sovětské vojenské jednotky, které právě v tuto chvíli přistávají na ruzyňském letišti"; to přesně odpovídalo plánům kolaborantské pětky, které jim však zatím nevyšly, a tvrzení Hoffmanna tak vycházelo zřejmě jen z vlastního očekávání v tomto duchu. Běhal dále po letech uvedl, že Hoffmann jeho i Hrabala „pozval proto, abychom v rozhlase zabezpečili odvysílání zprávy o tomto rozhodnutí, jejíž text nám dá". Přes opakované Hoffmannovo naléhání však jeho požadavek za svou osobu odmítá splnit.[28]

Hoffmann nechává rovněž dopravit do budovy ÚSS náměstka ředitele Správy radiokomunikací Praha Františka Miškovského, jemuž patnáct minut po půlnoci 21. srpna dává „příkaz k zajištění takových opatření na všech vysílačích, aby nebyla vysílána protisovětská propaganda a bylo tak zabráněno zbytečnému krveprolití v souvislosti s obsazováním území ČSSR sovětskou armádou. Zároveň sdělil, že zasedá ÚV KSČ, kde je vytvořeno dvojí vedení (dvě skupiny), a tudíž je potřeba držet vysílače v pohotovosti, neboť bude vysíláno prohlášení ÚV KSČ a projev prezidenta republiky."[29] Následující vývoj dosti přesvědčivě dokazuje, že Hoffmann měl na mysli „zvací" prohlášení, respektive očekávané prohlášení prezidenta, o němž byli Indra a Biľak Červoněnkem předem informováni.

Když prezident kolem půlnoci přichází na předsednictvo ÚV KSČ, potvrzuje, že ani on intervenční vojska nepozval a jejich příchod nevítá. Poté je rozhodnuto vypracovat stanovisko předsednictva ÚV KSČ k intervenci. Ludvík Svoboda setrvává po celou dobu zdlouhavé diskuse k prohlášení předsednictva i při hlasování o jeho schválení. Je tedy svědkem, že protiintervenční prohlášení je přijato většinou předsednictva sedm ku čtyřem hlasům. Z budovy ústředního výboru odchází před druhou hodinou 21. srpna bez nejmenšího náznaku ochoty k jednání s kýmkoli o jakémkoli rozhlasovém

---

27 *Tamtéž*; VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970*, sv. IV/2, s. 211 n., 219 n.

28 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR..., R 157, záznam rozhovoru s R. Běhalem.

29 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, svědectví F. Miškovského, s. 694.

vystoupení. I pro něj jako prezidenta a člena KSČ je usnesení předsednictva strany závazné. Stejně tak bylo – či mělo být – závazné i pro Koldera, Švestku, Biľaka, Indru, Hoffmanna a další, i když Kolder, Švestka a Biľak hlasují proti.[30]

Hoffmannovo tvrzení při výslechu z ledna 2004, že příkaz k přerušení vysílání před druhou hodinou ranní 21. srpna vydal na pokyn prezidenta Svobody (tlumočeného údajně tajemníkem ÚV KSČ Kolderem), který si tak chtěl zajistit možnost, aby promluvil k občanům jako první, je účelový výmysl. Prezident se o intervenci dověděl těsně před půlnocí 20. srpna. Bezprostředně poté byl povolán na zasedání předsednictva ÚV KSČ, kde byl svědkem jednání o protiintervenčním prohlášení, jeho odhlasování i rozhodnutí o jeho odvysílání. Do druhé hodiny 21. srpna neměl tudíž nejmenší důvod blokovat pro sebe rozhlas. Ani v pamětech vedoucího kanceláře prezidenta republiky Ladislava Nováka o událostech roku 1968, ani v pamětech prezidentovy dcery Zoe a jejího manžela Milana Klusáka, ani ve vzpomínkových článcích Koldera, Švestky, Indry, Pillera či Biľaka ze srpna a září 1969 k těmto událostem z 20. na 21. srpna 1968 nenalezneme nejmenší zmínku o jednání Koldera, Indry či Biľaka, a tím méně Hoffmanna, s prezidentem o jeho vystoupení v rozhlase či v televizi.[31]

Zatím vývoj situace v předsednictvu ÚV KSČ – selhání pokusu kolaborantské skupiny o získání většiny a diskuse o protiintervenčním prohlášení – vyvolává na sovětském velvyslanectví, v Hlavní správě StB u plukovníka Viliama Šalgoviče a jeho mužů, ale také v Ústřední správě spojů, značnou nervozitu. V jednu hodinu v noci vydává Hoffmann řediteli Městské telefonní ústředny v Praze Flieglovi příkaz nespojovat žádné mezinárodní hovory a o něco později rozšiřuje tento zákaz i na meziměstský telefonní styk s tím, že hovory mohou být spojovány jen s jeho souhlasem.[32]

Poté co Rostislav Běhal odmítá vyhovět Hoffmannově žádosti, aby umožnil odvysílat „zvací" prohlášení, posílá Hoffmann s tímto úkolem do budovy Československého rozhlasu na Vinohradské třídě Miloše Marka v doprovodu několika pracovníků Státní bezpečnosti. Podle svědectví majora Točíka, který byl vyslán v čele skupiny pracovníků druhé správy HS StB obsadit rozhlas, v půl druhé přijíždí do rozhlasu i Marko a vykazuje se údajným pověřením předsednictva ÚV KSČ k zajištění chodu rozhlasu. Odvolává se přitom také na plukovníka Šalgoviče a Točíka žádá o ochranu. V té době je však v budově Československého rozhlasu přítomno již několik desítek rozhlasových pracovníků z řad reformistů, kteří jsou informováni o jednání předsednictva strany

30 BENČÍK, A.: *Rekviem za Pražské jaro*, s. 148; VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa*, sv. IX/2, s. 449–453.

31 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, sv. 1, svědectví L. Nováka, s. 302–381; *A ÚSD AV ČR*, R 44–45, rozhovory se Z. a M. Klusákovými; BIĽAK, V.: *Paměti*, sv. 2, s. 104; Drahomír Kolder odpovídá na otázky Rudého práva a Tribuny. In: *Rudé právo*, (10.9.1969); ŠVESTKA, Oldřich: Ako to bolo v noci z 20. na 21. augusta 1968. In: *Svedectvo dokumentov a faktov*. Bratislava, Pravda 1975, s. 211 n.; INDRA, Alois: Pravdou proti mýtom. In: *Tamtéž*, s. 198.

32 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 699.

a očekávají ohlášenou rezoluci. A Marko, který se usazuje v kanceláři programového náměstka, se ocitá pod jejich trvalou kontrolou.[33]

Když mezi jednou a druhou hodinou žádají pracovníci dispečinku Správy radiokomunikací Československý rozhlas o prodloužení vysílání stanic Mělník a Dobrochov v očekávání rezoluce předsednictva ÚV KSČ, dostávají k tomu nejdříve souhlas. Sotva však hlasatel Fišer přečetl první větu protiintervenčního prohlášení, rozhlas umlká, protože Hoffmann dal příkaz vysílače vypnout. Rozhlas po drátě ovšem vysílá celé prohlášení předsednictva, načež Hoffmann naléhá na jeho okamžité vypnutí.[34]

Mezitím, po diskusi s nerozhodným Markem, dostává major Točík příkaz podplukovníka Ripla, zástupce náčelníka druhé správy HS StB, že „jde o nesprávnou zprávu, abychom přerušili vysílání". Marko k tomu poznamenává, že „vysílání do éteru nešlo, protože bylo přerušeno pracovníky spojů". V té chvíli totiž zřejmě netuší, že prohlášení předsednictva právě vysílal rozhlas po drátě. V následující diskusi s vedoucím politické redakce Československého rozhlasu Jiřím Kmochem Marko zjišťuje, že byla odvysílána autentická rezoluce předsednictva ÚV KSČ, kterou do rozhlasu zaslal tajemník ústředního výboru Zdeněk Mlynář. Je tudíž nanejvýš pravděpodobné, že od Marka se tuto zprávu dovídá i Hoffmann.[35]

Nesmírně zajímavé svědectví o situaci a postojích Karla Hoffmanna v těchto chvílích podává zmíněný František Miškovský: „V této době taktéž jsme si přehráli (z rozhlasu po drátě – pozn. A.B.) nahrané prohlášení a bylo zjištěno, že jde o prohlášení ÚV KSČ ke vzniklé situaci. S touto skutečností byl seznámen s. Hoffmann a bylo mu sděleno, že dle našeho názoru nejde o žádné provokace vůči sovětské armádě a že tudíž toto hlášení mělo být vysíláno. S. Hoffmann sdělil, že jde o provokační hlášení, a abychom připravili vysílače na pravidelné vyjetí od 04.30 hod., že bude mluvit prezident republiky."[36]

Z dalšího vývoje situace na Ústřední správě spojů lze jednoznačně vyvodit závěr, že Hoffmann očekává zcela jiné prohlášení. To mu také je doručeno. Avšak jeho parta spolupracovníků musí na něm upravit původní autorství „vedení strany a státu" na formulaci „členové ÚV KSČ, vlády a Národního shromáždění, kteří požádali o pomoc vlády a komunistické strany bratrských zemí". A s takto upraveným prohlášením posílá Hoffmann zástupce vedoucího odboru rozšiřování tisku v ÚSS a politického vedoucího zdejší jednotky Lidových milicí Františka Sajnera v doprovodu pracovníka StB do Československého rozhlasu za Milošem Markem s tím, aby zařídil jeho odvysílání. Když hlasatelé Věra Šťovíčková a Karel Jezdinský, zablokovaní v hlasatelně,

---

33 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR..., B 278, zpráva majora Točíka inspektorovi ministerstva vnitra o nasazení a působnosti příslušníků 2. správy HS StB v Československém rozhlase dne 21.8.1968.

34 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 694 n. a 699 n.; DIENSTBIER, Jiří – LÁNSKÝ, Karel: Rozhlas proti tankům: Koláž událostí, vzpomínek a záznamů z vysílání Československého rozhlasu v srpnu 1968. In: *Srpen 1968*. Kolín/R., Index 1989, s. 19.

35 *A ÚSD AV ČR*, B 278, zpráva majora Točíka.

36 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, svědectví F. Miškovského, s. 695.

Markovu žádost natočit a odvysílat „zvací" prohlášení odmítají, Sajner se s nepořízenou vrací.[37] Úkolem je pak pověřen Miloš Vacík, který má prohlášení nahrát na magnetofonový pásek a zajistit jeho opakované vysílání, ani on však není úspěšnější.[38] V citované zprávě majora Točíka se k tomu uvádí: „Asi v 5.30 hod. přišli do budovy rozhlasu dva soudruzi ze správy spojů s tím, že přinesli 'pravé prohlášení' (sic), a dožadovali se u s. Marka jeho zařazení do vysílání. Jednali se s. Markem bez naší účasti."[39]

Do třetice selhává i ředitel Československé tiskové kanceláře Miroslav Sulek. Když se netrpělivě telefonicky dotazuje Hoffmanna, zda má prohlášení předat redakcím prostřednictvím ČTK, Hoffmann mu údajně odpovídá: „Počkej, rozhlasem to již musí jít ven."[40] Ale stále nervóznější Hoffmann se i v tomto případě mýlí, stejně jako se mýlil Sulek, který byl přesvědčen, že se mu prohlášení přece jen podařilo vyslat do éteru. Zajímavé a přesvědčivé svědectví o tom vládní komisi historiků poskytl 16. března 1990 tehdejší šéfredaktor mezinárodní redakce ČTK Milan Bretyš. Uvedl, že když pozdě v noci z 20. na 21. srpna, po zprávách o intervenci, přišel do budovy ČTK, našel tam již Sulka, několik dalších pracovníků ČTK a šest příslušníků StB. Jakmile netrpělivě vyhlížející Sulek obdržel od jakéhosi posla očekávané prohlášení, požádal Bretyše, aby zajistil jeho odvysílání, bez ohledu na námitky. Nakonec však – jednak z technických důvodů (redakce v noci nevysílala), jednak kvůli nesouhlasu Bretyše a dalších zaměstnanců – se prohlášení do éteru nedostalo. Bretyš ale Sulka naopak ujistil, že dokument byl právě odvysílán. V citovaném svědectví Bretyš objasňuje: „Ten text zůstal dole, v té zahraniční redakci ... a pak mi ho kolegové dali ... asi za 6 nebo 7 dnů. V každém případě po tom návratu (do ČTK, poté co ji přestaly blokovat sovětské jednotky – pozn. A.B.) jsem ten text dostal do ruky

Budova Československého rozhlasu na Vinohradské třídě se stala symbolem odporu proti okupantům (Srpen 1968)

37 *Tamtéž*, svědectví F. Sajnera, s. 684.
38 *Tamtéž*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 701.
39 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR..., B 278, zpráva majora Točíka.
40 BÁRTA, D. – HOLÁ, V.: *Sbírka svědectví...*, svědectví F. Sajnera, s. 685.

a odnesl jsem jej na ÚV, kde jsem jej dal tehdejšímu tajemníkovi Mlynářovi.[41] Byl to skutečně ten zvací dopis, který se potom objevil v Bílé knize (správně Černé knize – pozn. A.B.) a který jsme potom ještě dodatečně překládali z Pravdy (moskevské – pozn. A.B.) a ze všech možných jiných listů těch ostatních socialistických zemí."[42]

V časných ranních hodinách přichází na sekretariát Ústřední správy spojů Hoffmannův první náměstek František Vomastek a zastihne zde asi pětatřicet pracovníků kontrarozvědky, mezi nimiž nechybí podplukovník Hubina. Vyslovuje údiv nad příkazy k zastavení vysílání, načež mu Hoffmann vysvětluje, že se tak stalo kvůli složité situaci.[43] Když totiž ráno 21. srpna ve tři čtvrtě na pět bylo zahájeno vysílání, Hoffmann neuslyšel „zvací" prohlášení, ale protiintervenční rezoluci předsednictva ÚV KSČ. Dal proto okamžitě příkaz, aby bylo vysílání přerušeno. Odmlka však netrvá déle než pár minut. O páté hodině ranní mu dispečink Správy radiokomunikací oznamuje, že vysílače nelze řídit a že tuto možnost má jen rozhlasové studio. A tak se znovu začíná vysílat. Podrobnosti se dovídáme díky záznamu telefonického rozhovoru pracovníka rozhlasu s předsedou Národního shromáždění Josefem Smrkovským. Poté co nechal Hoffmann vypnout signál do vysílačů, jeden ze zaměstnanců strahovského pracoviště zavolal telefonem Smrkovskému na ÚV KSČ a otázal se ho: „Pane Smrkovský, nám dali příkaz z vyšších míst, že máme vypnout modulaci do vysílačů, souhlasí s tím předsednictvo?" A Smrkovský mu na to odpověděl: „To se všechno děje za našimi zády, proti vůli předsednictva. Neposlouchejte toho Hoffmanna, ten to udělal na vlastní pěst, neposlouchejte ho, to je protistátní." Po opakovaném ujištění Smrkovského, že příkaz k vypnutí vysílačů vydal Hoffmann proti vůli ÚV KSČ, ho pracovník rozhlasu ujistil: „Pane Smrkovský, kdyby něco, chcete nás zavolat? My Vám dáme číslo 325043, můžete kdykoli volat, my to zatím zapínáme, 325043, napište si to. Je to Strahov. Hodně zdaru!"[44]

Hoffmann pak znovu několikrát mezi pátou a sedmou hodinou opakuje příkaz zastavit vysílání řediteli Správy radiokomunikací Praha Ivanu Benešovi, splnění příkazu vymáhá i pracovník StB jménem Šašek.[45] V té době se už chystá poprvé promluvit na vlnách rozhlasu prezident Ludvík Svoboda. V krátkém vystoupení ve čtvrt na devět 21. srpna se snaží uklidnit občany a vyzývá je, aby vyčkali dalších kroků legálních ústavních orgánů republiky.[46]

Pozoruhodné svědectví o roli Karla Hoffmanna v těchto hodinách a dnech nalezneme i ve zprávě náčelníka sedmé správy ministerstva vnitra plukovníka Oldřicha Šebora ministru Josefu Pavlovi z 29. srpna 1968. Pisatel zprávy uvedl, že na poradě

---

41 Což vládní komisi historiků Zdeněk Mlynář také potvrdil.

42 *A ÚSD AV ČR*, R 36, záznam rozhovoru s M. Bretyšem.

43 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 701.

44 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR... A/654, záznam telefonického rozhovoru nejmenovaného pracovníka rozhlasu s J. Smrkovským z 21.8.1968.

45 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 701.

46 *Sedm pražských dnů*, s. 39 n.

21. srpna před šestou hodinou ranní jeho nadřízený plukovník Viliam Šalgovič přítomné žádal provést taková technická opatření, aby bylo zastaveno veškeré rozhlasové vysílání až do doby, než bude dán souhlas k vysílání „nějakého" prohlášení. Šebor naproti tomu zdůvodňoval, proč technicky není možné okamžitě získat kontrolu nad vysílači, a navíc namítal, že do vysílání mohou zasahovat jen politické orgány, nikoli bezpečnost. Momentální situaci ve zprávě rezumoval takto: „Z jednání za přítomnosti sovětských poradců vyplývalo, že konkrétní zásahy do rozhlasu řídí s. Hubina, na ÚV KSČ se na organizaci opatření podílí Indra, že ředitel ÚSS Hoffmann byl předem informován a že pokyny 20 příslušníků StB přítomných v rozhlase nejsou respektovány."[47]

Když je budova Ústřední správy spojů v sedm hodin dvacet minut obsazena sovětskými jednotkami a členové základní organizace KSČ na ÚSS žádají od Hoffmanna vysvětlení, ten se vymlouvá, že „pracuje podle pokynů příslušného tajemníka ÚV KSČ pro spoje".[48] Ale v té chvíli již musí vědět (pokud to doopravdy nevěděl po celou dobu), že pokyny Aloise Indry či Drahomíra Koldera jsou v rozporu se stanoviskem předsednictva ÚV KSČ, a nejen s ním...

Z posrpnového opovržení na „normalizační" výsluní

Následující hodiny a dny jednoznačně prokázaly, že Karel Hoffmann stále jednal přesně v duchu plánů organizátorů intervence a jejich domácích spojenců, přestože bylo už během středy 21. srpna nad slunce jasné, že cizí vojska do země vpadla bez souhlasu všech československých ústavních orgánů a proti vůli drtivé většiny lidu.[49] Kolem desáté hodiny 21. srpna odjel spolu s Chňoupkem a v doprovodu okupačních tanků na sovětské velvyslanectví a podnikal různé jízdy podle jeho pokynů. V pozdních odpoledních hodinách nařídil opět svému náměstku Vomastkovi zastavit všechny vysílače, „protože jinak nelze odporovat okupační moci". Splnění tohoto příkazu pak měl důsledně kontrolovat a vyžadovat podplukovník Štefan Hubina.[50] Podle svědectví inženýra Vladimíra Sedláčka Hubina a další pracovník kontrarozvědky Šašek skutečně nutili náměstky ředitele, aby nechali zastavit vysílání. Na námitky, že podobné příkazy mohou respektovat pouze tehdy, pokud je vydá legální vláda, Hubina prohlásil, že „je zmocněncem nového ministerského předsedy Indry a že by ho rád ujistil, že vedení ÚSS je ochotné plnit pokyny této nové vlády".[51] Náměstek Vomastek mu však sdělil, že

---

47 KOUDELKA, František – SUK, Jiří (ed.): *Ministerstvo vnitra a bezpečnostní aparát v období pražského jara 1968 (leden–srpen)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. VII.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1996, s. 264.

48 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 701.

49 FELCMAN, Ondřej a kol.: *Vláda a prezident: Období Pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. VIII/1.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 2000, s. 455.

50 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná zpráva o činnosti K. Hoffmanna, s. 702.

51 *Tamtéž*, svědectví V. Sedláčka, s. 680.

osádky vysílačů budou dále pracovat pro vedení KSČ, Národního shromáždění a vlády.[52]

Když se 22. srpna ráno Hoffmann dostavil do svého úřadu, oznámil sice Františku Vomastkovi, výboru závodní organizace KSČ a dalším zaměstnancům, že se odmítl stát členem Indrovy takzvané dělnicko-rolnické vlády, i když se měl stát ministrem. Avšak prohlášení vedení Ústřední správy spojů a její stranické i odborové organizace na podporu legální vlády, Národního shromáždění a prezidenta (přes ústní souhlas vyslovený před náměstkem Vomastkem) podepsat odmítl. Poté odjel na ministerstvo spotřebního průmyslu k ministryni Boženě Machačové-Dostálové, kde zasedala legální vláda. Zdržel se zde asi tři čtvrtě hodiny, řidič jej odvezl domů a od té doby se ve svém úřadě už neukázal.[53] Údajně pobýval na chatě jednoho ze svých známých, jistého pana Hacafírka, který v roce 1974 byl pak jmenován novým ředitelem Ústřední správy spojů.[54]

Při soudním přelíčení v červnu 2003 Karel Hoffmann popíral, že by byl sdělil podřízeným svou nominaci do „dělnicko-rolnické vlády" Aloise Indry, ba dokonce že by o tom vůbec byl věděl. Opačná svědectví zaměstnanců Ústřední správy spojů i branně-bezpečnostního výboru Národního shromáždění označoval přitom za výplody štvanice lidí kolem Josefa Smrkovského. Avšak informace o Hoffmannově podivné činnosti se staly předmětem jednání poslanců Národního shromáždění již v prvních dnech intervence, tedy v době, kdy byl Smrkovský ještě v internaci. Dvaadvacátého srpna dopoledne, po návratu ze sovětského velvyslanectví na Hlavní správu StB, sdělil podplukovník Hubina, že mluvil s novým předsedou „dělnicko-rolnické vlády" Aloisem Indrou a dostal od něj příkaz „likvidovat ilegální rozhlas a televizi". Současně přítomné informoval o složení „Indrovy" vlády: Bohuslav Chňoupek prý bude ministrem vnitra, Otakar Rytíř ministrem obrany, Antonín Kapek ministrem průmyslu – a vedle Drahomíra Koldera, Oldřicha Pavlovského a dalších v této sestavě jmenoval i Karla Hoffmanna (Vasil Biľak se podle jeho slov měl stát prvním tajemníkem ÚV KSČ). O den později na schůzi předsednictva Národního shromáždění poslanec Alois Poledňák podával mimo jiné podrobné zprávy o Hoffmannových podezřelých aktivitách, o jeho spolupráci s orgány Státní bezpečnosti a Indrovou kolaborantskou skupinou.

Další den zástupci Ústřední správy spojů informovali předsednictvo Národního shromáždění, že jméno Karla Hoffmanna vyškrtnou ze seznamu vedení jejich úřadu. Osmadvacátého srpna předsednictvo parlamentu obdrželo podnět Aloise Poledňáka, aby vládě navrhlo odvolat Hoffmanna i Sulka z jejich funkcí. Řečník návrh zdůvodnil těmito slovy: „Máme k dispozici dokumenty o velice aktivním vměšování Hoffmanna do všech záležitostí týkajících se spojů, rozhlasu a televize, stažení vysílacích stanic v okamžiku, kdy mělo být vysíláno usnesení předsednictva ÚV z půlnoci 21. srpna

52 *Tamtéž*, svědectví F. Vomastka, s. 657.

53 *Tamtéž*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 702.

54 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR..., A/514, BOROVIČKA, J.: Průběh srpnových událostí v roce 1968 na ÚSS v Praze na Žižkově, aneb o činnosti Karla Hoffmanna (rukopis).

a některých dalších dokumentů, které můžeme předložit během dneška předsednictvu NS, stejně tak pokud jde o činnost Sulka."[55]

S tímto hodnocením se ztotožňovali také zaměstnanci Ústřední správy spojů. Na veřejné stranické schůzi 28. srpna přijali rezoluci, v jejímž závěru nekompromisně požadovali Hoffmannovo odvolání: „Vzhledem k tomu, že ing. Hoffmann vydával v době přepadení naší země cizími vojsky nezákonné příkazy, ihned jsme se od něho distancovali. Žádáme, aby prezident republiky okamžitě odvolal ing. Hoffmanna z funkce. Do odvolání ing. Hoffmanna uznáváme vedení ÚSS reprezentované třemi náměstky ředitele ÚSS."[56]

Historikové snesli až dosud dostatek důkazů o tom, že stanoviska a požadavky kremelského vedení nacházely u prezidenta Svobody značné porozumění. Když však v rozhovoru prvního náměstka ministra zahraničních věcí SSSR Vasilije Kuzněcova a sovětského velvyslance Stěpana Červoněnka se Svobodou přišla 7. září 1968 řeč na Oldřicha Pavlovského a Karla Hoffmanna a možnosti jejich návratu do původních funkcí, Svoboda dal najevo názor odlišný od Sovětů. Podle depeše obou diplomatů do Moskvy z téhož dne jim řekl, že „ředitele Správy spojů s. Hoffmanna bude zřejmě obtížné vrátit do funkce, kterou dosud zastával... Přitom prohodil, že mu ani není známo, kde se momentálně s. Hoffmann nachází."[57] Kuzněcov s Červoněnkem za svého chráněnce nicméně orodovali i nadále. Podle záznamu rozhovoru s Alexandrem Dubčekem z 23. září 1968 kritizovali personální politiku reformního vedení a údajnou „snahu odstraňovat nebo izolovat kádry, které osvědčily svou věrnost Sovětskému svazu", přičemž uvedli, že k takovým případům patří „Švestka, Sulek, Hoffmann, Pavlovský a jiní".[58] Komentáře k tomu není jistě zapotřebí.

Když se Karel Hoffmann po několikatýdenním ukrývání a mlčení obrátil 10. září 1968 na předsednictvo vlády s dotazem, co má dělat, bylo mu rázně sděleno, že v kritických srpnových dnech se práce vlády neúčastnil a musí se tudíž rozhodnout sám. Jeho námitka, že nebyl k jednání vlády zván, byla odmítnuta s poukazem na to, že zřejmě nebyl v úřadě, když místo něj docházel na schůze vlády pravidelně jeho náměstek František Vomastek. Po výměně názorů mezi Hoffmannem, předsedou vlády Černíkem a prezidentem Svobodou, ke které došlo 18. září, předložil premiér prezidentovi republiky návrh vlády, aby Hoffmanna odvolal z funkce ředitele Ústřední

55 CIGÁNEK, František: *Národní shromáždění: 21.–28. srpna 1968.* (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. III.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1995, s. 237 n.; BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, s. 656–703; A *ÚSD AV ČR*, A 511, pozůstalost Leopolda Hofmana, s. 46–68; ZEINER, Jiří: Postavení bezpečnostních sborů, zvl. StB, v politickém vývoji ČSSR v letech 1967–1970, s. 48 n. (rukopis); JAROŠ, Karel: Účast některých příslušníků MV na přípravě a provedení vstupu vojsk pěti států VS na území ČSSR dne 20.8.1968, s. 56 n. (rukopis).

56 BÁRTA, D. – HOLÁ, V. (ed.): *Sbírka svědectví...*, souhrnná informace o činnosti K. Hoffmanna, s. 703.

57 VONDROVÁ, Jitka – NAVRÁTIL, Jaromír (ed.): *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970: Září 1968 – květen 1970.* (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. IV/3.) Praha – Brno, ÚSD AV ČR – Doplněk 1997, s. 32.

58 *Tamtéž*, s. 65.

správy spojů, což se také stalo. Návrh byl přesvědčivě zdůvodněn tím, že „ing. Karel Hoffmann se v kritických srpnových dnech nezúčastnil práce ani na ÚSS, ani ve vládě. Tímto svým postojem prokázal, že nemůže dále zastávati odpovědnou funkci ředitele ÚSS."[59] (A to zřejmě oba představitelé ani netušili, že se Hoffmann nadále chodí radit na sovětské velvyslanectví, „jaké 'hlavní nebezpečí' může vznikat v nejbližší době ve vnitropolitické situaci" z hlediska regresivních sil.)[60]

O dvacet let později, v desátém pokračování svého interview pro *Špígl* 19. července 1999, Hoffmann tvrdil, že při zmíněné schůzce s Černíkem a Svobodou 18. září 1968 prezident reagoval pobouřeně, když údajně zjistil, že Černík nedodržel jakési dohodnuté závěry.[61] Proč tedy již příští den návrh vlády na Hoffmannovo odvolání z funkce

Karel Hoffmann (třetí zprava) má důvod k radosti. V květnu 1971 byl zvolen do předsednictva ÚV KSČ. Nejvyšší stranické grémium po 14. sjezdu KSČ tvořili (zleva doprava): Antonín Kapek, Josef Kempný, Vasil Bilak, Ľubomír Štrougal, Gustáv Husák, Josef Korčák, Alois Indra, Hoffmann, Václav Hůla a Jozef Lenárt.

59 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR..., fond Předseda vlády ČSSR (CI), inv. jedn 223. návrh vlády ČSSR na odvolání K. Hoffmanna z funkce ředitele ÚSS.

60 PÚČIK, Miloslav: *Rok 1968 a armáda na Slovensku: Súvislosti a dôsledky*. Bratislava, Ministerstvo obrany SR 1999, dokumentární příloha, Informácia veľvyslanca ZSSR Červonenka o ativitách Hoffmanna a Rytíře z obdobia po vojenskej intervencii v auguste 1968.

61 *A ÚSD AV ČR*, Sbírka Komise vlády ČSFR..., CI/223, Návrh vlády ČSSR na odvolání K. Hoffmanna..., dopis K. Hoffmanna O. Černíkovi ze 17.10.1968.

ředitele bez námitek podepsal? V této souvislosti se neodbytně vnucuje jedna otázka. Hoffmann si ve zmíněném rozhovoru také stěžoval, že údajné prezidentovo rozhodnutí v noci z 20. na 21. srpen 1968 vystoupit s prohlášením k občanům jako první, které měl on zajistit, mu způsobilo značné pracovní, politické a nejnověji i trestněprávní potíže. Avšak 18. září 1968, ve chvíli, kdy mluvil s prezidentem, přece již věděl, z čeho je obviňován... Proč tedy nepožádal prezidenta, aby veřejně potvrdil, že blokoval rozhlas pro jeho vystoupení, jak to nyní neustále opakuje? O tom však v rozhovoru pro *Špígl* nepadlo ani slovo.

Hoffmann ani tentokrát, obdobně jako při odvolání z funkce ministra kultury a informací, neprojevil sebemenší ochotu přiznat, že byl suspendován poprávu. V dopise Oldřichu Černíkovi ze 17. října 1968 bagatelizoval všechny argumenty a stanoviska žádající jeho odvolání, neboť prý „v atmosféře, která byla uměle vytvářena, je možno zorganizovat rezoluce, protesty a obvinění proti komukoliv".[62] Ve svých dopisech a stížnostech adresovaných Alexandru Dubčekovi, Ludvíku Svobodovi, Oldřichu Černíkovi i ve svých vystoupeních na schůzích ÚV KSČ – stejně jako při nedávném soudním procesu – se stavěl do role zásadního a aktivního obránce socialismu, který je z nepřátelských pozic neprávem a lživě kritizován, osočován a politicky diskriminován. Když byl konečně 30. ledna 1969 rozhodnutím vlády ustanoven do funkce náměstka předsedy Správy federálních hmotných rezerv, zvedla se proti tomuto kroku opět vlna odporu. Jednak kvůli účelovému porušení předpisů, neboť statut Správy federálních hmotných rezerv počítal jen s jedním náměstkem, který byl ve funkci a nikdo jej neodvolal, ale hlavně stranická i odborová organizace tohoto úřadu Hoffmanna odmítaly jak z politických, tak profesionálních důvodů.[63]

A tak jeho „zásluhy" o rozvoj a obranu socialismu ocenil až „normalizátorský" režim Gustáva Husáka, kdy odstartoval k závratné kariéře. První a rozhodující bod v jeho prospěch byl Hoffmannovi připsán Kremlem a jeho domácí „pátou kolonou". Veřejně a jednoznačně se zařadil do antireformního „koncertu" konzervativních dogmatiků, přehlušujícího již hlasy Dubčekových stoupenců, svým vystoupením na zasedání Ústředního výboru KSČ 16. listopadu 1968, v němž se poprvé snažil – byť ještě opatrně – zdůvodnit opodstatněnost srpnové intervence „varšavské pětky".[64] Ostatně, později v *Rudém právu* to formuloval jednoznačně: „Vnitřní síly nebyly s to se mobilizovat a zastavit frontální nástup kontrarevoluce, takže internacionální pomoc spojenců byla tedy potřebným a jediným správným řešením."[65]

S vystřídáním Alexandra Dubčeka Gustávem Husákem ve funkci prvního tajemníka ÚV KSČ v dubnu 1969 se zcela uvolnila i stavidla, která otevřela Hoffmannovi cestu

62 *Tamtéž*, Návrh vlády ČSSR na odvolání K. Hoffmanna, stanovisko stranické a odborové organizace SFHR z 2.2.1969.

63 *Tamtéž*.

64 VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. (ed.): *Komunistická strana Československa*, sv. IX/3, s. 566–572.

65 V lednu 2004 citovala Hoffmannovi tuto pasáž – z jeho údajného článku v *Rudém právu* 21.11.1970 – Renata Kalenská v rozhovoru pro *Lidové noviny* (Jsem připraven si to odsedět. In: *Lidové noviny*, (17.1.2004), s. 13). Hoffmann tento svůj „názorový vývoj" v rozhovoru potvrdil, k uvedenému datu však žádný Hoffmannův článek v *Rudém právu* nevyšel.

vzhůru. Již 27. září 1969 byl ustanoven do funkce ministra-předsedy Výboru pro pošty a telekomunikace. K 28. lednu 1971 byl pověřen funkcí ministra spojů. O týden později, 4. února 1971, se stal kandidátem předsednictva ÚV KSČ. A na čtrnáctém sjezdu komunistické strany v květnu 1971 byl zvolen do předsednictva ÚV KSČ a současně pověřen funkcí předsedy Ústřední rady odborů, v níž setrval šestnáct let. Kromě toho byl poslancem Sněmovny lidu ve Federálním shromáždění a v letech 1987 až 1989 se vyšvihl i do funkce tajemníka ÚV KSČ.[66] Patřil tudíž k vedoucí garnituře „normalizačního" vedení a na jeho hlavu také padá patřičný díl spoluzodpovědnosti za dvacetiletou hospodářskou, politickou, kulturní i mravní devastaci československé společnosti.

Závěrem

Pro Hoffmannovo celoživotní přesvědčení a konání je charakteristické tvrzení, že socialismus a národy Československa zradili v roce 1968 představitelé reformního hnutí, a nikoli vlastizrádná skupina takzvaného zdravého jádra a její souputníci. A tento svůj ideologický stereotyp dovádí *ad absurdum*, když jej aplikuje i na demokratické revoluce v sovětském bloku na konci osmdesátých let. „Jestliže se někdo domnívá, že obviňujeme-li Gorbačova a jeho kumpány ze zrady, z křivopřísežnictví, ze zaprodání socialismu, že se snažíme zbavit vlastní odpovědnosti, pak je na hlubokém omylu", prohlásil v září 1999 ve *Špíglu*. Podle něj domácí nepřátelé socialismu v Československu neměli na to, aby vlastními silami zvrátili nepříznivý vývoj. Avšak „spolehlivě věděli, že osud socialismu v Evropě je zpečetěn výprodejem, přesněji zradou Gorbačova. Bez toho by k 'listopadům 1989', a především k jejich tragickým důsledkům, tj. k porážce socialismu u nás doma i v dalších zemích, nikdy nedošlo."[67]

Karel Hoffmann zůstal dogmatikem, který si zřejmě nepřipouští žádné otazníky nad svými minulými skutky a vyznává stále jedinou, ideologicky svého času stvrzenou „pravdu", bez ohledu na proměny doby a průkazná historická svědectví. Je to jeho právo, třeba by jinak pro něj ztratil vlastní život cenu. Jeho veřejné výroky, sebestylizaci do role politické oběti a požadavky „skutečné spravedlnosti", prezentované například na tiskové konferenci a při teatrálním nástupu do vězení za asistence televizních kamer loni v červenci, však považuji za hrubou urážku všech, kteří se pokoušeli reformovat socialismus v době „pražského jara" 1968, ale zejména statisíců lidí, které „normalizační" režim – také Hoffmannovou zásluhou – odsoudil do role neplnoprávných občanů, často na celých dvacet let.

Pro mě, jako historika, který se „pražským jarem" a souvisejícími tématy zabývá již patnáct let, je stěží pochopitelné, jak je možné ještě dnes seriózně zpochybňovat, že v srpnu 1968 se malá skupina konzervativců v československé komunistické straně – bez vědomí a proti vůli ústavních orgánů republiky i proti vůli drtivé většiny občanů –

---

66 *Československý biografický slovník*, s. 217.

67 Sovětská zrada zklamala milióny občanů, nastolila nový režim... Letní rozhovor s expolitikem K. Hoffmannem. In: *Špígl*, (16.9.1999), s. 5.

spolčila s cizí mocí a požádala ji o vojenskou pomoc, s cílem zmocnit se vedení strany a státu, zastavit reformní hnutí a obnovit v zemi neostalinský režim. Dokumentů a svědectví o tomto činu i o jeho nenapravitelných následcích pro československou společnost snesli historikové do dnešních dnů více než dostatek. Osobně mě pro jeho hodnocení nenapadá jiné slovo než „vlastizrada". Jestliže tento můj příspěvek shrnutím poznatků o jednom úzkém výseku šestatřicet let starých událostí pomůže vyjasnit přetrvávající potenciální pochybnosti, potom splnil svůj účel.

Recenze

Kdo stál v exilu proti Benešovi

Jana Čechurová

KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Praha, Karolinum 2004, 485 stran.

Vykřičník v názvu knihy, to není v tomto případě reklamní nakladatelský trik či snaha renomované autorské dvojice zaujmout stůj co stůj. Tento vykřičník, toto zvolání v sobě obsahuje emoce, a to plným právem. Neboť nejnovější publikace Jana Kuklíka a Jana Němečka je knihou o emocích – o lásce a nenávisti, sympatiích a antipatiích, o zlobě, zklamání, naději, víře, o strachu a touze, včetně touhy po pomstě. Možná by bylo přesnější říci, že tato kniha je především o skrývaných emocích, které byly mnohdy zahaleny do sofistikovaného a přísně racionálního obalu. Cesty těch, kteří se v onom symbolickém zvolání shodli, byly velmi pestré a různorodé, jejich osudy i motivace byly ojedinělé a specifické, přesto je však možno vytvořit z nich plejádu osudů, které se navzájem v mnohém protínají a vytvářejí pomyslný kruh.

Přestože se na první pohled jedná o téma vděčné, atraktivní, přitažlivé, není to právě lehké čtení. Tento hutný text totiž vedle vyčerpávající faktografie nabízí spoustu námětů k zamyšlení, a to o věcech konkrétních i nadčasových. Napsat knihu o opozici v londýnském exilu je úkol navýsost těžký, k jeho uspokojivému splnění je třeba velká erudice a dlouholetá příprava. Tato kritéria Jan Kuklík i Jan Němeček bezpochyby splňují, neboť v poslední dekádě patrně nemají v otázkách výzkumu československého válečného exilu srovnatelnou konkurenci. Stačí jen vzpomenout na desítky jejich samostatných i společných studií, edičních počinů i na některé monografie.[1] Bez takto

1 Z vlastních prací, které jsou hojně vytěženy i v této jejich nové monografii, jmenujme: KUKLÍK, Jan: *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945: Právní a politické aspekty obnovy Československa z hlediska prozatímního zřízení ČSR v emigraci*. Praha, Karolinum 1998; TÝŽ: *Mýty a realita tzv. Benešových dekretů: Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha, Linde 2002; NĚMEČEK, Jan: *Od spojenectví k roztržce*. Praha, Academia 2003; KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan: *Hodža versus Beneš: Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za*

dlouhodobé a systematické přípravy by se totiž toto heterogenní a komplikované téma dalo uchopit jen stěží.

Význam badatelských a literárních aktivit Jana Kuklíka a Jana Němečka musíme spatřovat i v jejich vskutku průkopnických archivních výzkumech. I tato jejich práce je téměř učebnicovým příkladem snahy po maximálním vytěžení dostupného archivního materiálu, jehož škála se s lety, jak se zdá, spíše rozšiřuje. Autoři pracovali s archiváliemi provenience domácí, dále polské, slovenské, anglické, americké i ruské, přičemž hlas zahraničních archivů je stejně reprezentativní jako domácích, což má v tomto případě význam naprosto zásadní. Řada dosavadních studií, které se tématu opozice v emigraci věnovaly, byla totiž častokrát opřena o zdroj informací jakoby jen z jedné strany. Jednou z předností této knihy je právě její vyváženost, snaha poznat argumenty, respektive studovat materiály, obojí provenience. Tato snaha po vyváženosti a objektivitě má částečně za následek poněkud oslabený interpretační a hodnotící prvek, který chvílemi ustupuje ve prospěch prostého mapování dosud nepoznaných skutečností. Vzhledem k charakteru tematiky se však není možno autorům příliš divit.

Při bližším seznámení s touto prací je zřejmé, jak nesmírně obtížné muselo být hledání její vnitřní struktury. Nabízejí se patrně tři základní možné přístupy, a sice hledisko chronologické, věcné (problémové) a osobnostní, respektive skupinové. Autoři pojali základní členění chronologicky, a zároveň je kombinovali s oním rozdělením na jednotlivé opoziční proudy, respektive jednotlivce a struktury. Tento přístup není patrně jediný myslitelný, neboť je možno nalézt i napříč tímto spektrem některá klíčová sporná témata (otázka postavení Slovenska, vztah k Polákům, kontinuita Benešovy prezidentské funkce, legitimita exilové vlády, finance, priority zahraniční politiky atd.) a ta sledovat v jejich vývoji, ale takto je nejspíše zaručena přehlednost. Bez ní by se čtenář mohl v té spleti jmen, názorů a zájmů docela lehce ztratit. (A nepomohl by mu zde rejstřík, neboť v publikaci chybí.) První čtyři kapitoly jsou tedy chronologické, přičemž jako mezníky slouží uznání prozatímní vlády (1940), potvrzení Benešova prezidentského mandátu (1942) a Slovenské národní povstání (1944). Mezi přednosti této publikace můžeme bezesporu zařadit to, že její těžiště nespočívá v prvních letech války, tak jak se s tím setkáváme v pracích o československém exilu běžně, ale že vyváženě sleduje v plné škále danou tematiku až do konce druhé světové války, a dokonce místo závěru přibližuje osudy hlavních protagonistů i v době poválečné. K těmto čtyřem chronologickým kapitolám jsou pak přiřazeny dvě tematické, a sice pojednávající o vztahu polského exilu k české a slovenské opozici a dále o vztahu hostitelské země, tedy Britů, k opozičním aktivitám. Tuto pasáž můžeme považovat za jednu z vůbec nejobjevnějších a nejcennějších v celé práci.

Chronologické kapitoly jsou pak uvedeny jakoby pozitivním výkladem, jehož jednotící linií jsou skutky, peripetie, rozhodnutí, úspěchy a neúspěchy exilové reprezentace i Edvarda Beneše osobně. Bez tohoto přehledu by se čtenář, pokud by nebyl alespoň částečně erudovaný, opět těžko orientoval. Neboť opozičnost už ze své podstaty spočívá ve vlastním vymezování a kritice něčeho, co dělají jiní. Přestože monografie

---

druhé světové války. Praha, Karolinum 1999; ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan – ČECHURA, Jaroslav – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001.

má ve svém názvu Benešovo jméno, v mnoha případech spočívala jeho role a význam především v symbolické rovině. Beneš byl bezesporu – a právě existence a podoba této válečné opozice to jasně dokazují – symbolem jak první republiky, tak zosobněním zahraničního odboje a československého státního zřízení v exilu. Někdy byla tedy opozičnost k systému zhmotněna do odporu k jeho osobě, jindy – a to je třeba též zdůraznit – byla zase osobní averze k němu transformována do negace celého systému. Oba tyto momenty jasně dokazují státnický rozměr Benešovy osobnosti. Domnívám se, že by obecnější úvaha o proměnách vnímání Benešovy osobnosti byla této práci ku prospěchu. Z tohoto pohledu je snad nejlépe zachycen a sumarizován vztah Milana Hodži a Edvarda Beneše, což je vzhledem k publikační činnosti autorů pochopitelné.

Důvody, které přivedly jednotlivé aktéry do řad protibenešovské opozice, byly velmi různorodé. Jejich škála je široká, sahá od letitých ideových rozdílů po příčiny zcela časové a individuální, respektive osobní, kdy se opět mohlo jednat o dávnou animozitu stejně jako o čerstvý prožitek zneuznání nebo znemožnění (třeba jen zdánlivého) zužitkovat šanci, jíž dávala nová historická epocha. S koncem starého světa, byť byl pro absolutní většinu protibenešovské opozice stejně tragický jako pro představitele československého establishmentu v exilu, se mohlo zdát, že přichází doba pro nové tváře, že přeci není možné, aby pokračovala stará garnitura se starým myšlením (a vinou?) i v nové éře. Historický vývoj však ukázal, že struktury vedené Edvardem Benešem byly přes všechny výhrady pro spojeneckou diplomacii tou nejpřijatelnější a nejrealističtější variantou, která v podstatě neměla srovnatelnou alternativu.

Terčem kritiky se stávala jak minulost, tak přítomnost i budoucnost konání a snažení skupiny vedené Benešem. Snad nejvíce se argumenty z nedávné minulosti zabýval Štefan Osuský, jeden z pilířů benešovské diplomacie po celé meziválečné období, který v tragické chvíli pro národ prožil vlastně svoji hvězdnou hodinu. Jeho význam a role v době, kdy Francie ještě byla Francií a kdy se právě tam stahovalo těžiště československé emigrace, mu přidaly na již tak mimořádně vyvinutém sebevědomí. Proto snad nejtvrdošíjněji ze všech zpochybňoval legální základ londýnského československého zřízení. Podobně zklamaný a zhrzený si musel připadat i Lev Prchala, generál, jenž po určitou dobu pocítil závan velitelství nad ozbrojenými Čechoslováky.

Z prvorepublikových politických matadorů, kteří s Benešem i členy exilové vlády po dlouhá léta koexistovali ve vrcholné politice, je třeba zmínit dvě jména. Opoziční naladění Milana Hodži není zajisté ničím překvapivým, přestože jeho pozice se nemohla opírat o takovou bázi, jako měl Štefan Osuský. Jako byl Beneš v argumentaci opozice „jen" bývalý prezident, tak Hodža byl „jen" bývalý premiér. Hodžův význam a autorita se opíraly především o to, že to byl „velký" Slovák, přinejmenším evropského rozměru, kterého ctili krajané doma i v zahraničí. Hodža dokázal zároveň zaujmout i svými koncepcemi reorganizace střední Evropy, čímž jeho atraktivita překročila česko-slovenské kruhy. Význam krajanských kolonií v Americe, ale třeba i ve Francii, byl poměrně zásadní, zde se otevíral další ústupový prostor i možné sféry vlivu, eventuálně zdroje financí, se kterými mohli českoslovenští veřejní činitelé počítat. V této souvislosti je třeba zmínit jeden z nejklíčovějších problémů, totiž takzvanou slovenskou otázku. Autoři velmi podrobně a zasvěceně mapují představy jednotlivých

aktérů sporu o tom, jak by měla být řešena tato problematika. Pozoruhodné je sledovat, že největší spor probíhal právě mezi Slováky samotnými, a zdá se, že konfesionální či stranické hledisko tady mnohdy nebylo tím nejdůležitějším. Snad by stálo za to podrobněji interpretovat vzájemné jednání jednotlivých slovenských představitelů v exilu a pokusit se odhalit hlouběji motivaci jejich rozhodování a chování.

Druhým vysloužilým politikem, který se posunul do ostře opozičního tábora, byl legendární spoluzakladatel Pětky Rudolf Bechyně. Bechyňův přechod na krajní levici a zároveň artikulace opozičního stanoviska byly patrně způsobeny kombinací předpokladů osobních a ideologických. Jako řada jiných přesvědčených sociálních demokratů i on reálně očekával, že válka vyvolá sociální revoluci, že po této válce už se podaří vybudovat lepší a spravedlivější svět, že dojde ke katarzi. To mu ale nebránilo v tom, aby usedl v čele Státní rady, když jeho kolega z Pětky Jan Šrámek vedl exilovou vládu. Když však byl pro své konfliktní chování i všetečné otázky týkající se financování počátků odboje (zbrojařská kauza Caswick) z vedení Státní rady odstraněn, jeho cesta směřovala do ostré opozice na krajní levici.

Bechyně nalezl pro své spíše idealistické nadšení spojence ve Zdeňku Fierlingerovi, dalším z klíčových československých diplomatů, a navíc Benešově osobním příteli, jehož úmysly a jednání můžeme – přinejmenším v druhé polovině války – jen stěží nazvat idealistickými. Fierlinger pak slouží jako příklad opozičníka, který nebyl ani zhrzen, ani zneuznán – naopak byl vysokým úředníkem československých struktur –, ale jednal přímo pod vlivem cizího státu a jeho ideologie. Samostatnou kapitolu tvoří komunisté, jejichž postoj k československé exilové reprezentaci byl určován v podstatě na základě potřeb a instrukcí moskevské centrály.

Tento výčet by bylo pochopitelně možno doplnit řadou dalších jmen, jak z oblasti politiky, tak ekonomiky či žurnalistiky. Jedná se mnohdy o případy kuriózní, dramatické i smutné. Právě v této souvislosti je namístě zamyslet se nad tím, kde brali tito opozičníci prostředky pro svou činnost. Přestože se na řadě míst autoři tohoto tématu dotýkají (a jejich zjištění je třeba hluboce ocenit), když hovoří o placených spolupracovnících zpravodajských struktur či polské exilové reprezentace, nebylo by myslím na škodu toto téma ještě rozvést. Jak žili a z čeho žili? To je přece zásadní otázka existence každého z nás. Jak jejich volba opozičnosti ovlivnila materiální kvalitu jejich života. Mohla ji přeci zlepšit, ale také zhoršit (to patrně častěji). Neméně důležité pak je, jak opoziční naladění korespondovalo s jejich psychickým rozpoložením, kde byla v tom kterém případě příčina a kde následek. Pomohlo by to zajisté dotvořit osobnostní profily hlavních protagonistů. Z hlediska psychologie je pak problém zásadní, zda a eventuálně dokdy věřili v možný úspěch vlastního konání. Ptáme-li se po motivaci, pak pochopitelně nemůžeme pominout otázku, do jaké míry reflektovali, že jejich činnost může ohrožovat naplnění cíle, který byl pro téměř všechny emigranty společný, a sice osvobození a znovuobnovení vlasti (byť v modifikované podobě).

Jan Kuklík s Janem Němečkem posunuli svou prací o londýnské opozici v řadě ohledů naše historické poznání o velký kus dopředu. Jejich monografie je v mnohém vskutku průkopnická, a to jak z hlediska tematického, tak heuristického. A navíc nutí, jak již bylo řečeno, k zamyšlení: o emocích, o motivaci lidského jednání, o individuálním a nadosobním, o cílech a prostředcích.

Recenze

Totalitarismy 20. století v konfrontaci

Miloš Calda

NOVÁK, Miroslav (ed.): *Komunismus a fašismus*. Praha, Institut pro středoevropskou kulturu a politiku 2002, 276 stran.

Samotný název sborníku je poněkud zavádějící, jako by se stále řídil dlouholetým komunistickým územ. Komunisté se neustále odvolávali na pojetí fašismu, jak zaznělo v roce 1923 v projevu Clary Zetkinové (1857–1933) na plénu Exekutivy Komunistické internacionály. Zetkinová v něm mimo jiné ostře útočila na „sociální reformismus" v duchu doktríny „sociálfašismu", která byla v té době pro pravověrné komunisty závazná.[1] Dlouhá desetiletí vydávali komunisté své hnutí za levicové a termínem „fašismus" (konjunkturálně, bez ohledu na Zetkinovou) častovali od sebe tak vzdálené fenomény, jako byl německý a rakouský nacismus, Frankův režim ve Španělsku a Pinochetův v Chile. Zároveň označovali Hitlerův režim v Německu za „krajně pravicový", čímž účelově zamlčovali jeho proletářskou komponentu. Drtivá většina textů obsažených v recenzovaném sborníku se ostatně zabývá výhradně komunismem a nacismem. Autor této recenze se pokusí neupadnout do těchto osidel a fašismus s nacismem nesměšovat.

Editor Miroslav Novák z Institutu politologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy rozdělil recenzovaný soubor statí na dvě části.[2] První část, nazvaná „O minulosti komunistické iluze", je věnována diskusi, kterou vyvolala práce významného francouzského historika Françoise Fureta (1927–1997) o iluzi ideje komu-

1 Text viz *http://www.sozialistische-klassiker.org/Zetkin/Zet04.html 08.09.2004*

2 Kromě autorů hlavních textů – Françoise Fureta a Alaina Besançona – jsou diskusními příspěvky zastoupeni Timothy Garton Ash, Vladimir Bukovskij, Zbigniew Brzezinski, Jean Daniel, Renzo De Felice, André Fontaine, Eric J. Hobsbawm, Pierre Chaunu, Michael Howard, Leszek Kołakowski, Jacques Lesourne, Simon Leys, Martin Malia, Ernst Nolte, Richard Pipes, Norman Podhoretz, Giuliano Procacci, Jean-François Revel. Editor do sborníku zařadil i krátké texty Ferdinanda Peroutky, Ivana Svitáka a Rio Preisnera.

nismu.[3] Furet v letech 1977–1985 jako prezident stál v čele pařížské Vysoké školy společenských věd (*École des hautes études en sciences sociales* – EHESS), působil jako profesor v oboru „myšlení o společnosti" (*social thought*) na Chicagské univerzitě, v roce 1997 byl zvolen členem Francouzské akademie. Stejně jako ve své poslední velké práci se i v našem svazku zabývá především otázkou, jak je možné, že se na Západě tak dlouho udržovaly iluze o komunismu. Druhá část sborníku přináší stať historika a politologa Alaina Besançona „Paměť a zapomnění komunismu" s následnou diskusí. Specialista na ruské a sovětské dějiny Besançon dlouhá léta působil jako Furetův kolega ve vedoucí funkci v EHESSu a přednášel na několika amerických univerzitách.

Na úvod se čtenář seznámí se dvěma rozhovory, jež François Furet poskytl časopisům *Les Cahiers de l'histoire sociale* a *Politique internationale* v letech 1995 a 1996. Zabývá se v nich významem komunistické ideologie ve Francii, která spolu se západní Evropou „věřila v komunismus déle než ta druhá Evropa a stále si nedokázala uvědomit rozsah historické katastrofy, kterou komunistické režimy znamenaly" (s. 19 n.). Furet vytýká marxismu morální nihilismus, neboť z pohybu dějin činí „nástroj jejich uskutečňování" a tím „odstraňuje z demokratického univerzalismu mravní záměr. Nahrazuje ho jakýmsi náboženstvím toho, co je (co je, to musí být), což uzavírá aktivistu do arogance moci. To je jeden z důvodů, proč komunisté nejsou schopni uvažovat o otázce mezí moci." (s. 20)

Nemůže být pochyb, že nacismus byl daleko přímočařejší, „upřímnější" a otevřeně cyničtější než komunismus, který se pokoušel nalákat potenciální stoupence po celém světě humanistickou rétorikou. Nacismus byl poražen vojensky poměrně záhy, po pouhých dvanácti letech od Hitlerova převzetí moci. Jeho domovské státy se musely podrobit právu vítěze, což usnadnilo (nebo alespoň mohlo usnadnit) vyrovnávání s nacistickou minulostí v západních zónách Německa a v Rakousku. Na druhé straně komunismus se – až na pár přetrvávajících výsep – zhroutil v jakési implozi, nenásilně či téměř nenásilně, po více než sedmi desetiletích od bolševické revoluce a dlouhých šestatřicet let poté, co Stalinovou smrtí skončila perioda nejhorších komunistických zvěrstev. Komunisté tak byli lépe připraveni na postkomunistickou dobu než nacisté na postnacistickou. Jejich tajná policie dostala čas k zametání stop.

Mnozí komunisté se s komunismem rozešli dlouho před jeho pádem. Stávali se prvními, kteří vnějšímu světu podali svědectví o poměrech uvnitř hnutí. Odpadlíků od nacismu bylo méně, neboť stmelenost jejich hnutí udržovala válka a – jak již bylo řečeno – neměli tolik času na rozmyšlenou. Z dnešního pohledu překvapuje, že hlavní vlna odpadlictví přišla tak pozdě. Komunisté nezačali hromadně opouštět hnutí ani po nástupu Stalina, ani po zfabrikovaných moskevských procesech, ani po paktu Hitler–Stalin v roce 1939, ani po přepadeních Polska a Finska Sovětským svazem, ani po vlně procesů v satelitních státech, ani po nevývratných důkazech o státním teroru,

3 FURET, François: *Le Passé d'une illusion: Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris, Robert Laffont 1995; ve slovenském překladu: *Minulosť jednej ilúzie: Esej o idei komunizmu v 20. storočí*. Bratislava, Agora 2000.

který se vymykal měřítkům lidskosti. Nemyslivá, nekritická, ba fanatická oddanost komunistů jejich „věci" způsobila, že první hromadný odvrat od tohoto hnutí přišel až v roce 1956, poté co se kritika Josifa Vissarionoviče Stalina ozvala z Moskvy, která tehdy stále ještě byla autoritativním centrem komunistického hnutí. K této vlně odpadlíků patřil i Furet, který byl od roku 1949 do roku 1956 členem Francouzské komunistické strany. Znal tedy z vlastní zkušenosti onu iluzi, která se objevila i v titulu jeho poslední velké práce. Přesto se zdá, že ve Furetově myšlení přece jen zůstalo určité reziduum komunistických schémat, přesvědčení o vlastní nadřazené výlučnosti. Vyplývá to z jeho snadno vyvratitelného obecného tvrzení, že kritika komunismu byla po celé 20. století dílem bývalých komunistů.

Furet si k dílům věnovaným komunismu připravil půdu spisem o Francouzské revoluci.[4] Francouzská revoluce znamenala v moderní době první radikální přerušení kontinuity s minulostí. V takovém světě, charakterizuje její jakobínské období Furet, již padly překážky a meze, zbývají pouze protivníci a zrádci. Tato změna nastala za pouhých pár měsíců. Před revolucí Francii ovládal král, po ní se stala národem občanů. Narozdíl od amerického Kongresu si francouzský parlament uzurpoval veškerou moc.

Ještě radikálněji než Francouzská revoluce poznamenala společnost ve své zemi revoluce bolševická. Furet píše: „Říjnová revoluce ... zničila ruskou společnost. Dá se to pochopit srovnáním s Francouzskou revolucí. Ta přes teror a občanskou válku ... nezničila francouzskou občanskou společnost. V mnoha ohledech ji znovu postavila na nohy tím, že provedla omezené převody vlastnictví a zavedla rovnost před zákonem. Svědčí o tom 'Thermidor'. Naproti tomu ruská revoluce v souladu se svými cíli zničila aristokracii, buržoazii, rolnictvo, krátce sociální třídy. Vládla pak širokému plebsu atomizovaných a podrobených jedinců." Ruští bolševici se tak stali pokračovateli jakobínské fáze Francouzské revoluce. „Lze na takových základech zrekonstruovat nejen občanskou společnost, ale i politický systém a právní stát?" ptá se Furet (s. 28).

Další partii sborníku tvoří diskuse o Furetově díle *Minulost jedné iluze*, mimo jiné z pera Erika J. Hobsbawma, Ernsta Nolteho a Richarda Pipese, která původně vyšla v časopise *Le Débat*. Zejména Hobsbawm přistupuje k Furetovi značně kriticky, mimo jiné mu v nepřímé (a proto obtížně citovatelné) formulaci vyčítá, že jeho přístup k dějinám komunismu nepovede k vymanění z oblasti morální teologie a k jeho zařazení do světových dějin (s. 61 n.).

Z celého sborníku patrně nejvíce zaujme diskuse mezi Furetem a německým konzervativním historikem Ernstem Noltem (oddíl „Gulag a Osvětim", s. 108–160). Nolte (narozen 1923), terč mnoha útoků německých liberálů i levice, mnohými v Německu označovaný za pravicového extremistu, přišel s tvrzením, že nacismus byl výrazně inspirován ruským bolševismem. Nacismus podle něj nevznikl později než komunismus pouze náhodou, nýbrž proto, že jeho závislost na ruském bolševismu byla hluboká a logická. Furet Noltemu namítá, že myšlenkové kořeny nacismu a hitlerismu lze vystopovat v Rakousku a Německu již před první světovou válkou. Snad je

4 TÝŽ: *Penser la Révolution Française*. Paris, Gallimard 1978; česky: *Promýšlet Francouzskou revoluci*. Brno, Atlantis 1994.

v tomto ohledu jejich spor poněkud umělý, protože Nolte poukazoval na inspiraci bolševickými praktikami, jako byla fyzická likvidace odpůrců a koncentrační tábory, nikoli na ovlivnění komunistickou doktrínou. Furet oceňuje, že Nolte prolomil tabu, které západoevropským intelektuálům nedovolovalo klást paralelu mezi nacismem a komunismem. Na druhé straně Noltemu právem vyčítá, že se (dosti nehorázně) pokusil vysvětlovat Hitlerův antisemitismus i postojem Světového židovského kongresu v září 1939, kdy Chaim Weizmann vyzval Židy k boji proti Německu na straně Anglie.

Furet poukazuje na odlišné způsoby, jakými se – v důsledku odlišných zkušeností – Západ dívá na sovětský komunistický systém a na nacismus. Argumentuje takto: „Ruský národ je velice vzdálen Západu, má velice zvláštní dějiny. To ztěžuje soucítění, které předpokládá alespoň určitou blízkost. Především však evropský Západ neměl s komunismem tragickou zkušenost. Vzpomíná si na protifašistický boj, zatímco pod komunistickým režimem trpět nikdy nemusel. Naproti tomu nacistický útlak si představit dokáže, protože ten snášet musel. Těžko si může představit martyrium, utrpení národa pod komunistickou nadvládou, protože to nikdy nezažil. Ostatně ruské martyrium (nebo přesněji martyrium národů Sovětského svazu) bylo jedinečné: dokonce ani země dobyté a připojené k sovětskému impériu v letech 1945–1948 neprožily něco plně srovnatelného. Dotýkám se zde dalšího z velkých rozdílů mezi komunistickým a nacistickým totalitarismem: zatímco první tyranizoval především národy Sovětského svazu samé, druhý řádil spíše mimo německé hranice." (s. 23)

V západních demokratických společnostech se tak „antifašismus" stal normou, jako by „dějiny porážkou Hitlera zdánlivě daly Stalinovi vysvědčení z demokracie, jako kdyby antifašismus, definice čistě negativní, stačil zaručovat svobodu" (s. 117). Většinové intelektuální mínění – až na výjimky, jako byl Raymond Aron – v poválečné době antikomunismus odvrhlo. Vznikl dokonce jakýsi pozitivní mýtus o komunismu jako o síle stojící v boji s „fašismem" na správné straně, jako o humanistickém hnutí, které snad přece jen jednou naplní dávné utopické sny. Toto pojetí značně ovlivnilo západní intelektuální elity a vedlo ke smířlivějšímu postoji Západu k Sovětskému svazu nejen za druhé světové války, kdy to bylo pochopitelné, ale ještě nadlouho v době poválečné, kdy byl sovětský systém vnucen půltuctu dalších států střední a východní Evropy. „Antifašismus" tak vyústil v glorifikaci systému, který nebyl o nic lepší než „fašismus" a který měl dokonce na svědomí o mnoho vyšší počet obětí.

Připomeňme si, že iluze o komunismu nejsou spojeny jen s „antifašismem". Přispěla k nim významně již první světová válka, která v očích mnoha současníků přinesla delegitimizaci dosavadního uspořádání světa a vzbudila v nich touhu po novém začátku. Alternativou mohla být, alespoň pro levicově smýšlející, sociální demokracie, ta ale v některých zemích v roce 1914 válku podpořila. Po úspěšném převratu v roce 1917 ruští bolševici jednostranně „vystoupili" z války, zatímco Západ v ní pokračoval, přestože mnohým připadala nesmyslná.

Komunistické iluze v meziválečné době posílila i světová hospodářská krize, která vyvolala zásadní pochybnosti o životaschopnosti hospodářského systému založeného na tržním hospodářství. Ve třicátých letech 20. století chtěli zavést hospodářské plánování i reformní demokratičtí politikové, jako byl Franklin Delano Roosevelt.

Furet se soustřeďuje hlavně na příčiny, proč se komunismus usadil v tolika hlavách a srdcích. Méně se již věnuje příčinám jeho krachu. Přeceňuje jeho vnitřní rozklad. Jako by se Furet přece jen pohyboval na oběžné dráze doktríny historického materialismu, podle níž hraje ta či ona třída vedoucí úlohu; jako by to nyní byl ideologický souboj intelektuálů, co rozhodlo zápas komunismu s demokracií. Furet nedoceňuje, že Západ, přinejmenším jeho rozhodující část, kladl komunismu v poválečném pětačtyřicetiletí houževnatý, zarytý a systematický odpor. Furet dokonce tvrdí, že USA po druhé světové válce nebyly ve světové politice zběhlé, že na sovětské akce přehnaně reagovaly a podobně. Zde zapomíná, že nejvýznamnější vrstvy americké veřejnosti po celou poválečnou dobu „studenou válku" podporovaly (tím, jak hlasovaly ve volbách). Intelektuálové a akademičtí pracovníci tento boj „netáhli" a po jeho vítězném ukončení se mnozí z nich dokonce pokusili západní úsilí ve studené válce delegitimizovat.

Jako by zde působila jakási železná logika: kdo za studené války odmítal západní úsilí o trpělivé, politický život jedné generace přesahující zadržování a posléze i odvrácení komunismu, bude logicky tvrdit, že se komunismus zhroutil v důsledku vnitřních rozporů a snad i vnitřní disidence, že celé západní snažení za studené války jen antagonizovalo a provokovalo SSSR, který prý byl v podstatě benigní mocností. Přijetí této koncepce by ovšem delegitimizovalo západní sebezáchovné úsilí v celé poválečné době. Studená válka, která byla na prvním místě střetem hodnot, a nikoli jen novým vydáním velmocenského „kdo s koho", a která naštěstí odvrátila nukleární konflikt, si vyžádala desetitisíce životů západních vojáků, především amerických, a stála biliony dolarů. Komunismu zasadilo smrtelnou ránu toto vítězství, nikoli pseudoscholastické diskuse nonkonformně konformních intelektuálů v západoevropských či amerických kavárnách.

Jak již bylo uvedeno, příspěvky ve druhé části sborníku byly inspirovány textem Alaina Besançona „Paměť a zapomnění komunismu". Besançon v něm konstatuje, že – přinejmenším ve francouzském prostředí – zločiny nacismu ve veřejném povědomí téměř vytěsnily to, co spáchal komunismus. Kvantitativní analýza výskytu slov v jednom významném francouzském večerníku ukázala, že slovo „nacismus" se zde vyskytlo v období 1990 až 1997 čtyřistaosmdesátkrát, zatímco slovo „stalinismus" jen sedmkrát, a slovo „Osvětim" stopětkrát, zatímco „Kolyma" jen dvakrát. O hladomoru na Ukrajině v roce 1933, který si vyžádal pět až šest milionů obětí, se tento list vůbec nezmínil (s. 172). Besançonovo zdůvodnění onoho nepoměru (s. 172–177) působí poněkud chaoticky, příčiny, které uvádí, se překrývají, respektive opakují.

Z diskusních příspěvků zaujmou dva: Richarda Pipese a Jacquesa Lesourna. Pipes, profesor historie na Harvardově univerzitě, v textu nazvaném „Morální imperativ" nesouhlasí s Besançonovým názorem, že nacismus i komunismus „mají kořeny v německé romantické filozofii, byť ne ve stejném okruhu" (s. 237). Pipes namítá, že moderní komunismus vzešel z osvícenství, zatímco nacismus z romantismu. Lesourne, mimo jiné autor několika prací o Alexisi de Tocquevillovi, v příspěvku „Francie a komunismus" přináší několik pozoruhodných postřehů o francouzském intelektuálním klimatu. Vytýká francouzské společnosti hrubou neznalost základů ekonomie, například domnění, že vláda může s cenami zacházet dle libosti, sklon k neustálému pátrání po všeobsahujících teoriích či „společenských plánech", ochotu k pasivnímu

podřizování jedné víře, kterou přičítá zčásti i katolické tradici, žárlivost a resentiment vůči Spojeným státům, zemi, která Francii ve 20. století dvakrát zachránila. Přínosné je Lesournovo srovnání Francie a Spojeného království: v něm je Francouzská revoluce „tupena", což ve veřejném mínění poškodilo pověst i bolševické revoluce, která na francouzskou v mnohém navázala, Britové mají hluboce zakořeněné obchodní tradice, zažili různé typy protestantismu a hluboce nedůvěřují doktrínám (s. 242–245).

Recenzovaný sborník je cenný nejen proto, že se v něm čtenář může seznámit s argumentací a polemickým stylem Françoise Fureta, významného francouzského politologa a historika, ale také proto, že může posoudit závažnost argumentů jeho oponentů. Již méně promyšleně působí další klíčový text z pera Alaina Besançona. Selektivní paměť západní (ale i naší) veřejnosti, která nezapomněla na hrůzný nacismus, ale rychle zapomíná na komunistický režim a na to, co znamenalo sovětské impérium, zůstává záhadou, které je třeba nadále věnovat pozornost.

Editor sborníku připravil i cennou bibliografii prací vydaných k tématu česky a slovensky a připojil stručné charakteristiky přispěvatelů. Vydání sborníku je záslužným vydavatelským počinem, který poslouží všem, kteří chtějí lépe pochopit totalitní hnutí 20. století.

Recenze

Dosud popíraný fenomén – francouzský fašismus

Lukáš Pachta

DOBRY, Michel (ed.): *Le Mythe de l'allergie française au fascisme*. Paris, Albin Michel 2003, 459 stran.

Tradiční francouzská historiografie[1] vždy považovala fašismus za jev cizí politické tradici své země, postavené na systému hodnot zděděných z osvícenství a Francouzské revoluce. Předpokládala, že Francie je z podstaty vůči fašismu imunní, ba dokonce alergická. Z toho vychází název kolektivní práce[2] editované Michelem Dobrým,[3] jejímž hlavním cílem bylo toto dogma, jež Dobry pojmenoval „imunitní teze", vyvrátit a dokázat, že ani Francie fašismu neunikla.

Jádrem problému je definice fašismu a identifikace často nejasné hranice mezi ním a extrémní pravicí. Z toho vyplývají dvě stěžejní otázky: je přípustné srovnávat francouzská extrémně pravicová hnutí a vichistický režim s takzvanými uznávanými formami fašismu italského a německého? A vznikl fašismus až po první světové válce v důsledku vstupu mas do politiky a její brutalizace,[4] nebo je možné fašismus vystopovat až do druhé poloviny 19. století?

Sedm příspěvků z pera především zahraničních autorů, shromážděných a uvedených Dobrým, se zabývá celou škálou problémů sahajících od 19. století až ke konci

---

1 Tuto klasickou francouzskou historiografickou školu ztělesňují především historici René Rémond, Pierre Milza, Serge Berstein a Michel Winock z pařížského Institutu politických studií.

2 Sborník navazuje na předcházející práce Roberta Paxtona (*Vichy France: Old Guard and New Order*. New York, Columbia University Press 1972) a Zeeva Sternhella (*Ni droite ni gauche: l'Idéologie fasciste en France*. Paris, Seuil 1983).

3 Michel Dobry přednáší politické vědy na Sorbonně v Paříži a je ředitelem Laboratoře analýzy politických systémů Národního střediska pro vědecký výzkum (CNRS, ekvivalent akademie věd).

4 LACHMANN MOSSE, Georges: *De la Grande Guerre au totalitarisme: La Brutalisation des sociétés européennes*. Paris, Hachette 1999.

století dvacátého (v popředí je meziválečné období), s úmyslem zasadit problematiku do širokého kontextu a najít v ní další souvislosti. Scházejí se zde nové způsoby nazírání na fašismus, analýza recepce fašistických idejí francouzským prostředím i důkladný rozbor francouzských ultrapravicových hnutí coby možných adeptů na představitele fašismu.

Dvě výrazná pojetí fašismu pocházejí z pera Američana Roberta Paxtona a Zeeva Sternhella z Izraele. Výchozím předpokladem Paxtonovy úvahy je, že fašismus oportunisticky mění svůj program, využívá různé ideologie, obzvláště socialismus, a není nijak věrný svým zakládajícím textům, pokud nějaké existují. Paxton chápe fašismus jako proces, který vede, byť ne nutně, k nastolení fašistického režimu a poté k jeho dekadenci. Rozeznává jednotlivé fáze tohoto procesu, přičemž v každé z nich mají podle něj fašistická hnutí jiný charakter. Francouzský fašismus tak dospěl jen do počáteční fáze procesu, zatímco do závěrečné dozrál v Mussoliniho Itálii a v Hitlerově třetí říši. Sternhell zdůrazňuje, že fašismus nemá narozdíl od komunismu žádnou univerzální ideologii a že každý fašismus je národní a specifický, tedy i ten francouzský. Podle něj nemají národní fašismy jeden ideový základ a společný je jim pouze nacionalismus, historismus, sentimentalismus a antisemitismus, z čehož plyne odpor k racionalismu a pozitivismu osvícenství a k progresivním ideologiím od liberalismu až po komunismus. Fašismus je podle Sternhella masové hnutí, které si monopolizuje schopnost hájit skutečné zájmy národa, přičemž usiluje o jeho biologické a kulturněhodnotové sjednocení. Genialita fašismu spočívá v jeho relativní (a iluzorní) nekonfliktnosti oproti komunismu – nesnaží se zvrátit stávající ekonomické a sociální struktury, ale naopak je nastolením nového společenského a morálního řádu utvrdit.

Autoři publikace bez váhání aplikují tuto širokou definici fašismu na hnutí francouzské radikální pravice od 19. století po současnost. Dostávají se tak do ostrého sporu s tradiční historiografií. Ta fašismus vymezuje velmi úzce – výhradní referencí na jeho autentické a jediné pravé formy v Itálii a Německu, které vznikly jako následek první světové války a zanikly s koncem války druhé – a odmítá dát jakémukoli zástupci francouzské extrémní pravice nálepku fašismu.

Základem imunitní tezc je slavné konstatování čelného představitele klasické historiografie René Rémonda, že se ve Francii vyvinuly tři původní proudy extrémní pravice – legitimismus, orléanismus a bonapartismus[5] – které importovanému fašismu nenechaly žádné místo. Fašismus se ve Francii nemohl uchytit ani díky hlubokému zakořenění demokratických hodnot v politice a společnosti, které Maurice Thorez v jednom rozhovoru se Stalinem nazval „demokratickým virem". Navíc byl francouzský meziválečný kontext (absence revizionismu a politické či morální krize) zcela odlišný od italského a německého a nijak implantaci fašismu neprospíval.

Obhájci imunitní teze charakterizují hnutí francouzské extrémní pravice jako ultrakonzervativní, reakcionářská, monarchistická a klerikální, zcela bez revolučních a totalitních rysů fašismu. Považují je za velmi slabá, roztříštěná, marginální, neschopná ohrozit stávající systém, pokud o to vůbec kdy usilovala, a odloučená od

5 RÉMOND, René: *La Droite en France de 1815 à nos jours*. Paris, Aubier-Montaigne 1954.

politické reality meziválečné Francie. A režim Vichy tak mají za pouhý produkt červnového příměří a jeho objektivně nepopiratelné prvky fašismu (například podíl na holokaustu) za vnucené pozdější přímou německou okupací.

Na přímé konfrontaci s imunitní tezí je vystavěna argumentace autorů sborníku, kteří upozorňují na její četné metodologické a faktické nedostatky. V prvé řadě vytýkají jejím zastáncům „posedlost" hledáním rozdílů mezi francouzskou extrémní pravicí a italskými fašisty či německými nacisty – a to i po jejich příchodu k moci. Přívrženci imunitní teze přitom opomíjejí to, že stadia fašismu (zde zárodečné a dospělé) se od sebe podstatně liší a že každý národní fašismus je specifický. Důsledkem je podle autorů knihy metodologická chyba – retrospektivní vyvracení možnosti existence francouzského fašismu, založené mimo jiné na tom, že se ve Francii nedostal k moci tak jako v Itálii a Německu.

Další výtka směřuje k tomu, že imunitní teze nezohledňuje některá relevantní fakta (vesměs uváděná v zahraničních studiích, které klasická škola nebere příliš v potaz). V meziválečné Francii působila například řada významných fašistických intelektuálů a spisovatelů napojených na italské fašisty, s nimiž sdíleli koncept takzvané latinské superiority. Ve Francii 19. a 20. století vždy také byla silná kontrarevoluční tradice[6] – což neodpovídá dogmatu vrozené demokratické kultury – která mimo jiné přivedla Sternhella k velmi originálnímu kategorickému poznatku, že Francie je přímo kolébkou fašismu. Podobně nemá v imunitní tezi místo krize demokracie ve Francii třicátých let, která si vynutila – především po nepokojích 6. února 1934 – vytvoření vlády „lidové fronty". Doprovázel ji rozmach extrémní pravice a radikalizace vlivných a početných bojovníků z první světové války, kteří začali sympatizovat s fašismem.

Zastánci imunitní teze podle autorů knihy také příliš podceňují francouzská extrémně pravicová seskupení z hlediska politického významu a potenciálu či míry radikalismu a totalitarismu. Brian Jenkins a Didier Leschi nabízejí komplexní a v lecčem objevný pohled na dvě hlavní francouzská krajně pravicová hnutí – *Action française* (Francouzská akce) a *Croix-de-Feu* (Ohnivé kříže), po rozpuštění svých lig v roce 1936 přeměněné ve Francouzskou sociální stranu (*Parti sociale française* – PSF). Tvrdí, že obě tato hnutí nebyla rozhodně marginální a zpátečnická a že u nich lze vystopovat jasné rysy fašismu.

Jenkins zdůrazňuje, že *Action française* během své dlouhé existence významně poznamenávala francouzský veřejný život a politické dění. Zároveň si zachovala velký vliv v konzervativních a církevních kruzích a byla také duchovní matkou dalších hnutí, mimo jiné i italských fašistů. Leschi zase poukazuje na ohromný akční potenciál Ohnivých křížů, které dělila od převzetí moci v únoru 1934 jen slabost a umírněnost jejich vůdce, plukovníka de La Rocque, a které se vpředvečer druhé světové války staly pod hlavičkou PSF se svými osmi sty tisíci členy největší politickou stranou v zemi. *Action française* a Ohnivé kříže/PSF měly zásadní podíl na prosazení politiky appeasementu,

6 Historik Marc Lazar dokonce ve své práci *Le Communisme, une passion française* (Paris, Perrin 2002) v této souvislosti upozorňuje na francouzskou náchylnost k totalitarismu, založenou na velmi vyostřeném konfliktu mezi levicí a pravicí.

a i když se někteří jejich členové (hlavně PSF) později přidali k de Gaullovi, obě hnutí byla nezanedbatelnou součástí vichistického státu. A ten rozhodně lze považovat za původní a na třetí říši ideologicky nezávislý francouzský fašistický režim, i vzhledem k ohromné podpoře, které se mu dostávalo od jeho obyvatel a která neustala ani na jeho sklonku.

Jenkins a Leschi také zpochybňují tradiční tvrzení, že *Action française* a Ohnivé kříže/PSF byly dominantně ultrakonzervativní, monarchistické a klerikální. Dokazují, že obě seskupení byla mnohem více „pokroková", tedy nacionálně-populistická, než reakcionářská, monarchistická a klerikální. Liga bývalých bojovníků z první světové války Ohnivé kříže byla od svého vzniku v roce 1927 nacionálně republikánská a pramálo klerikální či v pravém slova smyslu konzervativní a PSF jako její nástupce již zcela zřetelně kombinovala prvky nacionalismu a socialismu, byť s křesťanskou dimenzí. V prvé řadě nacionalistická *Action française* si monarchistickou a klerikální tvář uchovávala spíš proto, aby neztratila svůj vliv v tradičních oblastech, převážně na venkově. Navíc měly tyto strany stejné nepřátele jako italští fašisté a němečtí nacisté: i *Action française* a Ohnivé kříže/PSF nikdy nepřestávaly varovat, že parlamentní demokracii, kterou jako takovou hanobily, ovládá zevnitř „žido-bolševicko-zednářské spiknutí". V antisemitismu byla hlavně *Action française* – stejně jako později vichistický režim – mnohem aktivnější než fašistická Itálie. A obě hnutí zostuzovala versailleský systém srovnatelně s revizionisty za Alpami a za Rýnem – ovšem z jiné perspektivy: pro *Action française* a Ohnivé kříže/PSF Versailles a vše, co následovalo v „duchu Locarna", totálně zmařilo plody vítězství z roku 1918.

Nabízí se tedy otázka, proč se fašismus nedostal ve Francii k moci, když byl tak silný. Autoři publikace rozhodně nesouhlasí s tím, že francouzská krajně pravicová hnutí o převzetí moci neusilovala. Podle nich pro to prostě nebyly vhodné podmínky, především chyběla ochota konzervativních elit ke spolupráci, která pomohla Mussolinimu a Hitlerovi. Další překážkou byla podle Jenkinse nezralost francouzského fašismu – velká politická naivita spojená s malou přesvědčivostí vůdců, doktrinální rigorozita (a zároveň jistá nevyhraněnost) a roztříštěnost, která vyvolávala konkurenci mezi početnými hnutími a oslabovala dvě hlavní.

Recenzovaná práce je bezpochyby relevantním příspěvkem do debaty, která již delší dobu zaměstnává současnou francouzskou historiografii. Přesto jí lze vytknout několik věcí spojených především s přílišným bojem autorů proti imunitní tezi. Závěry studie sice závažně zpochybňují argumenty tradiční francouzské historiografie, neposkytují však přesvědčivou alternativu. Nelze popřít, že francouzská extrémní pravice nesla podstatné rysy fašismu, zároveň ji však není možné charakterizovat jako opravdu fašistickou. Zůstala do značné míry pouze kontrarevoluční a chyběl jí revoluční a totalitní charakter hlavně německého nacismu. Proto je třeba kriticky nahlížet na širokou definici fašismu, která dobře pasuje i na extrémní pravici a ve které jsou evidentně potlačeny od fašismu těžko odlučitelné prvky totalitarismu a sociálního darwinismu. Autoři sborníku se dopustili podobné metodologické chyby jako zastánci imunitní teze, když zpětně přiřazují identifikované prvky fašismu francouzské radikální pravici 19. století, a neberou tak v potaz faktor první světové války, pro vznik fašismu klíčový.

Bylo by namístě do práce takového druhu také zařadit kapitolu o vichistickém režimu. Na druhou stranu dva příspěvky věnované Národní frontě (*Front national*) jsou nadbytečné, protože nijak nezapadají do hlavní argumentační linie knihy, jejíž těžiště leží v meziválečném období, a jen těžko čtenáře přesvědčí o tom, že Le Penovu stranu, vzniklou v sedmdesátých letech 20. století, je také nutné zařadit mezi představitele francouzského fašismu.

I přes zmíněné nedostatky má Dobrého sborník velký historiografický význam. Nabízí nové úhly pohledu na fašismus jako takový, objevná fakta o francouzské extrémní pravici a dosud nepopsané vztahy a interakce mezi fašistickými hnutími v meziválečné Evropě. Zásluhou této práce je opravdu velmi těžké uvěřit zastáncům imunitní teze, poznamenané tradiční francouzskou sebestředností, že ve Francii nikdy fašismus neexistoval a že mu zcela unikla díky tomu, že je na něj ze své podstaty alergická.

Recenze

„Dobrodružný příběh" pádu rakouské demokracie

Petr Koura

JEŘÁBEK, Martin: *Konec demokracie v Rakousku, 1932–1938: Politické, hospodářské a ideologické příčiny pádu demokracie*. Praha, Dokořán 2004, 242 stran.

Dějiny Rakouska v meziválečném období zůstávají neustále pro českého čtenáře velkou neznámou. Osudy habsburské říše a jejích protagonistů přitom patří na českém historickém knižním trhu k látkám nejoblíbenějším. Jako by dějiny našeho jižního souseda pro nás přestaly okamžikem rozpadu Rakousko-Uherska existovat. Přitom v meziválečných dějinách Československa i Rakouska lze vysledovat mnoho vzájemných paralel, které pramení právě ze staletého společného kulturního i politického vývoje. Toto „bílé místo" v české historické knižní produkci se po nedávno vydané a dlouho očekávané syntéze rakouských dějin[1] pokusil nyní zaplnit mladý historik a politolog Martin Jeřábek. Je nutno říci, že se ctí.

Jeřábek si jako oblast zájmu zvolil léta 1932 až 1938, tedy období takzvaného stavovského státu, dobu nesmírně komplikovanou a rozporuplnou, jejíž interpretace rozděluje (nejen) rakouské historiky a politology dodnes. A právě s tímto vědomím autor k historické látce od začátku přistupuje – uvědomuje si, že se lze těžko dobrat absolutní historické pravdy, a tak namísto generalizování nabízí jednotlivé úhly pohledu na zvolenou problematiku. Jelikož se velice dobře orientuje v pramenech i v literatuře k danému tématu, nabízí jeho práce skutečně ucelený a mnohostranný výklad příčin pádu rakouského parlamentního systému.

První kapitoly knihy zběžně seznamují s historickým kontextem zkoumané problematiky. Autor dává čtenáři nahlédnout do okolností vzniku první Rakouské republiky

1 VEBER, Václav – HLAVAČKA, Milan – VOREL, Petr – POLÍVKA, Miloslav – WIHODA, Martin – MĚŘÍNSKÝ, Zdeněk: *Dějiny Rakouska*. Praha, Lidové noviny 2002.

a přibližuje jednotlivé politické proudy a seskupení, jež se ve „státě, který nikdo nechtěl", v prvních poválečných letech formovaly. Český čtenář má tak prakticky poprvé možnost proniknout do myšlenkového světa rakouské Křesťanskosociální strany (*Christlichsoziale Partei*), která reprezentovala konzervativní politický proud. Stranou autorova zájmu nezůstává ani jeho hlavní protagonista, kancléř Ignaz Seipel, který je v Čechách dnes prakticky neznámou osobností. Jeho politické metody, především snaha o kompromis s opozičním sociálnědemokratickým táborem, stály v určitém protikladu k řešením, která později zvolili Seipelovi nástupci. Vedle sociálních demokratů a velkoněmců si autor při analýze rakouského prvorepublikového politického prostředí všímá i fenoménu polovojenských organizací – levicového Republikánského obranného svazu (*Republikanischer Schutzbund*) a pravicové Domobrany (*Heimwehr*) – které měly později sehrát rozhodující úlohu při destrukci rakouského demokratického systému. Zabývá se především mocenskými a ideologickými aspekty rakouské republiky, stranou jeho pozornosti však nezůstává ani problematika hospodářská.

Stěžejní část Jeřábkovy studie tvoří analýza historických událostí z let 1932 až 1934. Autor postupně líčí proces oklešťování demokratických mechanismů vládou kancléře Engelberta Dollfuße, jmenovanou 10. května 1932. Čtenář se tak dozvídá podrobnosti o takzvaném vyřazení parlamentu 4. března 1933, kdy po rezignaci jeho tří prezidentů došlo k bezprecedentnímu ochromení zákonodárného orgánu, jehož schůzi nemohl nikdo ukončit, ani svolat následující (s. 90). Jeřábek poté vysvětluje legislativní pozadí přerodu parlamentního systému v diktaturu za pomoci válečného hospodářského zmocňovacího zákona z 24. července 1917, který byl po pádu habsburského císařství inkorporován do právního systému Rakouské republiky. (Není zcela bez zajímavosti, že při aplikaci této právní normy stejně jako při celém „legislativním krytí" Dollfußova převratu sehrál stěžejní roli právník Robert Hecht, který pocházel z židovské měšťanské rodiny.) Autor se samozřejmě rozsáhle věnuje osobnosti Engelberta Dollfuße, zkoumá jeho myšlenkové zdroje a analyzuje též jeho nelehkou situaci v letech 1932 až 1934, kdy jako kancléř stál v boji „na dvou frontách" proti sociálním demokratům a rakouským nacistům. Dozvídáme se též o Dollfußově ideologii „rakušanství" jako „skutečného, lepšího němectví", kterou postavil proti nacistické rasové doktríně jednoho etnického národa (s. 142).

Vrcholem knihy je pak líčení událostí bouřlivého roku 1934, které autor zbavuje různých tradovaných mýtů či legend. Sociálnědemokratickou revoltu z 12. února tak Jeřábek označuje za možné dílo náhody, aniž by tím ovšem snižoval hrdinství schutzbündlerských bojovníků (s. 117–123). Při interpretaci nacistického puče z 25. července, během nějž byl zastřelen kancléř Dollfuß, zase pro změnu nevylučuje možnost, že účast Adolfa Hitlera v celé záležitosti byla poněkud menší, než se traduje (s. 152). V následujících kapitolách pak analyzuje režim Dollfußova nástupce v kancléřském úřadě Kurta Schuschnigga, včetně jeho mezinárodněpolitického zakotvení. Právě v této rovině vidí jednu z hlavních příčin pádu rakouského „stavovského státu", neboť podpora Mussoliniho Itálie, na níž Dollfußův režim založil svou zahraničněpolitickou orientaci, vzala počátkem roku 1938 za své jako nutná úlitba v procesu sbližování s nacistickým Německem. V závěrečné kapitole knihy se Martin Jeřábek

pokouší o typologii rakouského autoritativního režimu v kontextu evropských dějin. Odmítá tak označení Dollfußova pokusu o „třetí cestu" mezi kapitalismem a socialismem za „austrofašismus", neboť tento termín považuje za příliš zjednodušující. Zdráhá se pro něj užívat i termín „stavovský stát", neboť aplikace stavovského konceptu nebyla v Rakousku dovedena jeho architekty do úplného konce. Hlavní pozitivum Dollfußovy politiky pak Jeřábek spatřuje v jejím protinacistickém aspektu.

Kniha *Konec demokracie v Rakousku* je spíše studií politologickou nežli historickou. Na jejích stránkách nechává autor ve snaze o maximální objektivitu promlouvat badatele nejrůznějších národností (německé, rakouské, maďarské, americké) i politických orientací. Jeho obeznámení s literaturou je skutečně vynikající. Pod nánosem těchto pohledů a stanovisek se ovšem někdy jako by ztrácí vlastní autorův názor. Otázkou zůstává, zda to nebylo záměrem. Na předsádce se totiž dočteme, že kniha je „syntézou rozdílných stanovisek". V tom případě tedy nelze autorovi v tomto ohledu nic vytknout. Jeřábek nešetří ani jednu ze zúčastněných stran složitého propletence politických a ideologických sporů prvorepublikového Rakouska – podrobuje kritice jak vládní představitele za nedemokratické postupy, tak opoziční sociální demokraty za pasivitu, se kterou se nechali připravit o demokratické svobody. Zdá se, že autor je skutečně v posuzování politických událostí zcela nadstranický.

Jeřábek však místy pro své vynikající znalosti dané problematiky zapomíná právě na skutečnost, že rakouské moderní dějiny nejsou v českém prostředí dost známé. Některé okolnosti, se kterými je zahraniční laik či tuzemský odborník obeznámen, zůstavají českému čtenáři utajeny a zasloužily by si patrně obsáhlejší výklad. Jako příklad uvádím takzvanou korneuburskou přísahu z 18. května 1930, která byla pokusem definovat ideologii provládního hnutí *Heimwehr*, a je tudíž pro rakouské dějiny velice významným aktem. Martin Jeřábek o ní píše s předpokladem, že tyto okolnosti čtenář jeho knihy zná (s. 48, 191), což však nemusí být vždy pravda. (Jen na okraj doplňuji, že autorem textu této přísahy byl žák rakouského konzervativního filozofa Othmara Spanna Walter Heinrich, rodák z Nového Boru.)[2] Přesto doufám, že kniha si najde své příznivce nejen v odborné historické obci, ale i mezi laickou veřejností. Jedinou faktografickou chybou, kterou recenzent objevil, je uvedení jména Antona Drexlera v souvislosti se založením „protonacistické" Německé strany pracujících (*Deutsche Arbeiterpartei*) v českém pohraničí roku 1904 (s. 79). Tento muž, kterému bylo v roce 1904 teprve dvacet let, založil skutečně politickou stranu tohoto názvu, ovšem o patnáct let později v Mnichově. I zde je však nutné na autorovu obranu uvést, že ačkoliv v zahraničí jsou tyto kořeny nacistického hnutí v českém pohraničí na sklonku habsburské monarchie již dávno probádanou tematikou, v naší historiografii tomu tak dosud není.[3]

2 Viz Heinrichovu biografii na internetových stránkách archivu univerzity v Grazu, která spravuje jeho pozůstalost: *http://www.kfunigraz.ac.at/sozwww/agsoe/bestand/15_agsoe/15bio.htm*.

3 PAULEY, Bruce F.: *Der Weg in den Nationalsozialismus: Ursprünge und Entwicklung in Österreich*. Wien, Bundsveria 1988.

Je do jisté míry škoda, že Jeřábkova kniha též poněkud postrádá postřehy vztahující se k českému prostředí, které by tuzemského čtenáře zajisté zaujaly. Vždyť řada osobností, o nichž autor píše, pocházela právě z českomoravského prostoru (Hans Kelsen, Artur Seys-Inquart, Walter Heinrich či Otto Planetta). Zajímavé by byly i podrobnosti o fungování rakouské sociální demokracie v Brně po porážce únorového povstání v roce 1934 nebo detaily o působení žáků Othmara Spanna v československém pohraničí (Spannův knihovník a pomocný asistent Walter Brand se stal jedním z předních ideologů Henleinovy Sudetoněmecké strany). Tyto požadavky však již překračují rámec vymezený Jeřábkovou studií, a nezbývá než doufat, že se tato kniha stane východiskem a inspirací pro další české badatele.

Konec demokracie v Rakousku je v Jeřábkově pojetí skutečně „dobrodružným příběhem", jak uvádí autor v úvodu své knihy. Jeřábek kromě výkladů a analýz klade též mnoho otázek, z nichž některé jsou takřka provokativní, a je zřejmé, že na ně neexistuje vždy jednoznačná odpověď. Kniha tak má čtenáře vedle zprostředkování základních historických faktů přimět k zamyšlení nad hodnotou demokracie a nad způsobem, jakým je možno ji bránit. Jako červená nit se Jeřábkovou knihou vine myšlenka, že k nástupu autoritativního režimu v Rakousku vedla jedna konkrétní okolnost – a sice zpochybnění systému proporční demokracie. Toto zpochybnění a popření pojetí politiky jako vzájemného kompromisu protichůdných stran pak vyústilo až do tragické občanské války v únoru 1934 a neméně tragického zavraždění kancléře Dollfuße v červenci téhož roku. Domnívám se, že toto vyznění Jeřábkovy knihy můžeme chápat jako nadčasově platné.

Recenze

Chtěli Poláci napadnout Československo?

Polská armáda a ČSR mezi Mnichovem a okupací

Jiří Friedl

DESZCZYŃSKI, Marek Piotr: *Ostatni egzamin: Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939.* Warszawa, Wydawnictwo NERITON 2003, 597 stran + přílohy.

Zájem našich severních sousedů o dějiny Československa a česko/československo-polských vztahů ve 20. století byl vždy velký, nicméně v posledních letech podle mého soudu ještě vzrostl. Důkazem mohou být nejen česko-slovensko-polské konference mladých historiků, které se již třikrát uskutečnily střídavě v Pardubicích a Vratislavi,[1] ale také monografie, s nimiž se čeští historikové sledující polskou historiografii mohli v poslední době na polském knižním trhu setkat.[2] Významné místo mezi nimi zaujímá kniha varšavského historika Marka Piotra Deszczyńského. Pro polskou i českou historiografii je natolik přínosná, že si zaslouží naši zvláštní pozornost.

---

1 HRODEK, Dominik (ed.): *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti.* Praha, Filozofická fakulta UK 2003; DĄBROWSKI, Dariusz (ed.): *Od rywalizacji do współpracy: Relacje polsko-czeskie w badaniach młodych historyków z Polski i Republiki Czeskiej.* Wrocław, Kolegium Europy Wschodniej 2003. Sborník z třetí konference se připravuje do tisku.

2 Např. GÓRNY, Maciej: *Między Marksem a Palackým: Historiografia w komunistycznej Czechosłowacji.* Warszawa, Wydawnictwo TRIO 2001; MAJEWSKI, Piotr M.: *Edward Beneš i kwestia Niemiecka w Czechach.* Warszawa, Wydawnictwo DiG 2001; TÝŽ: *Nierozegrana kampania: Możliwości obronne Czechosłowacji jesienią 1938 roku.* Warszawa, Wydawnictwo TRIO 2004; KAMIŃSKI, Marek K.: *Konflikt polsko-czeski 1918–1921.* Warszawa, Wydawnictwo NERITON 2001; WIŚNIEWSKI, Jan: *Armia czechosłowacka 1932–1938.* Toruń, Wydawnictwo Adam Marszalek 2002. V případě posledně uvedeného titulu je nutné upozornit, že jeho autor se dopustil řady chyb a omylů. Viz recenze Marka P. Deszczyńského (*Przegląd Historyczny*, roč. 93, č. 4 (2002), s. 496–499) a Piotra M. Majewského (*Przegląd Historyczno-Wojskowy*, roč. 3, č. 4 (54) (2002), s. 141–144).

Autor se soustředil na období, které bylo pro obě země klíčové. Ostatně už titul *Ostatni egzamin* (Poslední zkouška) můžeme chápat v několika rovinách: jednak léta 1938 a 1939 představovala poslední zkoušku v československo-polských vztazích, současníky byla chápána (jak ukazují citáty otištěné na začátku knihy) také jako „zkouška dospělosti" polského státu a polské společnosti. Zároveň byla ale i „poslední zkouškou" připravenosti polské armády na válku, k níž se nezadržitelně schylovalo. Obsazení Těšínska (Zaolzí) stejně jako další aktivity polské armády v pohraničních oblastech Slovenska, a zejména Podkarpatské Rusi, totiž přinesly řadu důležitých zjištění, která ukázala na četná slabá místa polské branné moci. K jejich odstranění však polský hlavní štáb již neměl dostatek času. Deszczyński se tedy chopil velmi obtížného úkolu, když se rozhodl analyzovat roli polské armády v československé krizi (tj. v době od září 1938 do března 1939), pokusit se dát odpověď na často kladenou otázku, zda by v září 1938 Polsko napadlo Československo, a pak na základě rozboru činnosti polské armády přiblížit její skutečný stav, v němž polské ozbrojené síly šly do druhé světové války.

K dosažení tohoto cíle musel Deszczyński dobře zvládnout nejen problematiku československo-polských meziválečných vztahů, ale i armády *Drugiej Rzeczypospolitej* (termín označující meziválečnou Polskou republiku). Výčet prostudovaných archivních fondů, edic, dobového tisku a použité literatury (několik stovek titulů) je skutečně impozantní a pro historika představuje důležitý přehled o současném stavu bádání na dané téma. Doplnil bych k ní jen studii Dana Gawreckého o politických a národnostních poměrech na Těšínsku v letech 1918 až 1938, která se sledovaného tématu rovněž týká a jíž mohl autor využít.[3]

Nejdůležitější tituly autor rozebírá a podrobuje kritice v úvodní kapitole, v níž čtenáře podrobněji seznamuje i s využitou pramennou základnou. I když kniha má přinést zejména polský pohled na události let 1938 a 1939, stranou pozornosti autora nezůstaly ani české archivy, zejména fondy Vojenského ústředního archivu, Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR, Archivu Kanceláře prezidenta republiky, Zemského archivu v Opavě a dalších. Deszczyński materiály v nich uchované podrobně prostudoval stejně jako českou odbornou literaturu, což nebývá u zahraničních historiků pravidlem. Jeho přístup, a to bych chtěl zdůraznit, je přitom kritický, takže nepřebírá mylné údaje například z prací Miloslava Johna. Zcela pochopitelně se však při svém výzkumu soustředil především na polské archivy. Nemýlím-li se, čeští historici často mají za to, že vlivem válečných událostí není pramenná základna k dějinám polské armády, zvláště na sklonku třicátých let, příliš rozsáhlá, ale spíše jen zlomkovitá. Deszczyński přitom dokazuje, že tomu tak ani zdaleka není, a naopak upozorňuje na řadu fondů, které historikové dosud nevyužili. I když rozsah archivní heuristiky provedené autorem je skutečně velký, je poněkud škoda, že neprostudoval relace některých polských důstojníků předválečného hlavního štábu (zejména zpravodajského oddělení), které jsou dnes přístupné v Polském ústavu a muzeu generála Sikor-

3 GAWRECKI, Dan: *Politické a národnostní poměry v Těšínském Slezsku 1918–1938*. Český Těšín, Muzeum Těšínska 1999.

ského v Londýně (*Instytut Polski i Muzeum imienia Generała Sikorskiego* – IPMS). Je však nutné k těmto materiálům přistupovat obezřetně, protože vznikaly v souvislosti s vyšetřováním příčin polské zářijové porážky. Odtud byl už jen krůček (a nakonec se tak často dělo) k vyřizování účtů s takzvanými pilsudčíky a přívrženci sanačního režimu, kteří byli viněni z nedostatečné připravenosti Polska na válku. Někteří důstojníci se proto ve snaze obhájit svou předválečnou činnost mohli uchylovat ke zkresleným nebo nepravdivým tvrzením, takže je nutné obsah těchto dokumentů podrobovat pečlivé kritice. Přesto by jejich studium mohlo obohatit naše poznatky.

Skutečně vynikající přehled o výsledcích dosavadního bádání na téma československo-polských politických a vojenských vztahů uplatnil Deszczyński v kapitole, která se formou jakéhosi exkurzu pokouší přiblížit zásadní momenty v jejich vývoji do roku 1938. Pozitivní je také fakt, že Deszczyński se zde neomezil jen na využití odborné literatury, jak bývá běžně zvykem, ale podnikl i archivní výzkum. Čtenář tak může lépe pochopit polskou politiku v letech 1938 a 1939 vůči Československu, která byla do značné míry ovlivněna sporem o Těšínsko a také rozdílným pohledem na řadu otázek; tak například československá vláda zaujala negativní stanovisko k Pilsudského východní politice, Poláci nelibě nesli československou podporu ukrajinského národního hnutí, což opláceli sympatiemi ke slovenským autonomistickým kruhům, a podobně. Především je však zřejmé, že vojáci obou armád se snáze než politikové dokázali přenést přes tyto problémy a byli schopni rychleji nalézt společnou řeč, která ve dvacátých letech vyústila v docela intenzivní spolupráci. O určité nadstandardnosti kontaktů mezi československými a polskými vojáky svědčí i vypravení ostatků letců Franciszka Żwirky a Stanisława Wigury, kteří tragicky zahynuli 11. září 1932 u Dolního Těrlicka na Těšínsku. Oba mrtví byli tehdy uloženi do márnice blízkého kostela, kterou hlídala vojenská stráž, ministr národní obrany zaslal maršálovi Pilsudskému soustrastný telegram a rakve s ostatky pak na československo-polskou hranici provázela čestná rota.[4]

Českoslovenští generálové si však dobře uvědomovali, že úspěšná obrana republiky před rostoucím nacistickým nebezpečím vyžaduje pomoc, nebo alespoň neutralitu Polska. Mezi známé zastánce úzké spolupráce s Polskem patřil nejen generál Lev Prchala, ale také řada dalších vysokých důstojníků československé armády. Potíž však byla v tom, že narozdíl od Polska, kde armáda zaujímala privilegované místo a *de facto* měla v zásadních otázkách vnitřní i zahraniční politiky rozhodující slovo, československá branná moc byla, vyjádřeno výstižně slovy generála Ludvíka Krejčího, „až do roku 1935 ... trpěnou popelkou".[5] Jak Deszczyński správně nakonec konstatuje (s. 84), velení československé armády nemohlo vyvinout potřebný tlak, který by donutil politiky, aby se snažili vybudovat co nejlepší vztahy s Polskem.

4 Podrobněji viz BORÁK, Mečislav: Památník letecké tragédie v Těrlicku – symbol proměn česko-polských vztahů na Těšínsku v letech 1932–1938. In: *Časopis Slezského zemského muzea*, série B, roč. 51, č. 3 (2002), s. 269–287; TÝŽ: Havárie polských letců Żwirka a Wigury v Těrlicku. In: *Těšínsko*, roč. 46, č. 1 (2003), s. 15–19.

5 ŠRÁMEK, Pavel a kol.: *Když zemřít, čestně: Československá armáda v září 1938*. Brno, Společnost přátel československého opevnění 1998, s. 9.

Nicméně ani polská zahraniční politika vůči Československu nebyla ve špičkách polské armády přijímána s všeobecným souhlasem. Odmítal ji například bývalý blízký spolupracovník maršála Piłsudského generál Kazimierz Sosnkowski (s. 85). V té době byl však tento významný vojenský činitel odsunut na druhou kolej a ve velení polské armády v polovině třicátých let převládly názory vůči Československu spíše negativní. Potvrdil to i osud návrhů československých vojenských představitelů v Moskvě a Bukurešti na přelomu let 1937 a 1938 na navázání vojenské spolupráce, které polský hlavní štáb *de facto* odmítl. Důležitou roli zde sehrálo také uzavření československo-sovětské smlouvy v roce 1935. Poláky, kteří považovali Rusko (a tím více Sovětský svaz) za svého dědičného nepřítele a nechápali české rusofilství, to ještě více utvrdilo v přesvědčení, že Čechoslováci se dostávají pod vliv Sovětů, jejichž agenti budou z jeho území operovat proti Polsku.

Vlastní jádro výkladu tvoří kapitoly analyzující roli polské armády v československé krizi. Autor je chronologicky ohraničil anšlusem Rakouska v březnu 1938 a zánikem Česko-Slovenska o rok později. Proti těmto časovým mezníkům jistě není co namítat. Anšlus totiž pro ČSR znamenal výrazné zhoršení strategické situace a úspěšná obrana proti Německu se stala ještě obtížnější. Hlavní štáb musel horečně přepracovávat válečné plány, těžiště výstavby opevnění se začínalo přenášet na jižní hranici. Důležité pro další vývoj československo-polských vztahů však bylo, že polské velení (a také ministerstvo zahraničních věcí) od této chvíle považovalo československý stát za odsouzený „k rychlé a neodvratné porážce v osamocené válce s Německem". Podle názoru autora tento závěr výrazně ovlivňoval postoje polských diplomatických a vojenských kruhů během československé krize (s. 107). Jedenáctého března 1938 však v Evropě došlo i k jiné události, která ovlivnila vztahy obou zemí. Tehdy byl na polsko-litevské hranici litevskou policií smrtelně postřelen vojín Sboru na ochranu pohraničí (*Korpus Ochrony Pogranicza*) Stanisław Serafin. I když v minulosti došlo k řadě podobných případů, tentokrát smrt vojína Serafina výrazně zhoršila již beztak špatné vztahy mezi polským a litevským státem (Litevci velmi těžce nesli anexi Vilniusu Poláky v roce 1920 – takzvaná vzpoura generála Lucjana Żeligowského). Vzhledem k tomu, že pozornost Evropy se soustředila na anšlus Rakouska a Sovětský svaz se nadále zmítal v politických čistkách, mohlo Polsko na incident ostře reagovat. Litva sice nabídla jeho vyšetření, ale polská vláda poslala do Kaunasu osmačtyřicetihodinové ultimátum, v němž žádala „navázání normálních vztahů a výměnu diplomatických zástupců". V opačném případě hrozila, že „vlastními prostředky zabezpečí oprávněné zájmy svého státu". Zároveň se u hranic s Litvou začínaly soustřeďovat polské jednotky, stav pohotovosti byl vyhlášen i v litevské armádě. Jednoznačně se na stranu Litvy postavilo pouze Československo, což ke zlepšení československo-polských vztahů nepřispělo.

Mohlo by se zdát, že litevská krize nemá pro téma knihy celkem žádný význam, autor však dokazuje opak. Stejný scénář totiž polská vláda použila v září 1938, když si během litevské krize vyzkoušela jeho funkčnost. Deszczyński snad jako první historik upozorňuje na tuto spojitost.

V nové situaci bylo zřejmé, že Československo nemůže jen spoléhat na pomoc západních spojenců, která se ostatně stávala stále více problematickou. Začínala se

naplňovat známá slova T. G. Masaryka, že bez svobodného Československa nebude svobodného Polska a naopak. Na jaře 1938 si to však uvědomovalo jen československé velení, zatímco polské bylo stále přesvědčeno o tom, že Varšavě zatím bezprostřední nebezpečí nehrozí. Navíc nejvyšší polské vojenské kruhy zastávaly názor, že zánik Československa je neodvratný. To byl častý argument, kterým později polští vojenští činitelé odůvodňovali své postoje (autor pro ně užívá výstižný termín *nieprzyjazna neutralność* – nevraživá neutralita) v době od března do září 1938. Například maršál Edward Rydz-Śmigły – kromě toho, že s despektem hodnotil bojové kvality československých vojáků, tvrdil, že „při tehdejším stavu německého zbrojení by Polsko nemohlo spoléhat na to, že by pouze s Československem zvítězilo nad říší... Kdybychom šli v roce 1938 společně s Čechy, měli bychom válku o rok dříve, válku bez účasti navíc pacifisticky naladěných a zcela nepřipravených západních mocností – válku bez výhledu na vítězství." (s. 120 n.) Podobně argumentuje ve svých pamětech i náčelník hlavního štábu generál Wacław Stachiewicz.

Zdá se, že právě tyto názory měly za následek, že československý vojenský přidělenec v Bukurešti major Otakar Buda (podobně jako o něco dříve jeho kolega v Moskvě plukovník František Dastych) neuspěl v březnu 1938 při pokusu získat spojenectví Polska (po anšlusu Rakouska Buda dokonce navrhoval vytvoření unie obou zemí). Deszczyński nechává otevřenou otázku, zda oba důstojníci jednali s vědomím československého velení nebo zda to byla pouze jejich soukromá iniciativa. Zohledňuje přitom výsledky nejnovějších výzkumů českých historiků a připomíná, že generál Krejčí byl vůči prezidentu Benešovi loajální, a tudíž by bylo asi těžké akceptovat domněnku, že by se pokusil vyjednávat za zády prezidenta a ministerstva zahraničních věcí. Také v pozdějších zprávách majora Stanisława Malecińského a podplukovníka Tadeusze Zakrzewského (dostupné jsou v IPMS), s nimiž Dastych a Buda jednali, čteme, že oba českoslovenští důstojníci vyjadřovali pouze své osobní názory, i když vzápětí dodávali, že podobně smýšlí většina československých vojáků.[6] Nezávisle na tom je však podle autora zřejmé, že pražské vojenské kruhy ve srovnání s ministerstvem zahraničí disponovaly lepšími informačními zdroji a dokázaly získané údaje lépe vyhodnotit. Proto se na mezinárodní situaci ve střední Evropě dívaly pesimističtěji než šéf československé diplomacie Kamil Krofta, jenž si mylně vyložil výsledky návštěvy Edwarda Halifaxe v Německu v listopadu 1937.

V září 1938 uplatnila tedy polská vláda stejný postup jako při litevské krizi. Třicátého září obdržela Praha ultimátum požadující odstoupení části československého Těšínska obydleného převážně polskou menšinou. Zformovala se Samostatná operační skupina „Slezsko" (*Samodzielna Grupa Operacyjna „Śląsk"*) pod velením generála Władysława Bortnowského a zaujala pozice při československo-polské hranici v polské části Těšínska. Deszczyński podrobně rekonstruuje vznik operační skupiny, přibližuje její sestavu a plány štábu na případný útok generála Bortnowského. Stěžejní

6 *IPMS*, sign. A.XIV.3/15, zpráva mjr. Malecińského z 1.4.1940 a zpráva pplk. Zakrzewského z 8.2.1940; srv. ŠRÁMEK, Pavel: Odhodlání versus loajalita: Názory a postoje velení československé armády v roce 1938. In: *Soudobé dějiny*, roč. 11, č. 1–2 (2004), s. 62.

otázka bezpochyby zní, kdy a zda vůbec by polské jednotky na Československo zaútočily. Spolehlivé odpovědi, vzhledem k nekompletnosti zachované dokumentace, se však lze dobrat jen stěží. Z písemností, které se v polských archivech zachovaly, se dá přitom usoudit, že se jedná o rozmnožené rozkazy, které však nebyly nikdy vydány, nebo o pozůstatky válečné hry uskutečněné až po přijetí ultimáta Prahou. Totéž podle autora platí i v případě často citovaného rozkazu, který se zachoval ve fondech Vojenského ústředního archivu ve Varšavě a jenž uvádí jako datum útoku 4. říjen 1938. Chtěl bych tento závěr autora zdůraznit o to více, že koriguje tvrzení Mariana Zgórniaka, jehož práce jsou u nás i v zahraničí často citovány.[7] Deszczyński kromě toho upozorňuje, že o tom, zda bude útok zahájen, nemohl rozhodnout generál Bortnowski, nýbrž pouze nejvyšší velení. Pochybnosti budí také samotné datum. Útok 4. října by byl možný jedině tehdy, pokud by se maršál Rydz-Śmigły rozhodl posunout termín ukončení koncentrace jednotek operační skupiny. Neexistují však důkazy, které by to potvrzovaly, naopak se zdá, že polská armáda by v případě odmítnutí ultimáta zahájila operace za úsvitu 2. října 1938 (s. 167–169).

Také druhou otázku, tedy zda by polská armáda zaútočila v případě, že by se Československo rozhodlo bránit německé agresi, je možné zodpovědět pouze na úrovni hypotéz. Deszczyński se domnívá, že vypuknutí československo-německé války a vystoupení Francie po boku ČSR by nepochybně přimělo Poláky, aby se postavili na stranu Prahy (s. 408 n.). Československé velení o tom však nevědělo a obávalo se, že v případném konfliktu by Československo bylo napadeno i Polskem. Dopis generála Krejčího prezidentu Benešovi z 25. září 1938 přitom dokazuje, že se hlavní velitel československé armády obával polských akcí nejen v oblasti Těšínska, ale i na dalších úsecích československo-polské hranice (s. 239). Dosud ovšem postrádáme podrobný archivní výzkum objasňující, jakou roli hrálo Polsko v názorech a plánech československého velení v září 1938.

Ozbrojeným střetům se však českoslovenští a polští vojáci nakonec nevyhnuli. Takzvaná malá válka u Čadce 25. listopadu 1938 a incident u tatranské Javoriny o dva dny později si vyžádaly lidské životy. Neklidnou oblastí se stala Podkarpatská Rus, kam přes československo-polskou hranici v rámci operace *Łom* pronikaly polské bojůvky s cílem destabilizovat tamní poměry a vytvořit tak argument pro připojení nejvýchodnější části ČSR k Maďarsku. Splnil by se tak jeden z cílů polské zahraniční politiky – získání společné polsko-maďarské hranice. Na to si však Polsko muselo počkat až do března 1939 a nakonec se z tohoto výdobytku mohlo těšit jen pět měsíců.

Zajímavé jsou také názory polských vojáků na připojení Zaolzí k Polsku (s. 358–362). Z publikovaných vzpomínek Deszczyński zjistil, že většinou měli nepříjemný pocit z toho, že polská armáda se podílí na rozbíjení Československa společně s nepřátelským Německem. Na druhou stranu se však mnozí chlácholili ujištěním, že Polsko si bere pouze zpět to, co mu Češi před osmnácti lety vzali. Paměti však nejsou zcela objektivním pramenem, názory v nich prezentované nemusejí odpovídat těm,

---

7 ZGÓRNIAK, Marian: *Europa w przededniu wojny: Sytuacja militarna w latach 1938–1939*. Kraków, Księgarnia Akademicka 1993.

které pisatel zastával v roce 1938. Podobně je to i s dobovými dokumenty – v nich se zase nemohly projevit názory, které by odporovaly oficiálním stanoviskům polské vlády. Zdá se však, že v důstojnickém sboru (názory poddůstojníků a mužstva lze vzhledem k nedostatku pramenů rekonstruovat jen stěží) převládaly dvě skupiny: první sice neskrývala vlastní hrdost, avšak nepohrdala ani československou armádou, druhá zaujímala indiferentní postoje. Kritika postupu polské vlády z řad armády se podle autora objevovala jen zřídka.

Analýza účasti polské armády při obsazování Zaolzí však ukázala na řadu nedostatků. Zvláště špatné bylo vybavení a motorizace jednotek, ale i letectva, spojení a dělostřelectva. Skoro žádný z vyšších důstojníků a generálů se sice neodvážil na to otevřeně upozornit, přesto bylo možné mezi řádky jejich hlášení zjistit neutěšený stav polské armády. Je zřejmé, že polské velení si stále více uvědomovalo, že konflikt s Německem nedá na sebe dlouho čekat.

Po událostech z podzimu 1938 bylo velmi obtížné výrazněji zlepšit československo-polské vztahy – obsazení sudetského pohraničí a Těšínska představovalo hlubokou ránu. V listopadu 1938 přijela s vědomím polského ministerstva zahraničí do Prahy mise (Zygmunt Sławiński,[8] Stanisław Hiszpański, Jan Miszewski a redaktor Bronisław Miazgowski), jejíž členové měli kontakty mezi významnými českými osobnostmi. Setkali se s generálem Janem Syrovým, generálem Rudolfem Medkem, a zejména s generálem Václavem Petříkem, který v dopise Miazgowskému napsal, že všichni z ministerstva národní obrany se shodují na nutnosti spojenectví s Polskem. Generál Petřík však tehdy nepatřil k vlivným generálům a obsah jeho dopisu není možné přeceňovat. Hlavní štáb navíc na sklonku roku 1938 považoval Polsko za stát nepřátelský – plán nového zajištění území ČSR počítal s ochranou hranice s Polskem.[9] Postoj Polska v září 1938 způsobil, že nechuť československých vojáků k Polákům nabyla dlouhodobějšího charakteru. Například když 27. července 1939 podplukovník Ludvík Svoboda a plukovník Josef Berounský spolu s několika polskými důstojníky nabídli v Gdyni československým letcům odjíždějícím do Francie službu v polském letectvu, nikdo se nepřihlásil. Poláci prý museli pohrozit, že pokud nikdo nebude chtít sloužit u polských vzdušných sil, nepovolí, aby se Čechoslováci mohli nalodit. Nabídku nakonec akceptovalo pouze třináct ze sto osmdesáti osmi letců.[10] Připojení Zaolzí

8 S osobou Zygmunta Sławińského a jeho spolupracovníka Włodzimierze Stępniewského se v historii československo-polských vojenských vztahů setkáváme i v období druhé světové války. V září 1939 oba vstoupili do Legionu Čechů a Slováků v Polsku a později se stali předními činiteli tzv. západoslovanského hnutí. Podrobněji viz FRIEDL, Jiří: *Vztahy mezi československou a polskou armádou (Polskie Siły Zbrojne) v letech 1939–1945*. Doktorská disertační práce. Rukopis, Opava 2004 (tato práce se nyní připravuje do tisku a vyjde v roce 2005 v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR); GNIAZDOWSKI, Mateusz: Współpraca Polaków z Czechami i Słowakami na Bałkanach podczas II wojny światowej. In: DĄBROWSKI, D. (ed.): *Od rywalizacji do współpracy*, s. 113–135.

9 Za informace o tomto plánu děkuji kolegovi Pavlu Šrámkovi.

10 VÁŇA, Josef – RAIL, Jan: *Českoslovenští letci v polské obranné válce 1939*. Praha, AVIS 2003, s. 29.

v říjnu 1938 negativně ovlivňovalo československo-polské vojenské vztahy i v letech druhé světové války.

Deszczyńského kniha je doslova nabita množstvím faktů a není možné je všechny v této recenzi přiblížit. Rád bych přitom zdůraznil, že k novým závěrům autor nedospívá jen „převyprávěním" obsahu dokumentů, ale také bystrými úvahami a logickými kombinacemi. Takový postup, který lze jen ocenit, není častý. Prakticky v každé větě narážíme na snahu autora o objektivní přístup a pečlivou kritiku pramenů a literatury. Charakteristické jsou dlouhé poznámky pod čarou, které četbu poněkud komplikují, a proto by snad někdy bylo lepší jejich obsah zapracovat do hlavního textu. Práci doplňuje jmenný rejstřík a fotografická příloha s mapkami. Fotografie č. 51 však mylně označuje současnou budovu polského konzulátu v Ostravě za tu, v níž sídlil konzulát v meziválečném období. Tehdy se konzulát nacházel na Johannyho třídě (dnes Sokolská). Přivítat lze seznam nejdůležitějších obcí na Těšínsku, Slovensku a Podkarpatské Rusi, jež se vyskytují v textu knihy, s uvedením jejich polských, respektive maďarských názvů.

Není pochyb o tom, že monografie Marka P. Deszczyńského je brilantní historickou studií a neměla by v knihovně žádného historika zabývajícího se dějinami 20. století chybět.[11] Je zároveň výzvou pro české historiky, aby také oni komplexně zpracovali problematiku československé armády v krizových letech 1938 a 1939.[12] Z Deszczyńského si můžeme vzít příklad (laťka je přitom nastavena hodně vysoko), jak by taková práce měla vypadat.

11 Osobně se již nyní velmi těším na další knihu (právě připravovanou do tisku), kterou Deszczyński napsal společně s Wojciechem Mazurem. Už její název (*Na krawędzi ryzyka: Eksport polskiego sprzętu wojskowego w okresie międzywojennym*) dává tušit, že i v tomto případě se sledovaná problematika bude týkat i meziválečného Československa.

12 Tuto výzvu podtrhuje i již citovaná kniha P. M. Majewského *Nierozegrana kampania*, která si zaslouží samostatnou recenzi.

Recenze

Švýcarsko jako překupník kořistního umění za druhé světové války

František Novák

BUOMBERGER, Thomas: *Umění loupeže – loupež umění: Švýcarsko a obchod s ukradenými kulturními statky v době druhé světové války.* Praha, BB Art 2003, 414 stran. Z německého originálu přeložil Bruno Cempírek.

Švýcarský dokumentarista a historik Thomas Buomberger napsal rozsáhlou práci z pověření Spolkového úřadu pro kulturu a Národního informačního úřadu pro zachování uměleckých statků, aby zodpověděl otázku, zda švýcarský stát nevlastní ve svých sbírkách uloupená umělecká díla. Odpověděl záporně, ukázalo se však, že existuje mnoho nejasností kolem švýcarského trhu s takzvaným kořistním uměním za druhé světové války.

Používám záměrně termín „kořistní umění" (německy *Beutekunst*, anglicky *Looted Art*), jak je užíván v zahraniční literatuře pro umělecké předměty v nejširším slova smyslu (spadá sem i nábytek, knihovny, archivy), které byly během války protiprávně odcizeny nacistickým Německem a po jejím skončení byly hledány, nalézány a navraceny původním majitelům nebo se staly válečnou kořistí. Také však byly tyto umělecké předměty v mnoha případech zničeny nebo nenávratně ztraceny.

Odborná literatura zabývající se tématem kořistního umění se dostává k českému čtenáři vůbec poprvé právě překladem Buombergerovy práce, která vyšla v Curychu v roce 1998.[1] Bohužel to není dílo, které by zdejšího čtenáře uvedlo systematicky do problematiky kořistního umění,[2] ale práce, která se zaměřuje pouze na roli Švýcarska

1 BUOMBERGER, Thomas: *Raubkunst – Kunstraub: Die Schweiz und der Handel mit gestohlenen Kulturgütern zur Zeit des Zweiten Weltkriegs.* Zürich, Orell Füssli Verlag AG 1998.

2 Za základní literaturu jsou považovány práce americké historičky Nicholasové a jejího krajana Petropoulose: NICHOLAS, Lynn: *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War.* New York, Alfred Knopf 1994; PETROPOULOS, Jonathan: *Art*

během války, na jehož neutrálním území bujel trh s uměleckými předměty. Sám autor přiznává, že zmapování tématu jeho monografie je problematické a bude vyžadovat maximální čtenářovu pozornost, aby se v bludišti jmen jednotlivých aktérů, uměleckých děl a peripetiích kolem nich vyznal. Tento „příslib" naplnil v míře vrchovaté, jeho práce zrovna nevyniká čtivostí.

Kostru poněkud spletitého příběhu, jak nám ho Buomberger předkládá, tvoří trojice obchodníků s uměním. V prvé řadě se do centra autorovy pozornosti dostává lucernský obchodník s uměním Theodor Fischer, který úzce spolupracoval s přítelem Hansem Wendlandem, jenž se orientoval na francouzský trh s uměním. Fischerovy kontakty na nacistické špičky zajišťoval Walter Andreas Hofer, před válkou nevýznamný obchodník s obrazy, který se stal v roce 1941 ředitelem uměleckých sbírek říšského maršála Hermanna Göringa.[3]

Už za války Spojenci obviňovali Švýcarsko z nelegálních obchodů s nacistickým sousedem a ještě před jejím skončením, v únoru a březnu 1945, se Švýcarsko zavázalo, že zmrazí veškerý německý majetek na svém území v rámci spojenecké politiky *Safehaven* (Bezpečný přístav), aby tento kapitál nemohli nacisté použít k přípravě války nové. Mezi německá aktiva patřily i uloupené umělecké předměty. Ze švýcarské strany se pátrání po kořistním umění zhostila Švýcarská zúčtovací centrála (*Schweizerische Verrechnungsstelle* – SVST), která vznikla již v roce 1934, aby usnadnila obchodování s třetími zeměmi prostřednictvím takzvaného vázaného platebního styku. Buomberger upozorňuje na skutečnost, že zúčtovací centrála nebyla vytvořena za účelem pátrání po nelegálně nabytých uměleckých předmětech, a proto byly její snahy tak málo úspěšné.

Další komplikací, která znesnadňovala pátrání po kořistním umění ve Švýcarsku, byla lhůta pro ohlášení uloupeného majetku v rámci výnosu vydaného 10. prosince 1945 o uloupených předmětech. Ta skončila s rokem 1947. Jakékoli pozdější nároky na navrácení uměleckých předmětů se musely řešit v rámci občanskoprávních sporů před švýcarskými soudy, a jak ukazuje Buombergerova monografie, s velmi nelichotivým výsledkem. Klíčovou skutečností, která byla zkoumána v těchto sporech, byla takzvaná dobrá víra nakupujícího, jež nebyla zpochybněna ani u obchodníka Fischera, který se jednoznačně na kořistním umění obohatil. Buomberger na několika případech dokazuje, jak bylo touto cestou nesnadné, ba přímo nemožné, pro nemajetné židovské emigranty u švýcarských soudů něčeho dosáhnout. Švýcarský právní řád jednoznačně chránil nabyvatele nakupující umělecké předměty v dobré víře. Buomberger hořce konstatuje, že žádný švýcarský soud neodsoudil nikoho pro přechovávání, krádež nebo vydírání v souvislosti s kořistním uměním.

---

as Politics in the Third Reich. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1996. Z nejnovějších monografií německé provenience možno zmínit práci: HEUSS, Anja: *Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion*. Heidelberg, Universitätsverlag Winter 2000.

3 Kontinuitu kariér vybraných obchodníků s uměním, kunsthistoriků a pronacistických umělců zkoumá práce: PETROPOULOS, Jonathan: *The Faustian Bargain: The Art World in Nazi Germany*. Oxford, Oxford University Press 2000.

V první kapitole autor popisuje nacistické plenění uměleckých předmětů v obsazené Francii po roce 1940. V tomto roce byl vytvořen takzvaný Pohotovostní štáb říšského vedoucího Rosenberga (*Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg* – ERR), který byl hlavním nacistickým orgánem, jenž se systematicky věnoval loupeži uměleckých předmětů po celé Evropě. Tato kapitola není dokonalou syntézou dosavadního bádání na tomto poli, alespoň však čtenáře rámcově uvede do problematiky kořistního umění, které bylo systematicky sváženo z okupovaných evropských zemí. Autor se zaměřil na plenění ve Francii, které bylo sice co do objemu a hodnoty nejvýznamnější, ale rozhodně nebylo jediné. Pohotovostní štáb shromažďoval cenná umělecká díla z Francie v pařížském Louvru, konkrétně v pavilonu Jeu de Paume (Míčovně).[4] Od roku 1941 do roku 1944 odvezl ERR v devětadvaceti transportech do Německa 4 174 beden s uměleckými předměty. Většinou šlo o konfiskace soukromých židovských sbírek.

V následující kapitole se Buomberger zaměřil na švýcarský trh s uměním. Za války byl švýcarský frank volně směnitelný, a proto představoval žádanou měnu. Švýcarsko bylo jako neutrální země ideálním útočištěm pro nelegální obchody. Trh s uměleckými předměty bujel, protože se tu střetávala díla pocházející od židovských a politických uprchlíků a zároveň umělecké objekty, které chtěli prodat nebo koupit nacisté a váleční zbohatlíci. Theodor Fischer již v červnu 1939 v Lucernu uspořádal aukci takzvaného zvrhlého umění, které bylo odstraněno nacisty z německých muzeí. Buomberger tím dokládá, jaké měl Fischer postavení u nacistických špiček.[5] Aukce nacistům vynesla přes šest set tisíc švýcarských franků. Buomberger zdůrazňuje, že k bojkotu aukce vyzýval pouze kritik umění Paul Westheim a galerista Georges Wildenstein, ostatní švýcarští obchodníci, sběratelé a galeristé koupili téměř polovinu dražených položek z celkových sto pětadvaceti. Autor dodává, že z celkového počtu šestnácti a půl tisíce exemplářů „zvrhlého umění" je v současnosti známo umístění pouze dvou tisíc děl.[6]

Třetí kapitola se věnuje Fischerově obchodní činnosti. V letech 1933 až 1945 Fischer uspořádal pětačtyřicet aukcí, z toho patnáct za války, na kterých se dražilo padesát tisíc položek. U Fischera často nakupoval Walter Andreas Hofer, ředitel Göringovy umělecké sbírky. Dalším obchodním partnerem Fischera byl historik umění Hans Wendland, Němec, který ve dvacátých letech žil ve Švýcarsku a v roce 1929 se přestěhoval do Paříže. Za války ovládl pařížský trh s uměním a dodával Fischerovi množství uměleckých děl.

Od roku 1943 se začali Spojenci zajímat o Fischerovy aktivity. Na základě Londýnské deklarace z 5. ledna 1943 západní spojenci vyhlásili veškeré transakce zemí, se kterými jsou ve válečném stavu, za neplatné od samého počátku. To se týkalo i předmětů, které patřily osobám z nepřátelských a okupovaných území. Spojenci

4 Cenné svědectví sepsala francouzská kunsthistorička, která pracovala v Jeu de Paumme. Viz VALLAND, Rose: *Le Front de l'Art*. Paris, Plon 1961.

5 Podrobněji se lucernské aukci věnuje Nicholasová v citované práci.

6 Z celkového počtu obrazů je však nutno odečíst téměř pět tisíc, které nacisté v březnu 1939 v bezprecedentní akci spálili.

prostřednictvím informátorů již od roku 1942 Fischerovy obchodní aktivity sledovali. V roce 1943 měl Fischer potvrdit na americkém vyslanectví v Bernu, že neobchoduje s předměty z okupovaných území, a měl povolit kontroly ve své galerii. Fischer však se Spojenci dostatečně nespolupracoval, a tak byl zařazen na černou listinu, ze které byl vyškrtnut až v červenci 1946. Odvolával se přitom na svá práva a nezávislost švýcarských soudů. Švýcarská vláda se také bránila nátlaku Velké Británie a Spojených států, nechtěla měnit zákonodárství, zvláště občanský zákoník, který chránil kupce, jenž nakupuje v dobré víře. Po trvalém spojeneckém tlaku, v němž zvláštní roli hrál důstojník Douglas Cooper z Útvaru pro památky, umění a archivy spojeneckých vojenských sil (*Monuments, Fine Arts and Archives* – MFAA),[7] vydala 10. prosince 1945 Spolková rada usnesení o uloupeném majetku, které rušilo ustanovení soukromého práva – ochranu aktů učiněných v dobré víře. Usnesení však platilo pouze do konce roku 1947. Buomberger v této souvislosti poukazuje na změnu zahraničněpolitické situace. Jelikož se Švýcarsko významně podílelo na financování obnovy západní Evropy, západní spojenci neměli nadále zájem naléhat na objasnění všech případů kořistního umění a se začínající studenou válkou naopak chtěli Švýcarsko integrovat do západního bloku.

V roce 1948 začal soudní proces Theodora Fischera s Paulem Rosenbergem. Rosenberg po válce poznal ve švýcarských galeriích mnoho obrazů ze své sbírky, kterou zabavil ERR ve Francii. Fischer musel vrátit Rosenbergovi sedmatřicet obrazů za devět set tisíc franků a zaplatil třetinu soudních výloh. Soud dospěl k názoru, že konfiskace děl nebyla válečnou nutností, ale rasovou diskriminací. V roce 1952 došlo k procesu mezi Fischerem a švýcarským státem v otázce odškodnění za kořistní umělecké předměty. Pokud by Spolkový soud rozhodl, že Fischer nakupoval v dobré víře, musel by dostat odškodnění ze státní pokladny. Soud nakonec rozhodl, že Fischer jednal při svých obchodech v dobré víře, protože nevěděl, že nakupuje kořistní umění. Sledoval však svůj osobní prospěch, a proto dostane pouze částečné odškodnění.[8] Podle Buombergera bylo rozhodnutí Spolkového soudu politicky motivované, aby nejitřilo údajně zhojené rány, nevyvolávalo otázky po kolaboraci či oportunismu. V roce 1952 Švýcarsko bylo již důležitým obchodním partnerem západních válečných spojenců i Spolkové republiky Německo. Zadruhé neměla být podle Buombergera soudním rozhodnutím poškozena pověst švýcarského trhu s uměleckými předměty.

Následující kapitola popisuje vztah Fischera s Wendlandem a jejich obchody s kořistním uměním. Podle autora monografie byl Wendland, člen NSDAP, oportunistou, nikoli přesvědčeným nacistou. Dobře se orientoval především na pařížském trhu s uměním, navštěvoval také Míčovnu a byl jedním z hlavních Hoferových dodavatelů. Wendland měl podle vlastních slov třetinový podíl na zisku z prodeje všech obrazů, které Fischer za války získal. Podle Švýcarské zúčtovací centrály Wendland vlastnil po

---

7 Ke vzniku jednotek MFAA srv. FREITAG, Gabriele: *Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: EICHWEDE, Wolfgang – HARTUNG, Ulrike (ed.): *„Betr.: Sicherstellung": NS-Kunstraub in der Sowjetunion*. Bremen, Edition Temmen 1998.

8 Fischer požadoval téměř milion švýcarských franků, soud mu přiřkl dvě stě tisíc.

skončení války až pět set uměleckých předmětů. Nikdy však nebyl odsouzen a spolu s Fischerem zůstal z právního hlediska čestným obchodníkem s uměním.

Téměř třetinu rozsahu knihy zaujímá kapitola příznačně nazvaná „Mozaika s mezerami", která popisuje rozdílné příběhy uměleckých děl spojené s odlišnými lidskými osudy. V této kapitole se Buomberger snažil plasticky postihnout spletitou problematiku kořistního umění ve Švýcarsku, kapitola však působí na čtenáře velmi roztříštěným dojmem a po jejím přečtení není o moc moudřejší než na jejím začátku. Autor spíše naznačil jednotlivé cesty kořistního umění během války i po jejím skončení. Opakovaně zdůrazňuje, že se po válce švýcarské úřady chovaly ve věci kořistního umění přehnaně formalisticky a pasivně. Po roce 1950 dále opadla jejich horlivost při pátrání po uloupených uměleckých předmětech a rok 1952 prakticky znamenal tlustou čáru za aférou s kořistním uměním, uzavírá autor.

Buomberger dochází ve své knize k závěru, že to, co se odehrávalo na švýcarském trhu s uměním za války a po ní, je skandální, ať už to hodnotíme z tehdejšího nebo dnešního pohledu. Podle autora chyběl švýcarským úředním místům cit pro morální rozměr věci. Zúčtovací centrále se sice podařilo shromáždit mnoho informací o uloupených uměleckých předmětech, nebyly však učiněny razantní kroky, které by vedly k jejich identifikaci a následnému vrácení původním majitelům nebo jejich dědicům. Buomberger upozorňuje, že za tento postoj švýcarského státu nesou odpovědnost i Spojené státy, které na konci roku 1946 odvolaly své důstojníky pověřené ochranou uměleckých předmětů z Evropy. Souviselo to s nástupem studené války a změnou priorit politiky Spojených států a Velké Británie.

Kniha je doplněna fotografiemi a přílohami, které obsahují seznam uměleckých děl, jež koupil během války Hofer od Fischera, a také seznam uloupených obrazů ve Francii, které byly ve Švýcarsku identifikovány, včetně nákupních a prodejních cen.

Recenze

Jak nepsat o Brežněvově doktríně

Jan Růžička

OUIMET, Matthew J.: *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 2003, 309 stran.

Vztahy mezi Sovětským svazem a komunistickými zeměmi střední a východní Evropy byly od konce druhé světové války značně ovlivněny vojenskou převahou SSSR. Existence, přítomnost a občasná intervence sovětských vojsk se zdály být nedělitelnou součástí sovětské, respektive komunistické kontroly nad regionem. Po intervenci vojsk Varšavské smlouvy v Československu v roce 1968 se pro tento vojenský rozměr sovětské moci ustálil pojem „Brežněvova doktrína". Spolu s ním vyvstala otázka, zda doktrína představovala kvalitativní změnu sovětské politiky, deskriptivní a analytickou pomůcku západní sovětologie nebo zjednodušenou prezentaci sovětského chování ve střední a východní Evropě. Adam Ulam, jeden z nejvýznamnějších pozorovatelů sovětské domácí i zahraniční politiky, napsal, že to, co se po invazi v Československu na Západě nazývalo Brežněvovou doktrínou, „bylo ve skutečnosti opětovným připomenutím dlouho existující sovětské politiky a nemůže být v žádném případě považováno za teoretickou nebo praktickou inovaci".[1]

Matthew Ouimet, politický analytik amerického ministerstva zahraničí, se v knize *Vzestup a pád Brežněvovy doktríny v sovětské zahraniční politice* snaží prezentovat zásadně odlišný pohled na vznik a existenci tohoto fenoménu. Jak již název knihy napovídá, je v Ouimetově pojetí doktrína kvalitativně novou politikou. Ve světle relativně pokojného pádu komunistických režimů, jenž se obešel – doktríně navzdory – bez sovětské vojenské intervence, si autor klade následující otázku: „Co se stalo s Brežněvovou doktrínou?"

Téma i otázka, jimiž se Ouimet zabývá, jsou závažné přinejmenším ze tří důvodů. Zaprvé se před autorem otevírá možnost představit zrod doktríny a mechanismy jejího

1 ULAM, Adam B.: *Expansion and Coexistence: Soviet Foreign Policy, 1917–1973*. New York, Holt, Reinhart & Winston 1974, s. 745.

každodenního fungování. Naskýtá se příležitost předestřít historii institucionalizace vztahů, jejichž jádrem je vojenská moc a její dlouhodobý vliv. Nakolik byla například pasivita a nerozhodnost režimů způsobena strukturálním prostředím, jež umožňovalo, nebo dokonce vyžadovalo pouze jednostrannou komunikaci a ve kterém dělat vlastní rozhodnutí nebylo třeba, případně to bylo nežádoucí? Druhým důvodem, který úzce souvisí s prvním, je snaha přispět k porozumění dynamice vztahů v rámci sovětského bloku, především v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století. S tímto bodem je možné se vypořádat bez ohledu na to, zda Brežněvova doktrína znamenala teoretickou nebo praktickou inovaci v sovětské politice vůči satelitním zemím či nikoli. V obou případech byla vojenská moc součástí vztahů a nějakým způsobem je musela ovlivňovat. Absence sovětské vojenské intervence v roce 1989 je neustálým předmětem debat a Brežněvova doktrína, ať již je interpretována jakkoli, by měla být zahrnuta v každém vysvětlení pozdější neintervence.

Třetí důvod je narozdíl od prvních dvou obecný, ale vzhledem ke konkrétnímu problému se sám nabízí. Vliv doktrín na utváření mezinárodní politiky nebyl dosud prozkoumán tak, jak si zasluhuje. Jinými slovy, zatímco o doktríny, které často nesou zvučná jména, není nouze, postrádáme lepší porozumění tomu, jak si podle nich (případně jim navzdory) státy, politici, byrokratické aparáty i ti, kteří je zkoumají, konstruují vnímání světa kolem sebe.

Přistoupí-li čtenář k Ouimetově knize s těmito snad nikoli přehnanými očekáváními, bude ji po přečtení odkládat s pocitem zklamání. Je politováníhodné, že autor ani zdaleka nevyčerpal možnosti, které téma jeho práce nabízí. Kniha zůstala daleko za některými dalšími pracemi, které v posledních letech vyšly ve stejné edici „The New Cold War History", již pro nakladatelství University of North Carolina Press řídí John Lewis Gaddis.[2] Podívejme se však blíže na Ouimetovu práci.

Kniha se v úvodní kapitole věnuje maďarským a polským událostem roku 1956. Má-li Brežněvova doktrína představovat něco kvalitativně nového v sovětské zahraniční politice, bylo by třeba ukázat odlišnosti v sovětském chování během těchto dvou krizí oproti pozdějším reakcím. Ouimet tak ovšem nečiní. Přechází k vývoji v Československu v roce 1968, kde opakovaně naznačuje, že intervence byla výsledkem práce KGB (zájem organizace) a projevem „životních národních zájmů Sovětského svazu" (zájem státu). Stejně kuriózně působí, když píše o sovětském „propadáku" při pokusu ovládnout Československo, ve kterém „život pokračoval běžným tempem", a jedním dechem zmiňuje hladký převod moci do rukou domácích spojenců Moskvy. Jak ohodnotit tvrzení, že „nové archivní materiály" pomáhají utvořit obraz „zásadního sovětského zasahování do československých záležitostí na všech úrovních společnosti" (s. 61)? Následuje neurovnaný a selektivní popis vztahů mezi Sovětským svazem a východoevropskými zeměmi v sedmdesátých letech. I zde se objevují dvě těžko sluči-

---

2 Viz např. SAROTTE, ME: *Dealing with the Devil: East Germany, Détente, and Ostpolitik, 1969–1973* (2001); LATHAM, Michael E.: *Modernization as Ideology: American Social Science and „Nation Building" in the Kennedy Era* (2000); HITCHCOCK, William I.: *France Restored: Cold War Diplomacy and the Quest for Leadership in Europe, 1944–1954* (1998).

telná tvrzení. Podle prvního SSSR utužoval kontrolu reformami Varšavské smlouvy a Rady vzájemné hospodářské pomoci. Podle druhého dopřával jednotlivým zemím více volnosti především v hospodářské sféře. Pasáže zabývající se ekonomikou patří k nejslabším v celé knize. Autor se opírá o zastaralé práce ze sedmdesátých a osmdesátých let, případně se vůbec neobtěžuje podložit svá tvrzení jakýmikoli odkazy. Celá tato kapitola působí dojmem, že se jedná pouze o překlenutí doby mezi „pražským jarem" a polskou krizí o dvanáct let později, jíž jsou vyhrazeny plné čtyři kapitoly, tvořící bezmála dvě třetiny rozsahu knihy. V nich je Ouimetův výklad nezáživným výčtem některých úseků polské historie od konce druhé světové války, což platí i pro vývoj od srpna 1980 (vznik Solidarity) do prosince 1981 (vyhlášení výjimečného stavu). Autor se často odvolává na dnes již klasickou knihu Timothyho Gartona Ashe,[3] jíž sleduje ve výběru událostí, sám však nepřináší prakticky nic nového – s tím rozdílem, že mu chybí Ashův smysl pro drama, detail i komplexnost polské situace. Spoustu „drobných" faktických chyb a spekulací na základě odkazů k odkazům v pamětech nestojí za to jednotlivě zmiňovat, jejich výčet by byl příliš dlouhý.

Za zmínku stojí snad pouze dvě tvrzení. Zaprvé, Ouimet přisuzuje vznik krize výbuchu náboženského nacionalismu v Polsku po zvolení Karola Wojtyly papežem. Ačkoli byla role katolické církve v polské společnosti a opozici nezanedbatelná, takováto příčinná souvislost je v rozporu s hodnocením prakticky všech ostatních pozorovatelů a opomíjí nejenom složitou sociálně-ekonomickou situaci v Polsku na konci sedmdesátých let i některé nezanedbatelné rozpory mezi církví a Solidaritou, ale také fakt, že při pokusech o řešení krize polskou cestou byly Solidarita a církev samostatnými partnery komunistické strany a vlády. Druhá námitka se týká ústředního momentu celé knihy – „pádu" Brežněvovy doktríny. Ouimet jej datuje do poloviny června 1981. Jako jediný zdroj mu slouží jeden článek generála Anatolije Gribkova z roku 1992 a vlastní interview s ním v roce 1995. Podle Gribkova (Ouimet vlastně nedělá nic jiného, než že převypravuje generálovu „story") se z iniciativy ministra obrany Dmitrije Ustinova v červnu 1981 sešlo vojenské velení SSSR, aby prodebatovalo možnosti intervence v Polsku. Na tomto střetnutí se pro zásah v Polsku vyjádřil pouze vrchní velitel vojsk Varšavské smlouvy maršál Viktor Kulikov. Ostatní generálové v čele s Gribkovem byli proti a seznámili se svým stanoviskem Ustinova. Ten je poté prezentoval v politbyru, které po údajném projevu Michaila Suslova dospělo ke stejnému závěru: sovětská vojska nebudou za žádných okolností vyslána do Polska. Toto rozhodnutí údajně znamenalo konec Brežněvovy doktríny.

Gribkovova, respektive Ouimetova verze má hned několik slabin. Především je celá založena pouze na výpovědi samotného Gribkova. Ouimet neodkazuje k žádnému jinému dokumentu, rozhovoru nebo pamětem, kde by byla zmínka o dotyčném setkání generálů nebo zasedání politbyra. Nejasná je role armády a politického vedení. Rozhodla armáda, anebo politbyro? První varianta, k níž se Ouimet implicitně přiklání, se vzhledem k podřízenosti armády politickému vedení jeví jako nepravděpodobná. O druhé se nic nedozvíme – s výjimkou toho, že údajná Suslovova řeč v polit-

3 GARTON ASH, Timothy: *The Polish Revolution: Solidarity*. London, Granta Books 1991.

byru (zprostředkovaná zde Gribkovem) výrazně připomínala Gribkovovo vystoupení na setkání generálů. Zrovna tak je nepravděpodobné (i když ne zcela nemožné), že by se Gribkov vzepřel svému přímému nadřízenému, jímž byl Kulikov. V neposlední řadě je pochybné jednoduše ukázat prstem na jednu událost, která znamenala „konec" Brežněvovy doktríny.

Ouimet tak nicméně činí a od tohoto momentu jsou věci ještě jasnější než předtím. Jedinou otázkou potom je, proč trvalo ještě dalších osm let, než východoevropané přišli na to, že obávaná Brežněvova doktrína už neexistuje. Zde si Ouimet vystačí s vysvětlením, že za to mohla zkušenost předchozích represí a psychologie strachu. Rok 1989 se stává skutečným rokem zázraků, neboť jakýmsi mávnutím kouzelného proutku lidé konečně prozřeli. Vnitropolitický vývoj v SSSR a celé východní Evropě ani změny ve vztazích mezi Západem a Východem nehrají žádnou roli, protože Brežněvova doktrína byla již dávno prázdnou formulkou. Ač zcela jistě nezamýšleně, dospěje Ouimetova kniha ke vskutku postmodernímu konci: výsledek byl takový, jaký byl.

Základní myšlenka knihy je tedy prostá. Sovětský svaz v roce 1989 neintervenoval ve svých satelitech, protože se „radikálně změnilo vnímání sovětského národního zájmu" (s. 3). Co bylo předmětem Brežněvovy doktríny, nepatřilo v roce 1989 již do oblasti tohoto zájmu; Brežněvova doktrína neexistovala, a problém sovětské intervence tudíž přestává být problémem. V Ouimetově vnímání je vše jednoduché, jasné, zřejmé, někdy dokonce nepopiratelné, jako třeba v případě silného vlivu ideologie na sovětskou zahraniční politiku. Frekvence slov *simple*, *clear*, *obvious* je vskutku zarážející. Čtenář se až diví, proč bylo na takové samozřejmosti nutné popsat téměř tři sta stran. Nabízí se vysvětlení, že autor se dopustil zásadní chyby a neubránil se vysvětlování událostí obyčejným pohledem zpět do historie, ve kterém se události jeví jako logické a jasné.

Problém však není pouze v tom. Samo vysvětlení odvozené z myšlenky změněného vnímání národního zájmu je prakticky bezobsažné. I kdybychom přijali sám o sobě pochybný předpoklad, že existuje cokoli jako národní zájem a státy se chovají racionálně ve snaze jej dosáhnout, nejsme ani o krok blíže k pochopení toho, proč Sovětský svaz neintervenoval.[4] To, že se změnil národní zájem, totiž není příčina, ale důsledek. Ouimet není s to přijít s lepším vysvětlením, než že tomu bylo tak proto, že se intervence stala příliš nákladnou – aniž by se obtěžoval vysvětlit, v jakém ohledu.

Na Ouimetovu obranu by se dala vznést námitka, že není nutné a snad ani možné identifikovat příčiny sovětské neintervence za záchranu komunistických režimů. Faktorů skrývajících se za jevem tak složitým je nepochybně mnoho, o čemž bohatě svědčí rozsáhlá literatura vztahující se k tématu. Nebylo by proto lépe spokojit se s přesvědčivým výkladem nikoli *proč*, ale *jak* se národní zájem měnil?

Tento přístup je samozřejmě možný a v jistém smyslu se o něj Ouimet snaží. Výklad toho, jak se národní zájem změnil, je závislý nikoli na propracované teorii, ale na vlastní

4 Pochybnost autorova chápání sovětského národního zájmu je patrná, když píše, že „Moskva považovala Československo za konstitutivní část sovětského národa, jehož politická integrita byla nedílnou součástí národního zájmu SSSR" (s. 4).

přesvědčivosti. I v tomto směru je ovšem Ouimetova kniha zklamáním. Nepředstavuje mnoho nových dokumentů, naopak je do značné míry závislá na sekundární literatuře (především anglofonní a částečně ruské). Pouze v omezené míře autor využil nových materiálů publikovaných v rámci Mezinárodního projektu historie studené války (*Cold War International History Project*). Vzhledem k tomu, že větší část knihy se zabývá polským revolučním hnutím na počátku osmdesátých let, je na pováženou takřka úplná absence a neznalost jakýchkoli polských pramenů (primárních i sekundárních). Výjimkou (a také způsobem, jak skrýt tuto trapnou skutečnost) jsou odkazy na polské prameny, které již byly citovány někým jiným; tento postup je však možné aplikovat pouze při práci se staršími materiály. Jediným přínosem jsou rozhovory s několika sovětskými generály, ale i jejich hodnota je pochybná: klíčový moment výkladu stojí na výpovědi jediné osoby, generála Anatolije Gribkova, která není dále přezkoumána. Iritující jsou nesprávné a opakovaně nepřesné přepisy mnoha jmen a názvů.

Matthew Ouimet produkuje to, co lze nazvat psaním historie pozpátku. Jeho „story" začíná happy endem (vánočním koncertem roku 1989 v Berlíně dirigovaným Leonardem Bernsteinem, při němž byla *Óda na radost* změněna na *Ódu na svobodu*) a končí na stejném místě. A zatímco samotné události roku 1989 nejsou námětem knihy, vše, co se v ní nachází, k nim poukazuje jako k nevyhnutelnému vyústění. Na jedné straně jsou „zlí" (autor do omrzení nazývá komunistické představitele zrádci, zaprodanci, či dokonce Quislingy, tvořícími temné kabaly – vskutku absurdní spojení), na druhé „dobří a stateční" obyčejní Poláci, Maďaři, Češi, Slováci, disidenti, Američané. S trochou (americké) pomoci se vše v dobré obrátilo...

Aby jeho výklad byl věrohodný, musel by Ouimet koncepčně a uceleně představit, co vlastně byla Brežněvova doktrína. Konstatovat, že se jednalo o něco nového, a přinést jako důkaz pro toto tvrzení selektivní a nepropracované příklady (nová ekonomická spolupráce na začátku sedmdesátých let, plány reorganizace Varšavské smlouvy) nestačí. Příklady, jakkoli výmluvné, nejsou ničím, pakliže se nepoměřují kritérii, podle nichž lze posoudit jejich relevanci v rámci daného výkladu. Jestliže to autor zanedbá, přivolává na sebe podezření, že jenom snáší hromadu faktů, které spíše než k vyjasnění problému přispívají k jeho zamlžení. Bylo by příliš konspirativní domnívat se, že se jedná o autorův záměr, ale výsledek je rozhodně takový. V haldě často nepodstatných detailů se čtenář zcela neztratí pouze proto, že jsou za sebou nakupeny v jakémsi chronologickém pořadí.

Závěrem lze pouze zopakovat, že kniha je zklamáním a promarněnou šancí. Ač to nebývá při psaní recenzí zvykem, nabízí se otázka, proč vůbec knihy, jako je tato, recenzovat. Bylo by chybou spokojit se konstatováním, že kniha je odstrašujícím příkladem specifické kultury psaní i vytváření historiografie. Spíše je třeba takovéto recenze chápat jako příležitost poukázat na témata, která vybízejí k přepracování. V případě Brežněvovy doktríny, kterou historikové dosud opomíjejí, to platí dvojnásob. Je-li Ouimetova kniha v něčem přínosem, pak jedině v tom, že ukazuje, kudy a jak cesta nevede. Zároveň nabízí možnost zamyslet se nad tím, jestli je opodstatněné ptát se po počátku a konci Brežněvovy doktríny jako kusu faktické historie, který může být přesně vymezen. Diametrálně odlišný přístup, jenž by například chápal Brežněvovu doktrínu jako diskurzivní praxi s vlastním účinkem na chování států i jednotlivců, by mohl vést k plodnějším závěrům.

Recenze

Průlom, který zůstal v půli cesty

Ceaușeskův životopis v kontextu české historiografie o Rumunsku

Lukáš Babka

TEJCHMAN, Miroslav: *Nicolae Ceaușescu: Život a smrt jednoho diktátora*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2004, 205 stran.

Osudy a „dílo" rumunského komunistického státníka Nicolae Ceaușeska představují jedno z nejzajímavějších a nejlákavějších témat ve zkoumání nedávné historie východoevropského regionu. Jeho činy dodnes vzbuzují zájem širší informované veřejnosti a nastolují řadu dosud uspokojivě nezodpovězených otázek souvisejících s fenoménem rumunského komunismu. Jakým způsobem lze vysvětlit specifickou cestu Rumunska v budování totalitní společnosti a tolerování této určité nezávislosti ze strany Sovětského svazu? Jak zdůvodnit vytvoření a dlouhodobé udržení kultu Ceaușeskovy osobnosti v době již dávno poststalinské? Co stálo za fungováním takto specificky uspořádaného státního a stranického systému, zosobňovaného širokým příbuzenským klanem Ceaușeskovy rodiny? Jak vlastně tento veskrze obskurní státní aparát, který se musel vyrovnat jak s velkými národnostními menšinami, tak se zaostalostí a komunikační nedostupností mnohých oblastí rozlehlého hornatého Rumunska, fungoval? To je jen několik uzlových problémů spojených přímo s Ceaușeskovou osobou, jejichž osvětlení dosud český čtenář postrádal a jež bezpochyby bude hledat v první Ceaușeskově české biografii. Kniha Miroslava Tejchmana s přitažlivě znějícím podtitulem *Život a smrt jednoho diktátora* však příliš uspokojení při tomto hledání nepřináší a dojem, jejž čtenář po jejím pročtení získá, je nakonec poměrně rozpačitý.

Hlavní důvody nejednoznačného vyznění Tejchmanovy knihy spatřuji především v současném stavu českého historického bádání v oblasti rumunských dějin. Historie Rumunska nikdy nepatřila mezi klíčová témata české (československé) historiografie. Ačkoliv v meziválečném období představovalo rumunské spojenectví s Československem jakýsi nevyřčený stimul pro rozvoj výzkumu, jediným významnějším historikem

zabývajícím se dějinami Rumunska byl vynikající slavista a znalec balkánských poměrů Josef Macůrek. Jeho práci *Rumunsko ve své minulosti a přítomnosti* i četné časopisecké studie lze užít jako užitečný zdroj informací dodnes.[1] Macůrkovi rovněž vděčíme za dosud jediný přehled rumunské historiografie vydaný v češtině.[2] Období komunistického režimu nepřineslo žádný významnější pokrok. Kromě několikaleté činnosti Československo-rumunské společnosti, jejíž činnost stojí za zmínku (v jejím čele stál mimochodem opět Josef Macůrek), vzniklo pouze několik knih zabývajících se rumunskou historií. Jejich současné použití vzhledem k době vzniku je prakticky nemyslitelné. To se týká především překladové syntézy *Dějiny Rumunska*.[3] Lepší kvalitu textu nabízejí práce Marie Kavkové[4] a Jiřího Šrámka[5] z oblasti kultury a literatury.

Pád komunistických režimů v roce 1989 umožnil svobodnější výzkum, centrem zájmu se pochopitelně stala dosud prohibitní témata spjatá právě s dobou komunistické totality.[6] Ani v této době však nepřibývá historiků, kteří se zabývají rumunskými dějinami. Do popředí zájmu se dostalo snad jen téma českých vystěhovalců v rumunském Banátu, jemuž se však věnuje spíše cestovatelská,[7] publicistická[8] a etnologická veřejnost.[9] Několik užitečných studií publikoval současný český velvyslanec v Rumun-

1 MACŮREK, Josef: *Rumunsko ve své minulosti a přítomnosti*. Praha, Orbis 1930.

2 TÝŽ: *Dějepisectví evropského východu*. Praha, Historický klub 1946.

3 *Dějiny Rumunska*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1957.

4 KAVKOVÁ, Marie: *Nástin dějin a kultury Rumunska*, sv. 1: *Do roku 1848*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1978.

5 ŠRÁMEK, Jiří: *Úvod do dějin a kultury Rumunska*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1975.

6 Stručný přehled vývoje české historiografie v této oblasti v období 1990–2000 viz HLADKÝ, Ladislav: Dějiny jihovýchodní Evropy v české historiografii (1990–2000): Dějiny Rumunska. In: ŠESTÁK, Miroslav – VLČEK, Radomír (ed.): *Slovanské historické studie*, sv. 27. Praha, Historický ústav AV ČR 2001, s. 135.

7 VONDRÁČEK, Pavel: Banát je vzpomínka na Evropu: Příběh kraje, kde žije deset národů, mezi nimi i Češi. In: *Lidové noviny*, (29.7.1995), příloha „Nedělní Lidové noviny", s. 8 n.

8 Za všechny mohu zmínit např. článek: VAŠUT, Tomáš: Rumunsko malebné, vzdálené i blízké. In: *Literární noviny*, roč. 12, č. 28 (2001), s. 6.

9 Odborný výzkum české menšiny žijící v Rumunsku navazuje na prvorepublikovou tradici: AUERHAN, Jan: Dnešní situace československé menšiny v Rumunsku. In: *Naše zahraničí: Sborník Národní rady československé*, roč. 5, sv. 2 (1924), s. 84–90; URBAN, R.: *Čechoslováci v Rumunsku*. Bucharest, [b. n.] 1930; MÍČAN, Vladimír: *Za chlebem vezdejším*. Brno, Biblická jednota 1931; KARAS, František: *Československá větev, zapomenutá nebem i zemí*, sv. 1: *Čechové v Rumunsku*. Praha, Spolek Komenský 1937; atd. Folkloristická tradice se rozvíjela rovněž v období komunistické totality, např. v pracích Vladimíra Karbusického, Jaromíra Jecha či Olgy Skalníkové. V současnosti v této problematice vystupuje nejaktivněji Milena Secká, autorka četných odborných statí (SECKÁ, Milena: Češi v rumunském Banátu. In: *Češi v cizině*, sv. 8. Praha, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR 1995, s. 92–114; TÁŽ: Češi v Rumunsku. In: BROUČEK, Stanislav (ed.): *Češi v cizině*, sv. 9. Praha, ÚEF AV ČR 1996, s. 96–104; TÁŽ: Současná reemigrace Čechů z Rumunska. In: *Češi v cizině*, sv. 6: *Příspěvky ze semináře „Vliv subjektivních a objektivních faktorů na proměny etnicity u českého etnika v zahraničí a po reemigraci", Praha 22. dubna 1992*. Praha, ÚEF ČSAV 1992, s. 39–42). Z dalších současných prací o tomto tématu stojí za zmínku: JECH, Jaromír – SECKÁ, Milena – SCHEUFLER, Vladimír – SKALNÍKOVÁ, Olga: *Češi v cizině*, sv. 5: *České vesnice v rumunském Banátě*. Praha, ÚEF ČSAV

sku Radek Pech.[10] V těsně porevoluční době můžeme zaznamenat několik spíše publicistických pokusů o zhodnocení pádu Ceaușeskova režimu.[11] Roku 1990 vyšel překlad senzacechtivé, nicméně nepříliš důvěryhodné knihy z prostředí rumunské Bezpečnosti (*Securitate*).[12] Další odborné příspěvky, zabývající se však spíše mezinárodní politikou, představují čestné výjimky.[13] Mezi tituly, které mají alespoň částečně vztah k historii, lze zařadit rovněž užitečný slovník rumunských spisovatelů, který vydalo nakladatelství Libri.[14] Za vše ostatní podstatné, co jsme se od roku 1989 o dějinách Rumunska v češtině dozvěděli, vděčíme výhradně autorovi recenzované publikace, dlouholetému pracovníku Historického ústavu Akademie věd ČR Miroslavu Tejchmanovi.

Miroslav Tejchman se v předlistopadovém období zabýval hlavně dějinami jihoslovanských a obecně balkánských zemí ve 20. století, především pak za druhé světové války. Kromě mnoha časopiseckých studií lze zmínit dvoudílnou publikaci o Balkánském poloostrově během této války, v níž prostor věnoval rovněž Rumunsku.[15] Problematika Rumunska se objevila i v jeho další knize.[16] Stejně širokému zaměření zůstal autor věrný i po listopadovém převratu. Díky Tejchmanovu podílu na přípravě obsáhlé knihy *Východ* můžeme získat přehledný obraz o proměnách Balkánského poloostrova ve druhé polovině 20. století.[17] Ačkoliv Tejchman občas publikuje o tématech čistě jihoslovanských,[18] v posledních patnácti letech se jednoznačnou prioritou

---

1992; ŠÍPEK, Zdeněk: Současná česká svatba v Rumunsku. In: *Češi v cizině*, sv. 7. Praha, ÚEF AV ČR 1993, s. 93–100.

10 PECH, Radek: Rumunsko let sedmdesátých – od liberalismu k represi. In: *Slovanský přehled*, roč. 78, č. 3 (1992), s. 268–279; TÝŽ: Rumunsko v roce 1989. In: *Tamtéž*, roč. 76, č. 5 (1990), s. 431–445.

11 Viz např. SNIEGOŇ, Tomáš: Čemu věříš, Rumune. In: *Mladý svět*, č. 24 (1990), s. 13–15.

12 ALEXANDRU, Konstantin: *Byl jsem agentem Securitate*. Praha, Vena 1990.

13 HOUSKA, Ondřej: Malá dohoda a Balkán v roce 1925. In: *Slovanský přehled*, roč. 89, č. 4 (2003), s. 475–494; TÓTH, Andrej: Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření československo-rumunské malodohodové spojenecké smlouvy. In: *Tamtéž*, roč. 88, č. 4 (2002), s. 521–533; HOPPE, Jiří: Od nedůvěry ke spojenectví a zpět: Československo-rumunské vztahy v letech 1967–1970. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 4 (1999), s. 443–459.

14 VALENTOVÁ, Libuše a kol.: *Slovník rumunských spisovatelů*. Praha, Libri 2001. V této publikaci lze bezpochyby spatřovat opravenou a aktualizovanou nástupkyni slovníku vydaného v 80. letech: KAVKOVÁ, Marie – VALENTOVÁ, Libuše – LUKEŠOVÁ, Jitka – NAŠINEC, Jiří: *Slovník spisovatelů: Rumunsko*. Praha, Odeon 1984.

15 TEJCHMAN, Miroslav: *Boj o Balkán: Balkánské státy v letech 1939–1941*. Praha, Academia 1982; TÝŽ: *Válka na Balkáně: Balkánské státy v letech 1941–1944*. Praha, Academia 1986.

16 TÝŽ: *Balkánský fašismus: Fašistické hnutí a organizace v zemích jihovýchodní Evropy*. Praha, Academia 1989.

17 VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, Libri 2000.

18 Společně s Miroslavem Šestákem, Lubomírou Havlíkovou, Ladislavem Hladkým a Janem Pelikánem se podílel autorsky na *Dějinách jihoslovanských zemí* (Praha, Lidové noviny 1998), jakož i na právě vydaných *Dějinách Srbska* kolektivu autorů Jana Pelikána, Jana Rychlíka, Lubomíry

jeho badatelského úsilí staly dějiny Rumunska (především ve 20. století). Vedle již citovaných prací (opět je nutno vypíchnout knihu *Východ*) si zaslouží zmínit jeho stručné *Dějiny Rumunska*.[19] Jádro Tejchmanovy publikační činnosti o rumunských dějinách však spočívá v časopiseckých studiích, uveřejňovaných především na stránkách *Slovanského přehledu* (mimochodem druhého nejstaršího českého historického časopisu). Opomineme-li dobou vzniku poznamenané studie z osmdesátých let,[20] lze přečtením Tejchmanových článků (ve spojení s přehledovými publikacemi), vždy podepřených podrobným studiem archivních pramenů a znalostí cizojazyčné literatury, získat poměrně kompaktní obraz Rumunska ve 20. století. V několika článcích se zabývá érou královského Rumunska a malodohodovým spojenectvím,[21] pohledem z několika stran seznamuje s rumunskou účastí ve druhé světové válce,[22] podrobně se zabývá otázkou sovětizace Rumunska,[23] pádu království a vzniku komunistického režimu. Nejvíce pozornosti však věnuje analýze vývoje Rumunska v éře komunismu (ať již v době dominance Gheorghi Gheorghiu-Deje[24] či triumfu Nicolae Ceauşeska[25]). Na závěr tohoto chvalozpěvného, pro pochopení podmínek vzniku Ceauşeskovy biografie však nutného odstavce je nezbytné zmínit Tejchmanovu pozici takřka výhradního překladatele cizí odborné literatury o rumunských dějinách. Jeho záslu-

---

Havlíkové, Ondřeje Vojtěchovského, Tomáše Chrobáka a Miroslava Tejchmana (Praha, Lidové noviny 2005).

19 TEJCHMAN, Miroslav: *Dějiny Rumunska*. Praha, Ústav světových dějin Filozofické fakulty UK 1997.

20 Mám na mysli např. články: TÝŽ: Zahájení výstavby rozvinuté socialistické společnosti v Rumunské socialistické republice. In: *Slovanský přehled*, roč. 71, č. 5 (1985), s. 378–383; TÝŽ: 60 let Rumunské komunistické strany. In: *Tamtéž*, roč. 61, č. 5 (1981), s. 439–442.

21 TÝŽ: Carol II. Rumunský – král playboy. In: *Historický obzor*, roč. 14, č. 1–2 (2003), s. 20–33; TÝŽ: Ze „zápisků" Carola II. rumunského. In: *Slovanský přehled*, roč. 86, č. 3 (2000), s. 365–373.

22 TÝŽ: Rumunská okupace Transnistrie (1941–1944). In: *Slovanský přehled*, roč. 83, č. 3 (1997), s. 295–306; TÝŽ: Připojení Besarábie a severní Bukoviny k Sovětskému svazu v r. 1940. In: *Tamtéž*, roč. 77, č. 3 (1991), s. 192–200; TÝŽ: Rumunská armáda na východní frontě. In: *Tamtéž*, roč. 86, č. 2 (2000), s. 169–179; TÝŽ: Rumunská armáda na východní frontě: Katastrofa u Stalingradu. In: *Tamtéž*, roč. 88, č. 4 (2002), s. 601–607; TÝŽ: Holocaust v Rumunsku: Osudy rumunských Židů za druhé světové války. In: POJAR, Miloš (ed.): *Stín Šoa nad Evropou*. Praha, Židovské muzeum 2001, s. 231–239.

23 TEJCHMAN, Miroslav: Sovětizace Besarábie: 1940–1941, 1944–1951. In: *Slovanský přehled*, roč. 85, č. 1 (1999), s. 51–62; TÝŽ: Sovětizace Rumunska. In: *Tamtéž*, roč. 80, č. 1 (1994), s. 67–79; TÝŽ: Jak se dělá revoluce: Cesta rumunských komunistů k moci v letech 1944–1945. In: *Historický obzor*, roč. 11, č. 7–8 (2000), s. 177–182; TÝŽ ad.: *Sovětizace východní Evropy: Země střední a jihovýchodní Evropy v letech 1944–1948*. Praha, Historický ústav AV ČR 1995.

24 TÝŽ: Smrt generálního tajemníka. In: *Slovanský přehled*, roč. 88, č. 2 (2002), s. 295–302; TÝŽ: Vzdorný satelit. In: *Tamtéž*, roč. 84, č. 3 (1998), s. 291–302.

25 TÝŽ: Nicolae Ceauşescu – vzestup a pád diktátora. In: *Historický obzor*, roč. 6, č. 11–12 (1995), s. 250–256; TÝŽ: Rumunsko a „pražské jaro" 1968. In: *Slovanský přehled*, roč. 84, č. 4 (1998), s. 375–383; TÝŽ: Rumunsko po Čaušeskovi. In: *Tamtéž*, roč. 88, č. 4 (1997), s. 415–425.

hou vyšly česky zdařilé obsáhlé *Dějiny Rumunska*, do nichž překladatel přispěl vlastní statí shrnující vývoj československo-rumunských vztahů.[26]

Pro příznivce rumunské historie je tato aktivní činnost známého historika velkým darem. Jinak je tomu však v otázce vývoje a kvalitativního posunu zkoumaných témat. Nemožnost porovnání badatelských postupů a relevance užívaných zdrojů, absence odlišných přístupů k tématu a diskusí o zkoumané problematice, chybějící kontrola závěrů a nemožnost srovnání s jinými pracemi – to jistě není stav, po jakém historik touží. S neexistencí konkurence a vědomím jistého monopolu v té či oné oblasti se v malé české historické obci setkává mnoho historiků, především pokud se zabývají méně frekventovanými a nepříliš módními tématy, a záleží jen na nich, jak se s touto absencí „motoru" popohánějícího k dalším metám výzkumu vyrovnají. Právě recenzovaná publikace je příkladem jistého selhání kritického přístupu historika k metodě své práce. V žádném případě si nemyslím, že by se jednalo o práci nekvalitní a špatnou! Vzhledem k výše popsanému stavu historického výzkumu rumunských dějin je to naopak práce jedinečná, průlomová a nanejvýš potřebná. Na druhou stranu je však nutno přiznat, že do historického vědění nepřináší příliš nového. Čtenáři se stále vrací pocit, že se s předkládanými informacemi už někde setkal (rozuměj v některém z Tejchmanových textů, protože nikdo jiný o daném problému česky nepíše). Bezpochyby si musí položit otázku, zda autor pouze nezkompiloval starší texty a nevydává je za nové dílo. Je pochopitelné, že každý badatel vychází ze své dřívější práce, současně by však měl mít při přípravě knižní publikace snahu dosavadní výzkum obohatit a přinést k němu nové závěry, založené na podrobném studiu materiálů. Právě tento posun však v Tejchmanově knize nalezneme pouze v omezené míře.

Kromě těchto výtek mám navíc pocit, že autor nesplnil své předsevzetí „napsat stručnou historii Rumunska v pětačtyřiceti poválečných letech" (s. 10). Svou práci příliš úzce a víceméně pouze popisně zaměřuje na osobu Ceauşeska a jeho rodiny, případně na hlavní vývojové zvraty tohoto období. Povrchně a selektivně se však věnuje vysvětlení mocenských mechanismů, toho, jak vlastně rumunský totalitní systém fungoval, co přesně dopomohlo Ceauşeskovi k jeho pozici neohrozitelného samovládce a jakým způsobem si toto postavení udržel po dlouhých čtyřiadvacet let. Neodborně řečeno, kniha pojednává o tom, co bylo, nikoliv však o tom, proč tomu tak bylo. Martina Lustigová ve své recenzi v *Lidových novinách* píše, že v knize lze najít odpověď na otázku, „jaký byl Ceauşescu ve skutečnosti".[27] Myslím však, že toto poznání není úplné (ani v rámci daných možností). Nepředpokládám, že Lustigová shledává poznání Ceauşeskovy osobnosti v opakování různých drbů a perliček z diktá-

---

26 TREPOW, Kurt W. (ed.): *Dějiny Rumunska*. Praha, Lidové noviny 2000. Tejchman rovněž přeložil z angličtiny jednu monografii k rumunským dějinám, byť svou kvalitou průměrnou: ANDREESCU, Ştefan: *Dracula: Vlad III. Tepeş. Mezi mýtem a realitou*. Praha, Lidové noviny 2001. Druhou ukázku rumunské historiografie v českém prostředí představuje překlad knihy Mihai Retegana *1968: Ve stínu pražského jara. Črta k rumunské zahraniční politice* (Praha, Argo 2002), který pořídila Jitka Lukešová.

27 LUSTIGOVÁ, Martina: Dunaj myšlenek. In: *Lidové noviny*, (5.6.2004), příloha „Orientace", s. 14.

torova soukromí, jimiž se to v knize jen hemží a jimiž rovněž ona svůj popisný text obohacuje.

Tolik obecné výtky, nyní k hodnocení knihy *in concreto*. V úvodu autor seznamuje se stavem dosavadního historického výzkumu „fenoménu Ceauşescu". Při znalosti autorovy pečlivé práce s prameny a literaturou o kvalitě tohoto shrnutí netřeba pochybovat. Překvapí snad jen absence publikací z produkce rumunského Národního ústavu pro studium totalitarismu (*Institutul Naţional pentru Studiul Totalitarismului*), jež představují velmi dobrý zdroj informací.

První část knihy nás nepříliš chronologicky zavádí na úplný konec diktátorovy vlády i života, do revolučních zmatků konce roku 1989. Přehledný text narušuje snad jen nečekané označení Ceauşeska titulem *Conducator* (s. 16), což neznalého čtenáře může trochu zmást, a dále snad již překonaná charakteristika valašského knížete Vlada III. Tepeşe jako „krvežíznivého středověkého knížete" (s. 26).

Druhá kapitola s názvem „Počátky kariéry" je zaměřena na dlouhé období od Ceauşeskova narození v roce 1918 do získání postu prvního tajemníka Rumunské dělnické strany v roce 1965. Zajímavé je především líčení vzniku komunistické strany, postihů ze strany královské moci, věznění stranických představitelů v předválečné a válečné době. Poučný je rovněž popis pozvolného odsouvání komunistických funkcionářů působících v moskevském exilu na druhou kolej a souběžného ovládnutí strany domácí reprezentací. V tom lze vidět například náznak pozdější svébytné a na Moskvě nezávislé politiky Rumunska uvnitř komunistického tábora. Přehledně autor líčí Ceauşeskův kariérní růst. Podrobně se věnuje uchvácení moci v Rumunsku komunisty, masivnímu rozvoji komunistické strany a postupnému odklonu nových vládců země od úzké spolupráce se Sovětským svazem. Pozornost věnuje rovněž vzniku komunistického vězeňského a táborového systému, který přispěl k vybudování takzvaných velkých staveb komunismu, jež můžeme „obdivovat" dodnes. Mezi drobnými chybičkami lze zmínit nesprávné označení vládnoucí rumunské strany v roce 1953 za Rumunskou komunistickou stranu (s. 48). Není mi rovněž jasné, jak mohl být na 19. března 1965 vyhlášen státní smutek, když Gheorghiu-Dej zemřel toho dne až kolem šesté hodiny večerní (s. 60). Jistou nepozornost v práci s textem shledávám v případě citace z knihy „československého generála, který uprchl na Západ", aniž by autor v textu tohoto generála jmenoval (s. 57). Naopak na straně 66 uvádí, že „podle Šejny žádali Rumuni...", aniž by vysvětlil, kdo byl Šejna – v obou případech se totiž jedná o stejnou osobu.

Třetí kapitolu, nazvanou „V čele strany a státu", rozdělil autor do tří částí. V první z nich se věnuje období let 1965 až 1969, kdy Ceauşescu stál vlastně na faktickém vrcholu moci. Těžil z odkazu svého předchůdce Gheorghiu-Deje. Se sympatiemi se v zahraničí setkávala Dejem a nyní i Ceauşeskem prosazovaná strategie jisté politické nezávislosti na Sovětském svazu, která přinášela jemu osobně oblibu a úctu západních státníků a státu potřebné úvěry a půjčky pro investice do nehospodárně fungujícího průmyslu. Aby se více odpoutal od Sovětského svazu a stalinské tradice, zavrhl postupně Ceauşescu Dejovy metody coby dílo stalinisty a začal prosazovat vlastní program určité liberalizace poměrů. Tehdy také do Rumunska přijížděli četní západní politici. Současně však to bylo období postupné likvidace dřívějších spolupracovníků

a počátku utváření specifického rumunského systému vládnutí, založeného na mimořádném postavení příslušníků Ceauşeskovy rodiny. Právě četné zmínky o členech diktátorovy rodiny považuji za textově nejslabší část celé studie. Stále se opakující vypočítávání státních a stranických funkcí Ceauşeska, jeho ženy Eleny i dětí (hlavně syna Nicu a dcery Zoe) působí rádoby senzačně, ve skutečnosti však únavně. To platí i pro výčty vědeckých titulů a neustálé zdůrazňování, že Elena Ceauşesková se neoprávněně honosila přízviskem vědkyně světového formátu (například s. 63, 107, 111). I když uznávám jistou specifičnost rumunského režimu, podobné megalomanství, podlézavé oslavování v tisku a množství adorujících titulů (viz s. 82, 109) lze doložit například u každého významnějšího sovětského státníka. Ve snaze o senzaci se autor dopouští dokonce přímého opisování shodných údajů, jako je tomu v případě funkce generálního tajemníka Svazu komunistické mládeže syna Nicu, s níž byla automaticky spojena i funkce člena vlády (s. 111 a 122, 129), či v kauze Ceauşeskovy snahy získat pro Elenu post viceprezidentky (s. 111 a 129). Jako přínosné se mi naopak jeví odstavce o postoji Rumunska k okupaci Československa v roce 1968 či o prvních významnějších Ceauşeskových zásazích do společenského uspořádání koncem šedesátých let.

Druhá část této kapitoly se věnuje létům sedmdesátým, kdy se sice Rumunsko ještě těšilo pozornosti Západu a ze setrvačnosti si dopřávalo jistou míru blahobytu, současně se však již začaly projevovat nevyhnutelné těžkosti nehospodárného systému vládnutí. Ačkoliv Rumunsko roku 1974 získalo od USA doložku nejvyšších výhod a také další státy a organizace mu stále pomáhaly (například Spolková republika Německo poskytovala Rumunsku miliony marek jako „výkupné" za možnost sedmihradských Němců odejít na Západ), obecně prestiž Ceauşeska ve světě upadala. Hospodářské nedostatky byly stále zřejmější, objevila se první spotřební odvětví zařazená do přídělového systému. Stát se dostával do postupné izolace a hlavními spojenci se stávaly země třetího světa. Tejchman například vyvrací mýtus o diplomatické důležitosti Rumunska jako prostředníka při vyjednávání mezi Západem a Východem (s. 87 n.). Spolu s těmito problémy se objevily i první známky občanské nespokojenosti, první mohutné nepokoje a stávky, množily se projevy opozičních hnutí a disidentské činnosti, o nichž autor poměrně obsáhle referuje (s. 95–98, 117 n.).

Více informací bych však uvítal o nepovedeném puči z roku 1971, který autor přechází pouze několika obecnými větami (s. 83 n.). Zdrojem informací je mu v tomto ohledu kniha z Rumunska uprchlého generála Iona Pacepy *Rudé obzory*.[28] Ačkoliv Tejchman sám v úvodu knihy její důvěryhodnost oprávněně zpochybňuje, stává se mu právě v této části biografie hlavním zdrojem informací o soukromém životě manželů Ceauşeskových. Obsáhlé pasáže věnuje různým událostem ze zahraničních cest i z běžného života majetného manželského páru, který si i s dětmi a jejich rodinami užíval nepředstavitelného přepychu, bez ohledu na ohromnou bídu, do níž uvrhli většinu národa. Podivné je, že Tejchman sice v seznamu literatury uvádí původní

28 PACEPA, Ion Mihai: *Red Horizons: Chronicles of a Communist Spy Chief*. Washington, Regnery 1987. Francouzský překlad má ve své knihovně Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.

anglické vydání Pacepovy na objednávku psané knihy i její francouzský a rumunský překlad, přitom ale cituje z úryvků „v podobě, v jaké byly v roce 1990 zveřejněné v českých časopisech *Zítřek*, *Mladý svět* a *100+1*" (s. 8). Jak může zajistit kvalitu překladu? Trapné je, že ač zde pouze opisoval, sám se dopustil několika chyb. Na straně 99 například píše, že Ceaușescu k narozeninám „od ministerstva vnitra dostal z platiny zhotovenou rozhlasovou a televizní soupravu s dálkovým ovládáním". V citovaném časopise však stojí, že „od ministerstva vnitra dostal rozhlasovou a televizní soupravu s ovládáním z platiny".[29] Podobných nepřesností, dokonce mnohem vážnějších, lze najít hned několik. Například Tejchmanovo podání průběhu státní návštěvy v USA v roce 1978 se verzi v českém časopise podobá pouze v náznacích (celou pasáž přitom autor uvádí v uvozovkách jako přímou citaci).[30] Jak tedy zní originální text? Nebylo by věrohodnější získat původní knihu?

Třetí část kapitoly se nazývá „Cesta k bídě a nenávisti (1980–1989)". Zabývá se smutným obdobím posledního desetiletí Ceaușeskovy totality, která sice nebyla tolik prodchnutá masovým násilím, jako tomu bylo v dřívějších letech, nicméně pro život řadového občana přinášela mnohem více utrpení a ponížení. Autor velmi zajímavě popisuje sílící útisk a diskriminaci obyvatel v důsledku každodenního vypínání proudu a vody, absolutního nedostatku pohonných hmot a zdrojů tepla pro domácnost,[31] naprostého nedostatku potravin a základního spotřebního zboží v obchodech. V kontrastu s tímto principiálním selháním systému Tejchman připomíná fanatickou vůli rumunského diktátora umořit státní dluh a dokončit megalomanské stavby (nepotřebné továrny, státní budovy, kanál Dunaj–Černé moře, při jehož stavbě zahynuly tisíce vězňů, či masivní přestavbu centra Bukurešti). Hrůzu vzbuzuje představa, že by se podařilo uskutečnit Ceaușeskovu kampaň takzvané systemizace vesnic, plánovanou již od šedesátých let a započatou s podivnou rozvleklostí až v polovině let osmdesátých. Důsledné provedení tohoto plánu by totiž znamenalo absolutní devastaci rumunského venkova a rozvrácení staletých životních hodnot, na nichž dosud stojí velká část rumunského národa. Unavené a vyčerpané Rumunsko v čele s fanatikem odtrženým od reality se doslova setrvačností dovleklo do revolučního roku 1989, který – v souvislosti se všeobecným rozvratem komunistického hnutí ve světě – přinesl i svržení totalitního režimu v zemi. Jako anachronismus působí skutečnost, že z revolučního vření let 1989 a 1990 vyšel jako vítěz člověk pocházející původně z líhně Ceaușeskových aparátčíků – Ion Iliescu, který stál s několikaletou pauzou v čele země až do sklonku loňského roku. Této části knihy lze vytknout pouze absenci odkazu na příslušný zdroj informací, když autor píše o rumunském odmítavém postoji k sovětské

29 Než přišly zlé časy. In: *100+1*, č. 16 (1990), s. 62.

30 Srv. text v recenzované knize na s. 102 a 103 s článkem: Musejí zemřít ještě dnes v noci. In: *100+1*, č. 17 (1990), s. 60 n.

31 Dodnes například zůstávají v menších městech panelové domy obloženy zásobami dřeva na topení namísto nedostatkového plynu či elektřiny. Čeští turisté vzpomínají na pravidelná vypínání veřejného osvětlení a náhlá ponoření měst do nebezpečné tmy, kterou křižovaly pouze skupiny ozbrojenců snažících se zamezit loupežím a dalším trestným činům zoufalých obyvatel.

agresi v Afghánistánu (s. 134) a o údajném působení značného počtu sovětských tajných agentů v Rumunsku od léta 1989 (s. 154).

Těžkému období přechodu země k demokracii a nalézání nového postavení ve světě věnuje Miroslav Tejchman poslední kapitolu s názvem „Rumunsko po Ceaușeskovi (zrazená revoluce?)". Načrtává v ní východiska, jež před sebou rumunský stát měl, představuje jednotlivé vůdčí osobnosti revolučního hnutí, popisuje vývoj událostí první poloviny roku 1990. Autor sice již v úvodu knihy celkem pochopitelně poznamenává, že jeho cílem nebylo zabývat se vývojem Rumunska v postkomunistických letech, přesto některé otázky spojené s kauzou „Nicolae Ceaușescu" nelze vysvětlit jinak než pohledem do devadesátých let minulého století. Jednou z těch otázek, na něž by měl autor hledat odpověď, je přetrvávající zromantizovaná obliba diktátora v řadách obyvatel. Ti často v rozhovorech na minulou dobu nevzpomínají s nadšením, přesto však s jistou mírou nostalgie. Jsem přesvědčen, že tato obliba je věcí umělou a více než Ceaușeskova politika na ní má „zásluhu" zklamání Rumunů z nízké politické kultury nové vládnoucí elity, která často nepřinesla lidem očekávané zlepšení životních podmínek. Třeba poskytnu touto úvahou autorovi téma pro další výzkum.

Miroslavu Tejchmanovi je třeba poděkovat za zajímavé a potřebné informace o rumunském vězeňství, koncentračních táborech, politických represích, vězeňských nucených pracích i o struktuře a vývoji rumunských bezpečnostních služeb, což jsou témata, jimž se mnozí autoři dodnes vyhýbají. Svou knihu doprovodil Tejchman poznámkovým aparátem, dostatečným seznamem literatury a dobře zpracovaným jmenným rejstříkem. I v něm se však vyskytuje několik chyb, jako je duplicitní výskyt jmen (Maria Rita Agachea, rozená Ceaușescu, figuruje pod písmeny A i C), chybějící jména zmíněná v textu (Cornel Onescu) a špatné abecední řazení (například u klanu Ceaușeskových).

I přes uvedené výtky a s ohledem na zmíněné problémy studia rumunské historie si Miroslav Tejchman zaslouží uznání za zajímavou knihu, která má velkou šanci povzbudit českou veřejnost k většímu zájmu o dějiny dvacetimilionového národa obývajícího překrásnou hornatou zemi v severní části Balkánského poloostrova. Bylo by dobré, kdyby se nedostatky knihy pro autora staly inspirací k dalšímu studiu a publikacím, v nichž by dál obohacoval naše vědění o tragickém komunistickém období evropských dějin.

Recenze

Citlivě naslouchat a dívat se do minulosti

Německý časopis Horch und Guck

Tomáš Vilímek

S prvním číslem časopisu *Horch und Guck*, s podtitulem *Historisch-literarische Zeitschrift des Bürgerkomitee „15. Januar" e. V.*, se mohla čtenářská veřejnost seznámit v květnu 1992. Jestliže první část jeho názvu – *Horch und Guck* – vychází z lidového označení Ministerstva státní bezpečnosti (*Ministerium für Staatssicherheit* – MfS) NDR,[1] s problematikou východoněmecké tajné policie je úzce spojen i Občanský výbor 15. ledna.[2] Tento spolek, založený počátkem roku 1991, tvoří především lidé, kteří výraznou měrou přispěli k záchraně pozůstalosti MfS. Jejich přičiněním došlo k překonání jistého stavu chaosu při obsazování jednotlivých budov státněbezpečnostního aparátu, neboť hrozilo nebezpečí zničení, či minimálně nesystémového rozebrání materiálů MfS. Kromě následného dohlížení nad rozpuštěním MfS se řada z nich rovněž podílela na jednáních s tehdejšími čelnými státními představiteli, především s ministrem vnitra Peter-Michaelem Diestelem. Andreas Schreier, jeden z redaktorů prvního čísla časopisu, viděl hlavní důvody pro založení spolku zejména v dosavadním „nekompletním odhalování struktur bývalé MfS, nedostatečném zpracování minulosti NDR a chybějící podpoře obětí Stasi".[3] Samotný spolek si předsevzal několik základ-

1 Jedná se tedy o jistou parafrázi činnosti MfS – odposlouchávání a sledování, přesněji „naslouchat a dívat se".

2 Ve stanovách tohoto spolku z 12.2.1991 je uveden následující název: *Bürgerkomitee 15. Januar / Verein zur Aufarbeitung der Stasi-Vergangenheit* (Občanský výbor 15. ledna / Spolek ke zpracování minulosti Stasi). V jeho představenstvu zasedá kupříkladu historik Stefan Wolle, který je znám především svou prací o každodennosti NDR v letech 1971–1989 (*Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1999).

3 SCHREIER, Andreas: Wie wir wurden. In: *Horch und Guck*, sešit 1, roč. 1, č. 1 (1992), s. 3.

ních úkolů, z nichž vydávání časopisu *Horch und Guck* má své nepostradatelné místo v celkovém konceptu jeho činnosti.[4]

Do současné doby vyšlo celkem pětačtyřicet sešitů, jejichž tematickému rozvrstvení bude ještě věnována pozornost. Sešity vycházejí přibližně jednou za tři měsíce[5] a původní rozsah čtyřiadvaceti stran se časem podstatně zvýšil na průměrně více než osmdesát stran formátu A4. Náklad se pohybuje mezi tisícem až patnácti sty výtisky a cena postupně stoupla z dvou marek (sešity 1–4) přes pět marek (sešity 5–20) na současných čtyři a půl euro.

V redakci jsou převážně lidé, kteří se již dříve nějakým způsobem zapojili do činnosti různých alternativních skupin v NDR. Dirk Moldt se od roku 1987 podílel na vzniku a aktivitách Církve zdola (*Kirche von Unten*)[6] a jako nezávislý karikaturista ovlivnil grafickou podobu jednoho z velmi významných samizdatů v NDR – *Umweltblätter*.[7] Erhard Weinholz, rovněž vystudovaný ekonom, byl v sedmdesátých a osmdesátých letech činný v řadě iniciativ. Ze západního Německa naopak pochází historik Martin Jander, který se mimo jiné věnuje roli opozice v NDR,[8] politickým teoriím a v neposlední řadě i spolupráci Frakce Rudé armády s MfS. Do redakční skupiny patří dále Johannes Beleites, Uwe Boche, Werner Kiontke a Stephan Konopatzky.

Podle vyjádření redakce klade časopis důraz především „na zpracování mocenských struktur v NDR", tedy MfS, Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED), bloku politických stran pod její kontrolou a ostatních společenských organizací a orgánů.[9] Tematický záběr časopisu je však mnohem širší. Pozornost věnuje odškodnění obětí východoněmeckého režimu a spolupráci jinak smýšlejících lidí bývalého východního bloku, na jeho stránkách nalezneme i debaty o problémech současného Německa a jeho vyrovnávání s vlastní minulostí. Z toho plyne, že ani časová hranice 1945 až 1989 není striktní, nejpočetnější jsou ovšem příspěvky o sedmdesátých a osmdesátých letech. „Chceme přispívat k roztržení

4 Dále je nutné zmínit existenci rozsáhlé knihovny a rovněž dokumentačního centra, které shromažďuje materiály o represivním charakteru východoněmeckého režimu a o činnosti MfS. V současné době výbor sídlí v Ruschestraße 103 v Berlíně, což je velmi symbolické, neboť se jedná o komplex bývalé centrály MfS.

5 V druhém ročníku (1993) vyšlo šest čísel, což je největší počet. Dvakrát vyšla jen dvě čísla (1996 a 1997) a rovněž dvakrát čísla tři (1994 a 1998). Od roku 1999 vycházejí pravidelně čtyři čísla v jednom ročníku.

6 Jednalo se o bezprostřední reakci na snahu církevní hierarchie zabránit konfliktu církve se státem tím, že zamítla uspořádání berlínských „mírových dílen" (*Friedenswerkstatt*). K jejímu založení došlo v září 1987.

7 Tento samizdat vycházel v letech 1986–1989 a vydávala jej berlínská Knihovna životního prostředí (*Umweltbibliothek*). Klíčovou roli zde hrál Wolfgang Rüddenklau. Vyšlo celkem 32 sešitů v přibližném nákladu 200–2000 kusů. Srv. RÜDDENKLAU, Wolfgang: *Störenfried: DDR-Opposition 1986–1989, mit Texten aus den „Umweltblättern"*. Berlin, BasisDruck Verlag 1992, s. 70–72.

8 JANDER, Martin: *Formierung und Krise der DDR-Opposition: Die „Initiative für Unabhängige Gewerkschaften". Dissidenten zwischen Demokratie und Romantik*. Berlin, Akademie-Verlag 1996.

9 Srv. *www.buergerkomitee.org/hug/redaktion.html*

příze lži a strachu a nikdy více nepřipustit špiclovství a denunciaci. To bude náš příspěvek k obnově v Německu," napsal Hans Schwenke v úvodu prvního čísla.[10]

Již ze samotného názvu je patrná snaha tvůrců časopisu propojit historický a literární přístup. Nalezneme zde jak básně a odborné historické statě, tak výtahy z knih či vtipné karikatury Dirka Moldta. Do jisté míry je možné *Horch und Guck* přirovnat k našim *Listům*, byť zejména od konce devadesátých let v něm nabývá na váze historický přístup, což však neznamená potlačení úzkého vztahu k literatuře. Narozdíl od odborných časopisů *Deutschland Archiv* či *Zeitschrift des Forschungsverbundes SED-Staat* se *Horch und Guck* orientuje i na neodbornou čtenářskou veřejnost. Některé články, zejména v prvních ročnících, tak nemají poznámkový aparát. Časopis klade důraz na zveřejňování originálních textů. Přes své nepopiratelné kvality je však poměrně málo rozšířen jak v laické, tak v odborné čtenářské obci, i když je často k vidění na různých výstavách a akcích, které pořádá Úřad spolkového pověřence pro dokumentaci Státní bezpečnosti bývalé NDR (*Die Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik* – BStU) či Spolkovým sněmem v roce 1998 založená a financovaná Nadace ke zpracování diktatury SED (*Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*), která je v současné době i hlavním mecenášem časopisu.

Pokud jde o autory, kteří pravidelně přispívají do recenzovaného časopisu, je jejich skladba opravdu pestrá. Jistou převahu zde mají historici a dějinami NDR se zabývající odborníci různých profesí, kteří ve valné většině prožili diktaturu SED na vlastní kůži. Z řady jmen je možné uvést renomované autory knih o NDR, jako jsou Stefan Wolle, Ehrhart Neubert,[11] Rainer Eckert,[12] Bernd Gehrke,[13] Thomas Klein[14] či Bernd Eisenfeld. Všichni uvedení autoři mají osobní zkušenost s nějakou formou represe, ať již s exmatrikulací z univerzity či se zákazem výkonu povolání a publikování. Řada z nich byla i vícekrát vyslýchána. Matematik a spoluorganizátor prvního semináře za lidská práva ve východním Berlíně v roce 1986 Thomas Klein strávil za údajné nezákonné navazování kontaktů s nepřítelem přes rok ve vězení (od září 1979 do prosince 1980). Bernd Eisenfeld, který se nyní zabývá problematikou takzvaných stavebních vojáků (*Bausoldaten*)[15] a projevy odporu ve východoněmeckých ozbrojených složkách, byl

10 SCHWENKE, Hans: Zum Geleit. In: *Horch und Guck*, sešit 1, roč. 1, č. 1 (1992), s. 2.

11 NEUBERT, Ehrhart: *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1997, 969 s.

12 ECKERT, Rainer: Stille Zeiten: Widerstand und Opposition zwischen Mauerbau 1961 und Schlussakte von Helsinki. In: *Archiv für Sozialgeschichte*, sv. 43. Bonn, Friedrich Ebert Stiftung 2003, s. 529–541.

13 GEHRKE, Bernd – RÜDDENKLAU, Wolfgang (ed.): *...das war doch nicht unsere Alternative: DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende*. Münster, Westfälisches Dampfboot 1999.

14 KLEIN, Thomas: *„Für die Einheit und Reinheit der Partei": Die innerparteilichen Kontrollorgane der SED in der Ära Ulbricht*. Köln/R., Böhlau Verlag 2002.

15 Byli to lidé, kteří odmítli nastoupit základní vojenskou službu se zbraní v ruce. Ačkoliv jejich skutečným cílem bylo prosazení náhradní vojenské služby, vykonávali od zřízení této instituce v roce 1964 často práce na vojenských stavbách a zařízeních.

v roce 1968 odsouzen na více než dva roky za to, že protestoval proti vojenskému potlačení „pražského jara" roznášením letáků s Leninovými citáty o anexi.[16]

Své místo v časopisu mají i západoněmečtí historici, jako například profesor Theodor Ebert, který reflektuje těžkosti s definováním pojmu občanské odvahy (*Zivilcourage*) a její role před rokem 1989.[17] Stranou zájmu nezůstaly ani články autorů z Polska, Rumunska, Maďarska a také z České republiky. V časopise však najdeme i pojednání bývalého tajného spolupracovníka MfS, který se ke své spolupráci přiznal. V sešitě o Německé lidové policii (*Deutsche Volkspolizei* – DVP) byl například otištěn velmi zajímavý článek Harryho Ewerta, který upozorňuje, že se na nezákonnostech při potlačování demonstrací podílela nejen Státní bezpečnost, ale především DVP. „Odpovědná za násilí proti pokojným demonstrantům byla SED – vykonavatelkou pak Německá lidová policie," zní facit jeho pojednání.[18] V časopise se ke slovu rovněž dostali i mladší badatelé z celé Evropy, jak dokládá příspěvek Holanďana Filipa Bloema o nezávislých mírových skupinách a odpíračích základní vojenské služby v ČSSR.[19]

V každém čísle se víceméně pravidelně objevují ustálené rubriky,[20] ústřední téma zaujímá vždy přibližně polovinu jeho rozsahu. S jistým zjednodušením lze vytyčit dva klíčové tematické okruhy časopisu. Především v prvních letech se jeho pozornost soustředila na problematiku činnosti MfS a jeho tajných spolupracovníků. Pro potřeby čtenářů, aby se seznámili se základními daty z historie MfS, kategoriemi agentů či organizační strukturou tajné policie, vznikla dokonce samostatná dvanáctidílná rubrika „Lexikon Stasi" (*Stasi-Lexikon*), která vycházela do roku 1994 vždy na jedné stránce. Ve čtrnáctém sešitě byl kupříkladu otištěn článek politologa Helmut-Müllera Enbergse, který popsal způsoby získávání agentů východoněmecké tajné policie, pozastavil se nad odhady jejich celkového počtu a v neposlední řadě si položil otázku společenských důsledků jejich činnosti.[21] Pozornost zasluhuje jistě i sešit věnovaný vězení v NDR, jehož úvodní článek pojednává o psychických následcích pobytu ve východoněmecké vazbě či vězení. Přehledné tabulky zde mimo jiné informují o tom, že percentuelně nejčastějším pocitem lidí, kteří byli trestáni pro politické delikty (většinou se jednalo o pokus utéci do Spolkové republiky či Rakouska), byla bezmocnost proti diskriminaci. Více než polovina z pětapadesáti dotázaných v rámci projektu Oddělení sociální psychiatrie Svobodné univerzity v Berlíně z počátku deva-

16 Případ zmiňuje mj. ve své knize jeho bratr. Srv. EISENFELD, Peter: *„...rausschmeissen...": Zwanzig Jahre politische Gegnerschaft in der DDR*. Bremen, Themen 2002, s. 35.

17 EBERT, Theodor: Von Schwierigkeiten mit der Zivilcourage. In: *Horch und Guck*, sešit 38, roč. 11, č. 2 (2002), s. 14–19.

18 EWERT, Harry: Die Partei hatte zwei Schwerter und zwei Schilde. In: *Tamtéž*, sešit 36, roč. 10, č. 4 (2001), s. 30–34, zde s. 34.

19 BLOEM, Filip: Über die Unteilbarkeit von Frieden: Unabhängige Friedensgruppen und Wehrdienstverweigerung in der Tschechoslowakei. In: *Tamtéž*, sešit 46, roč. 13, č. 2 (2004), s. 47–50.

20 Zde je nutné dodat, že v prvních šesti sešitech (do č. 2/1993) byly příspěvky řazeny postupně za sebou a jednotlivé rubriky se různě měnily a přesouvaly v rámci časopisu.

21 ENBERGS, Helmut-Müller: Inofizielle Mitarbeiter – ein Skiza. In: *Tamtéž*, sešit 14, roč. 4, č. 1 (1995), s. 1–16.

desátých let potvrdila, že po propuštění z vazby či vězení trpěla dlouhodobějšími depresivními stavy.[22]

Ačkoliv již téma Státní bezpečnosti ve srovnání s prvními lety existence časopisu ztratilo koncem devadesátých let poněkud na svém dominantním postavení, zůstává nadále v popředí, jak dokazuje i skutečnost, že v osmém ročníku jsou mu věnovány hned dva sešity. Neopakuje se však jednou již prezentované, naopak. Ve třetím čísle z roku 1999 se pozornost soustředila na zneužívání psychologie a psychiatrie ze strany MfS, především v článku Edith Wolfové, studující v šedesátých letech v Jeně psychologii, s příznačným názvem „Zneužívání psychologie bylo státně organizované".[23] Rovněž první sešit z roku 2000 se vrací k otázkám spojeným s touto tematikou, tentokráte na příkladu spolkové země Braniborsko, jak ukazuje příspěvek novináře a současného tiskového mluvčího BStU Christiana Booße.[24] Oba zmíněné sešity se rovněž věnují obsazování berlínské centrály a jednotlivých krajských poboček MfS.

Druhý klíčový tematický okruh reprezentují sešity věnující se projevům odporu a opozice východoněmeckého obyvatelstva proti režimu. Příspěvky reflektují regionální odlišnosti i různé zaměření jednotlivých alternativních skupin, a především vnímají projevy odporu i v mezinárodním kontextu. V nejnovějším sešitě[25] se tak do centra pozornosti dostávají osudy již zmíněných stavebních vojáků, jejichž působení někteří autoři považují za určitou „školu opozice".[26] Není tedy náhodné, že řada lidí, kteří se v sedmdesátých a osmdesátých letech angažovali v opozičních skupinách, má společnou zkušenost s různými druhy represe, jimiž režim reagoval na jejich formu vzdoru, spočívající v odmítnutí pokračující militarizace společnosti. Mnozí navázali v této době pevná přátelství a pocítili i jistý tichý souhlas či zájem veřejnosti. Několik osobních vzpomínek těchto zbraně odmítajících vojáků dává nahlédnout i do motivů jejich jednání a přibližuje tlaky, kterým byli vystaveni.[27]

Za vyzvednutí bezesporu stojí i sešit věnující se ozbrojenému protikomunistickému odboji ve východním bloku. Nalezneme zde nejen příspěvky o této nejradikálnější formě odmítnutí režimu v Rumunsku, Bulharsku a Polsku, ale díky kolegovi Petru Blažkovi také studii o „třetím odboji" v Československu.[28] K připomenutí i zamyšlení u příležitosti padesátého výročí povstání v NDR ze 17. června 1953 byl publikován

22 DENIS, Doris – PRIEBE, Stefan: Psychische Folgen politischer Inhaftierung in der DDR. In: *Tamtéž*, sešit 17, roč. 4, č. 4 (1995), s. 1–5.

23 WOLF, Edith: Der Mißbrauch von Psychologie war staatlich organisiert. In: *Tamtéž*, sešit 27, roč. 8, č. 3 (1999), s. 1–6.

24 BOOß, Christian: Die Unvollendete... Die steckengebliebene Aufbereitung der DDR-Psychiatrie im Lande Brandenburg bedroht inzwischen den „Aufbruch Psychiatrie" – ein Fallbeispiel. In: *Tamtéž*, sešit 29, roč. 9, č. 1 (2000) s. 45–47.

25 Sešit 46, roč. 13, č. 2 (2004).

26 WEIDENFELD, Werner – KORTE, Karl-Rudolf: *Handbuch zur deutschen Einheit 1949–1989–1999*. Berlin, Bundeszentrale für politische Bildung 1997, s. 493.

27 Bausoldatenberichte. In: *Horch und Guck*, sešit 46, roč. 13, č. 2 (2004), s. 23–33.

28 BLAŽEK, Petr: Dritter Widerstand: Opposition und Widerstand gegen das kommunistische Regime in der Tschechoslowakei in den Jahren 1948–1956. In: *Tamtéž*, sešit 45, roč. 13, č. 1 (2004), s. 31–35.

článek, ve kterém Bernd Eisenfeld upozorňuje na určitou rezervovanost představitelů opozice v sedmdesátých a osmdesátých letech vůči této události. Podle jeho názoru byly tehdejší požadavky demonstrantů, jako například svobodné volby, a především pak znovusjednocení Německa, pro opozičníky pozdějších let příliš radikální. „Dějiny opozice NDR jsou tak ve skutečnosti charakteristické především arogancí vůči 17. červnu" 1953,[29] domnívá se Eisenfeld. Na ožehavost tohoto tématu ukazuje poměrně rychlá a podnětná reakce Erharda Weinholze, podle kterého nebylo povstání z roku 1953 – až na požadavek znovusjednocení – představitelům opozice natolik cizí, jak se domnívá Eisenfeld. Weinholz především odmítá označit tuto událost za „lidové povstání" (*Volksaufstand*), neboť naprostá většina obyvatel zůstala pasivní, přestože jejími hlavními nositeli byli dělníci. Od sedmdesátých let se jednotlivé skupiny v NDR zaobíraly mimo jiné mírovými a ekologickými otázkami, později i lidskými právy, a 17. červen jim zkrátka nenabízel v praxi uplatnitelné ideje. „Pozitivní pocit však mohl 17. červen 1953 přeci jen vzbudit, totiž naději," zakončil své připomínky Weinholz.[30]

Opozici a různým projevům odporu věnuje časopise hodně prostoru. Svědčí o tom řada sešitů, které tematizují formy opozice a represe v Braniborsku,[31] význam takzvané otevřené práce[32] (*Offene Arbeit*) Waltra Schillinga a Uwe Kocha v Durynsku,[33] problematiku takzvaných zárodků revoluce (*Keimzelle der Revolution*) roku 1989, tedy význam lipských demonstrací a Lipska jako takového,[34] konflikty v NDR v letech 1958 až 1968,[35] ale také osobnosti významných opozičních aktivistů – kritického spisovatele Jürgena Fuchse,[36] jenského aktivisty Matthiase Domaschka,[37] reformního komunisty a ekonoma Rudolfa Bahro[38] či faráře Oskara Brüsewitze,[39] který se na protest proti státnímu zasahování do záležitostí evangelické církve 18. srpna 1976 upálil před kostelem v Zeitzu.

V rámci sešitu o „občanské statečnosti na Východě a Západě" politolog Torsten Moritz přibližuje velmi zajímavým způsobem východoněmecký „pokus o život v prav-

---

29 EISENFELD, Bernd: Der 17. Juni und die DDR-Opposition. In: *Tamtéž*, sešit 42, roč. 12, č. 2 (2003), s. 18–21, zde s. 19.

30 WEINHOLZ, Erhard: Nachfrage zum 17. Juni. In: *Tamtéž*, sešit 43, roč. 12, č. 3 (2003), s. 66–69, zde s. 69.

31 Sešit 32, roč. 9, č. 4 (2000).

32 Jednalo se o církevní iniciativu z počátku 70. let, která mladým lidem nabídla možnost otevřeně mluvit o svých problémech a podílet se na pořádání různých společných aktivit, což bylo v přepolitizované východoněmecké společnosti obzvláště velkým přínosem.

33 Sešit 25, roč. 8, č. 1 (1999).

34 Sešit 23, roč. 7, č. 2 (1998); k tématu viz také publikaci: KUHN, Ekkehard: *„Wir sind das Volk!": Die friedliche Revolution in Leipzig, 9. Oktober 1989*. Berlin, Ulstein Verlag 1999. Vztah berlínského centra a periferie sleduje článek: RATHENOW, Lutz: Die Provinz und das Zentrum: Leben in der DDR jenseits von Ostberlin. In: *Horch und Guck*, sešit 35, roč. 10, č. 3 (2001), s. 27–31.

35 Sešit 37, roč. 11, č. 1 (2002).

36 Sešit 26, roč. 8, č. 2 (1999).

37 Roč. 12, zvláštní sešit 1 (2003).

38 Sešit 22, roč. 7, č. 1 (1998).

39 Sešit 19, roč. 5, č. 2 (1996).

dě,"[40] respektive motivaci vedoucích aktérů opozičního hnutí. Na základě řady rozhovorů s představiteli tří důležitých berlínských skupin, z nichž zejména Iniciativa za mír a lidská práva (*Initiative für Frieden und Menschenrechte* – IFM), vzniklá na přelomu let 1985 a 1986, je pro svou otevřenou snahu navázat kontakty se signatáři Charty 77 obzvláště zajímavá pro české čtenáře, sestavil typologii vývojových typů členů těchto skupin. První typ označil jako „církevní skupiny a zpět" (*Kirche-Gruppen-und zurück*). Jedná se o lidi, kteří se angažovali v církevním prostředí a postupně se dostali do konfliktu se státem. V revolučních událostech na podzim 1989 se aktivně podíleli na politickém dění, ale po získání praktických zkušeností s výkonem politické moci se rozhodli pro návrat do církevních struktur. Zástupci takzvaného státně orientovaného typu (*staatsorientierte Typ*) se mnohdy dostali do prvního střetu s režimem v souvislosti s problémy východoněmecké každodennosti; tyto předpolitické konflikty se pak přeměnily v politické, například v souvislosti s odmítnutím vstoupit do SED. Pro tento typ odpůrců režimu byl charakteristický důraz na parlamentní demokracii a výraznější rozchod s ideou socialismu. Třetím navrženým typem je pak „chvála či uznání základních skupin" (*Lob der Basis-Gruppen*).[41] Často se jednalo o mladé nonkonformní lidi, kteří chtěli poslouchat západní hudbu a byli pacifisticky naladění. V „základních skupinách" viděli příležitost diskutovat o řešení stávajících problémů a snažit se o převedení některých svých návrhů do praktického života. Poslední typ autor nazval „mladý rebel" (*der junge Rebell*). Od předcházejícího typu se liší především tím, že jeho nositelé při svém vzdoru a rebelantství nehleděli občas ani na zájmy skupin, ke kterým patřili. To mělo za následek, že se v nich dostávali často do okrajové pozice.

Představuje-li historie Státní bezpečnosti a opozice v NDR dva klíčové tematické okruhy, neznamená to, že se tím uzavírá obzor časopisu. Důkazem jsou sešity věnované problémům vyrovnání s komunistickou minulostí v NDR a celém východním bloku,[42] výskytu nacistických prvků v oficiálně antifašisticky profilované NDR[43] či zapojení žen do činnosti bezpečnostních orgánů státu, respektive jejich podílu na práci disentu.[44] Z novějších témat by neměl zůstat nepovšimnut sešit zabývající se kolektivizací zemědělství a vytváření takzvané rolnické společnosti (*ländliche Gesellschaft*) v NDR.[45] Propojenost ekonomických problémů s projevy nespokojenosti obyvatelstva precizně zpracovala v článku o stávkách ve východoněmeckých podnicích pracovnice Centra pro výzkum soudobých dějin v Postupimi (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*) Renate Hürtgenová. „Stávky v NDR byly vždy spontánními, nepláno-

40 MORITZ, Torsten: Vom ostdeutschen „Versuch in der Wahrheit zu leben": DDR-Oppositionsgruppen als Beispiel „alternativloser" Zivilcourage. In: *Tamtéž*, sešit 38, roč. 11, č. 2 (2002), s. 20–25.

41 Pod pojmem *Basis-Gruppen* si lze představit skupiny lidí, kteří sice nedisponovali vedoucími pozicemi ve státě, ale přesto se snažili prosadit reformu stávajících poměrů v okruhu svého bezprostředního působení, např. vysazováním stromů či kritikou militarizace společnosti.

42 Sešit 33, roč. 10, č. 1 (2001) a sešit 39, roč. 11, č. 3 (2002).

43 Sešit 40, roč. 11, č. 4 (2002) a sešit 44, roč. 12, č. 4 (2003).

44 Sešit 34, roč. 10, č. 2 (2001).

45 Sešit 41, roč. 12, č. 1 (2003).

vanými akcemi,"[46] shrnuje autorka, podle které zejména od konce sedmdesátých let narůstaly nové formy protestu proti špatným poměrům v podnicích, totiž odesílání petic vedoucím představitelům státu.

V druhé stěžejní rubrice časopisu *Horch und Guck*, nesoucí název „Témata" (*Themen*), nalezneme většinou dva až tři příspěvky v rozsahu několika stran. Zde publikované články často nemají souvislost s hlavním tematickým zaměřením příslušného sešitu a jejich náplň je ještě pestřejší než u první rubriky. Jako příklad uveďme článek psychoterapeuta Lutze Wohlraba „Prosím otevřete čistě! Děkuji",[47] který dokumentuje kreativitu a vtipnost východoněmeckých obyvatel při posílání poštovních zásilek. S pomocí dopisů zachycených a otevřených Oddělením M (*Abteilung M*) východoněmecké Státní bezpečnosti, které mělo na starosti kontrolu korespondence, autor dokazuje, že mnoho občanů vědělo o celoplošné kontrole poštovního styku. Dávali to jasně najevo různými fotokolážemi, kresbami a poznámkami na obálkách. „Dopis se nedá bez poškození otevřít,"[48] stálo kupříkladu na jednom z nich z roku 1985.

Pro českého čtenáře je jistě zajímavý i příspěvek o generaci osmašedesátníků v NDR.[49] Jeho autor zde popisuje rozhořčení nad okupací Československa v roce 1968, které bylo markantní zejména mezi dělníky. Srovnává rovněž západoněmeckou a východoněmeckou generaci pojmenovanou podle tohoto roku a dovozuje, že druhá z nich se snažila zaujmout postoj nejen k socialismu sovětského typu, ale také k alternativě liberálnědemokratického řádu Spolkové republiky. Pracovnice Oddělení vzdělávání a výzkumu (*Abteilung Bildung und Forschung*) BStU Monika Tantzscherová naproti tomu přibližuje mezinárodní kooperaci aktivit MfS a přináší tak řadu cenných informací i českým badatelům a zájemcům o tuto problematiku.[50]

Dvě z dalších pravidelně se objevujících rubrik, které však občas mění své umístění v časopise, jsou „Fejetony" (*Feuilleton*) a „Jeviště" (*Schauplätze*). Tvoří je několik článků výrazně menšího rozsahu, než je tomu u předešlých dvou rubrik. Jestliže „fejetony" mají zřetelně literární ráz, pak v rámci „jeviště" se objevují i články vyjadřující se k současným problémům Německa, jejichž původ lze hledat jak v době Ulbrichtovy či Honeckerovy vlády, tak se dají odvodit od procesů vyvolaných „změnou" režimu (*Wende*)[51] roku 1989 a „znovusjednocením" (*Wiedervereinigung*) v roce 1990. Fejeton

---

46 HÜRTGEN, Renate: Der Streik in der DDR: Wie viel Widerstand gab es in den DDR-Betrieben? In: *Tamtéž*, sešit 43, roč. 12, č. 3 (2003), s. 7–12, zde s. 9. Sešit byl věnován ekonomickým problémům a konfliktům v době Ericha Honeckera (1971–1989).

47 WOHLRAB, Lutz: „Bitte sauber öffnen! Danke": Mail Art und Postkontrole in der DDR. In: *Tamtéž*, sešit 38, roč. 11, č. 2 (2002), s. 42–46.

48 Tamtéž, s. 46.

49 WEINHOLZ, Erhard: Langer Atem: Zur Geschichte der DDR-68er. In: *Tamtéž*, sešit 42, roč. 12, č. 2 (2003), s. 31–38.

50 TANTZSCHER, Monika: Die Stasi und ihre geheime Brüder: Die internationale geheimdienstliche Kooperation des MfS. In: *Tamtéž*, sešit 33, roč. 10, č. 1 (2001), s. 56–64.

51 Zde je nutné upozornit na skutečnost, že tento termín, užitý původně v říjnu 1989 Egonem Krenzem, je v současné době v Německu často kritizován či přímo odmítán. Podle kritiků nevystihuje dostatečně charakter událostí na podzim 1989, jež si dle jejich názoru zasluhují označení „revoluce", byť s mnoha přívlastky (demokratická, pokojná, protestantská, dohánějící či nenásilná).

„Špicl s duší básníka" maďarského historika a spisovatele György Dalose, který se od sedmdesátých let aktivně podílel na činnosti maďarské opozice, velmi čtivě přibližuje osobní pocity plynoucí ze zjištění, že z člověka, který si k němu chodil před rokem 1989 pro rady a byl zvědavý na jeho názor na vlastní básně, se po pádu režimu vyklubal agent Státní bezpečnosti.[52] Významný představitel berlínské opoziční scény Wolfgang Rüddenklau přinesl ve svém příspěvku v rubrice „Jeviště" ostrou kritiku současných poměrů v Německu. „Opozičníci v NDR snili o přímé demokracii a narazili na reálně existující parlamentní demokracii," dodává.[53] V této rubrice se často objevují příspěvky o zpřístupňování materiálů Státní bezpečnosti i kritická varování před nedostatečným vypořádáním s minulostí a trestnými činy služebníků režimu, jak ukazuje kupříkladu apel Helmuta Lölhöffla z roku 1993.[54]

V rubrikách „Nálezy" (*Fundstücke*) a „Umělecké kousky" (*Kunststücke*), které většinou mívají jednu až dvě strany v příslušném sešitě, se publikují jednotlivé dokumenty a svědectví o každodennosti NDR. V „Nálezech" otištěné výtahy z materiálů MfS o nenásilném odporu vůči režimu se týkají mimo jiné žadatelů o opuštění NDR. „Tvrdohlavé trvání na přesídlení" (do SRN) či „vystavení plakátů s písmenem 'A'[55] v oknech"[56] představovalo podle zprávy lipské centrály MfS z 19. prosince 1983 dvě z forem zmíněného odporu. Zajímavým pokusem o výtvarné zpracování určitých historických okamžiků jsou dvě často se prolínající rubriky, *Comic* a *Cartoon*. Karikaturista Dirk Moldt zde kupříkladu opakovaně reaguje na reformu pracovního trhu v Německu.

Mezi zcela nepravidelné rubriky patří především „Dopisy čtenářů" (*Leserbriefe*) a „Jiní o sobě" (*Andere über sich*), ve které se například představil nezávislý durynský archiv pro soudobé dějiny pojmenovaný podle Matthiase Domaschka;[57] časopis se k němu vrátil ještě jednou ve zvláštním čísle zasvěceném osobě tohoto jenského

---

V recenzovaném časopise k tomu byl otištěn zajímavý článek filozofa Guntolfa Herzberga: Keine Wende, sondern Revolution. In: *Tamtéž*, sešit 28, roč. 8, č. 4 (1999), s. 69–74.

52 DALOS, György: Der Spitzel mit der Dichterseele. In: *Tamtéž*, sešit 33, roč. 10, č. 1 (2001), s. 53 n.

53 RÜDDENKLAU, Wolfgang: Was tun. In: *Tamtéž*, sešit 35, roč. 10, č. 3 (2001), s. 52–54, zde s. 52.

54 LÖLHÖFFEL, Helmut: „Kein Friede mit den Tätern": Zur beabsichtigten Verjährung von Stasi-Kriminalität. In: *Tamtéž*, sešit 9, roč. 2, č. 5 (1993), s. 47.

55 Uvedené písmeno „A" znamená „odjezd" (*Ausreise*) neboli označení pro osoby, které chtěly opustit NDR a podaly si žádost o opuštění republiky (*Ausreisewillige*).

56 Stasi-Thesen. In: *Tamtéž*, sešit 38, roč. 11, č. 2 (2002), s. 89.

57 Thüringer Archiv für Zeitgeschichte „Matthias Domaschk". In: *Tamtéž*, sešit 25, roč. 8, č. 1 (1999), s. 70 n. Zde je nutno dodat, že v Berlíně od 7.1.1992 existuje rovněž „Matthias-Domaschk-Archiv", který vlastní asi největší sbírku východoněmeckého samizdatu a také velké množství materiálů MfS (zejména osobní svazky představitelů opozičních skupin v NDR) či osobní pozůstalosti východoněmeckých disidentů. V několikapokojovém bytě v berlínské čtvrti Prenzlauer Berg je badatelům k dispozici mnoho nesmírně zajímavých materiálů i neocenitelná pomoc tamních pracovníků (Frank Ebert, Olaf Weissbach, Tom Sello, Anne Vogelová), kteří se aktivně podíleli na záchraně materiálů MfS i na činnosti opozičních skupin v NDR. (Srv. THEUER, Werner: Zehn Jahre Matthias-Domaschk-Archiv Berlin. In: *Tamtéž*, roč. 12, zvláštní sešit 1 (2003), s. 69–71.)

rodáka, který zemřel za záhadných okolností ve vyšetřovací vazbě v Geře 12. dubna 1981. Poslední rubrikou, která naopak nechybí v žádném čísle, jsou „Recenze" (*Rezensionen*). Souhrnně se v nich hodnotí vždy několik knih, většinou pojednávajících o dějinách NDR.

Nepřehlédnutelné místo v časopise *Horch und Guck* zaujímá také československá problematika. V prvé řadě si zaslouží připomenout sešit z roku 1997, který je celý věnován Chartě 77. Signatáři Ladislav Hejdánek, Anna Šabatová, Petr Uhl, Václav Malý či Milan Otáhal zde vzpomínají na Chartu a posledně jmenovaný ve stručnosti přibližuje historii disentu v ČSSR.[58] „Charta 77 vydobyla opět našemu národu místo v rodině svobodných států a přivedla Československo do vědomí světové veřejnosti," uvedl v závěru svého příspěvku Jiří Pelikán.[59] Téma Charty se ještě jednou vrací v předposledním sešitu,[60] ve kterém se rovněž nachází již jednou zmíněný článek Petra Blažka.

V prvním čísle sedmého ročníku časopisu je celá rubrika „Fejetony" věnována českým literárním a hudebním autorům, jmenovitě spisovatelce Lence Marečkové, písničkáři Jaroslavu Hutkovi a skupině Plastic People of the Universe. Ještě v témže roce časopis uveřejnil zajímavé rozhovory s českým velvyslancem v Bonnu Františkem Černým[61] a s již zmiňovaným Berndem Eisenfeldem, který vzpomínal na události kolem 21. srpna 1968. Oba rozhovory vedla současná členka představenstva BStU Doris Liebermannová.[62] V roce 1994 navštívila v Praze Josefu Slánskou, vdovu po popraveném Rudolfu Slánském, a o sedm let později si rozhovor s touto kdysi přesvědčenou komunistkou a posléze signatářkou Charty 77 mohli přečíst čtenáři *Horch und Guck*.[63] V sešitu věnovaném následkům státní represe a možnostem jejich překonání a nápravy byla otištěna studie Jaroslava Cuhry o problémech a nedostatcích při rehabilitaci obětí a nepřátel komunismu v Československu od roku 1990 do roku 2002.[64] Především kvůli pomalému řešení takzvaných zbytkových trestů i kvůli nedostatečné restrukturalizaci soudcovského sboru, který o rehabilitacích rozhoduje, se podle autora v České republice doposud nepodařilo uspokojivě vyřešit řadu případů.

---

58 OTÁHAL, Milan: Einige Anmerkungen zum Dissent in den tschechischen Ländern (1977–1989). In: *Tamtéž*, sešit 21, roč. 6, č. 2 (1997), s. 12 n.

59 PELIKÁN, Jiří: Die Charta 77 brachte uns nach Europa zurück. In: *Tamtéž*, s. 14–16, zde s. 16.

60 VILÍMEK, Tomáš: Charta 77: Zielstellung und Probleme. In: *Tamtéž*, sešit 45, roč. 13, č. 1 (2004), s. 39–45.

61 *Tamtéž*, sešit 24, roč. 7, č. 3 (1998), s. 33–41 a 42–45.

62 Doris Liebermannová studovala v Jeně teologii, ale v roce 1977 byla zatčena a vyhoštěna do SRN kvůli účasti na podpisové akci proti vyhoštění písničkáře Wolfa Biermanna v listopadu 1976. V SRN poté spolupracovala s Jürgenem Fuchsem, což jí vyneslo zákaz vstupu do NDR (1977–1989) a později i do ČSSR (1981–1989). Na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně pak vystudovala východoevropské dějiny a slavistiku.

63 LIEBERMANN, Doris: „Ich bin immer eine Kämpferin gewesen": Ein Besuch bei Josefa Slánská, der Witwe des 1952 hingerichteten Rudolf Slánský. In: *Tamtéž*, sešit 34, roč. 10, č. 2 (2001), s. 31–35.

64 CUHRA, Jaroslav: Die Rehabilitierung der Opfer und Gegner des Kommunismus in der Tschechoslowakei. In: *Tamtéž*, sešit 39, roč. 11, č. 3 (2002), s. 30–34.

Pozornosti českého čtenáře by neměla ujít práce Annabelle Lutzové, která na základě sedmadvaceti rozhovorů z let 1995 až 1997 v České republice a Německu podnikla jeden z prvních pokusů o srovnání disentu v Československu a NDR.[65] Autorka rozdělila aktéry disentu v obou zemích do tří generací. V Československu byla nejstarší generace „děti okupace" (*Besatzungskinder*) ovlivněna především zážitky německé okupace a poválečného příklonu ke komunismu. Pro střední generaci, „děti 'pražského jara'" (*Kinder des Prager Frühlings*), byla klíčovým mezníkem v životě okupace pěti armád Varšavské smlouvy v srpnu 1968. Pro nejmladší a nejradikálnější generaci, „děti normalizace" (*Normalisationskinder*), byla typická absence velkých historických zážitků. Také v NDR autorka předpokládá existenci tří generací. Tu nejstarší tvoří „děti války" (*Kriegskinder*), které výrazně formovaly zkušenosti s nacismem. Příslušníci střední generace, „děti výstavby" (*Aufbaukinder*), byli silně ovlivněni Ulbrichtovou snahou o vytvoření nového, socialistického člověka a mnohým z nich východoněmecká účast na potlačení „pražského jara" způsobila velký šok. Nejmladší generaci poznamenala výstavba Berlínské zdi v roce 1961, takže získala označení „děti zdi" (*Mauerkinder*). Ve svém výzkumu dospěla Lutzová k závěru, že zatímco v Československu se motivace k odporu silně formovala na základě generačních rozdílů, v NDR tomu tak nebylo, neboť důvody odmítnutí režimu byly mnohem více individuální.

Celkově se dá říci, že časopis *Horch und Guck* zatím velmi úspěšně plní cíle, které si stanovil na samotném začátku. Tematický rozsah publikovaných článků, a především otevřená snaha navázat spolupráci s badateli z ostatních zemí Evropy, jsou dle mého názoru tou nejlepší cestou k poznání naší společné minulosti. Vycházíme-li z přesvědčení, že vyrovnání s minulostí je možné jen skrze její poznání, pak recenzovaný časopis výrazně přispívá k tomuto složitému úkolu současnosti.

65 LUTZ, Annabelle: Dissidenten und Bürgerbewegung: Ein Vergleich zwischen der DDR und der ČSSR. In: *Tamtéž*, sešit 31, roč. 9, č. 3 (2000), s. 28–31. Nutno dodat, že zmíněný článek vychází z autorčiny disertační práce, kterou napsala i ve spolupráci s Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR. Práce vyvolává řadu otázek a některé autorčiny závěry se zdají býti poměrně odvážné, ale její komparativní přínos je nepopiratelný. Srv. TÁŽ: *Dissidenten und Bürgerbewegung: Ein Vergleich zwischen DDR und Tschechoslowakei*. Frankfurt/M., Campus Verlag 1999.

Anotace

DVOŘÁKOVÁ, Zora: *Politikové na útěku: Osudy změněné 25. únorem 1948*. Praha, Epocha 2004, 246 s., 45 fotografií, 16 dokumentů, příloha „Chronologie předúnorových a únorových událostí".

Autorka populárních děl z českých dějin Zora Dvořáková se ve své poslední knize zaměřila na popis příčin, průběhu a důsledků útěků významných politiků a dalších veřejně činných osobností z Československa po únoru 1948. Vychází ze tří hlavních zdrojů: z publikovaných pamětí politiků (např. Ladislava Feierabenda nebo Huberta Ripky), dále z rozhovorů s pamětníky (to však nejméně) a ze studia archivních pramenů Ministerstva vnitra ČR. Její kniha může povzbudit zájem čtenářů o historii exilu a dějiny poválečného Československa.

V úvodu Dvořáková vysvětluje poválečnou situaci v Československu a náhledy Státní bezpečnosti na takzvanou starou a novou emigraci. V nejrozsáhlejší části knihy, nazvané „Osudy změněné 25. únorem 1948", předkládá příběhy následujících osob: Bohdana Chudoby, Adolfa Procházky, Heleny Koželuhové, Ivana Herbena, Vladimíra Krajiny, Aloise Čížka, Oty Hory, Jana Šrámka, Josefa Hály, Huberta Ripky, Ladislava Feierabenda, Václava Majera, Pavla Tigrida, Ferdinanda Peroutky a Petra Zenkla. U každé z těchto osobností se Dvořáková zastavuje a systematicky přibližuje jejich osud v celcích „Co předcházelo", „Útěk", „Co následovalo". Toto členění umožňuje rychlou orientaci v textu, jehož hendikepem je absence jmenného rejstříku.

V kapitole „Šťastné útěky, o nichž víme málo", autorka popsala odyseu Ivo Ducháčka, syna rektora brněnské techniky, předválečného redaktora *Lidových novin* a poválečného předsedy zahraničněpolitického výboru parlamentu za lidovou stranu. Dalšími exulanty, jejichž útěky se Dvořáková snaží rekonstruovat z minima informací, jež se jí podařilo shromáždit, jsou ministr školství a národní osvěty Jaroslav Stránský, profesor sociologie Otakar Machotka, předseda slovenské Demokratické strany Jozef Lettrich, „manažer" *Lidových novin* Julius Firt, národněsocialistická poslankyně Růžena Pelantová. Osudy jiných byly tragičtější – poslankyně Fráňa Zemínová byla v procesu s Miladou Horákovou odsouzena na dvacet let, podobně jako její kolegyně Toni Kleinerová.

V kapitole s názvem „Další útěky: úspěšné i neúspěšné" Dvořáková pokračuje ve sledování těch, „o nichž víme málo". Popisuje dokonaný útěk parlamentního zpravodaje a redaktora Miloslava Koháka, se kterým přešla přes hranice celá jeho rodina včetně manželky, patnáctiletého Erazima a dvanáctileté Barbory. Poslankyně za národněsocialistickou stranu Jarmila Žáčková-Bátková byla při přechodu státních hranic také úspěšná. Smutný zůstal osud jejího spolustraníka a poslance Josefa Lesáka, který se dlouho kvůli rodinným vaz-

bám nemohl rozhodnout pro exil. Teprve když obdržel zprávu, že byl v květnu 1948 parlament požádán, aby ho zbavil poslanecké imunity za účelem trestního stíhání, rozhodl se uprchnout. Celá jeho rodina byla zatčena spolu se skupinou, o jejímž útěku byla Státní bezpečnost informována. Lesák byl dva roky vězněn a až do roku 1979 se musel živit jako horník.

Nepříliš známý je i příběh zpravodajce Václava Knotka, jemuž autorka věnovala celých sedm stran. Opustil svou ženu a čtyři děti, aby se vzápětí vrátil pod změněnou identitou do Prahy. Zde navázal kontakt s bývalým radiotelegrafistou a členem výsadkové skupiny Wolfram Karlem Svobodou, který po válce pracoval pro ministerstvo zahraničí a jehož znal z parašutistického výcviku v Anglii. Při první schůzce byl však zatčen, neboť Svoboda vše ohlásil bezpečnostním složkám. Knotek dle vyšetřovatele po zadržení spolkl prudký jed a na místě zemřel.

Historicky zřejmě nejzajímavější tvrzení Dvořáková vyslovila jen tak mimochodem: „...zůstává otázkou, proč se StB nepodařilo ve větším počtu prchající zadržet. Přitom je hlídal obrovský aparát, což samo o sobě bylo pro StB vyčerpávající. Zřejmě mezi hlídajícími byli mnozí, kteří leccos nezaznamenali, nebo dokonce úmyslně neviděli." (s. 135 n.) Autorka to zdůvodňuje faktem, že poslance a ministry estébákům pomáhali hlídat zaměstnanci kriminálních ústředen, kteří jim byli při útěcích nápomocni, což se podle Dvořákové v mnoha případech prokázalo. Autorka však spekuluje ještě více: „Gottwald sice nedodržel slib daný Benešovi, že demokratičtí politici nebudou stíháni, ale zdá se, že i pro něho bylo únosnější, aby někteří z nich byli v zahraničí [spíš] než doma ve vězení. (...) Tato hypotéza se doložit nedá, ale velké množství zdařilých útěků ji do tohoto uvažování podsouvá." (*Tamtéž.*) Pokud ovšem považuje autorka tuto hypotézu za platnou, bylo by vhodné ji dokumentovat alespoň jedním případem.

Dvořáková líčí navíc exilové aktivity uprchlíků až do jejich smrti, ačkoli jistě nebylo jednoduché se jich ve všech případech dopátrat. Poodkrývá, jak československé orgány reagovaly na útěky prominentních osob i jaká dilemata prožívali exulanti kvůli svým rodinám zanechaným ve vlasti. Pozastavuje se nad tím, jak absurdní tresty českoslovenští soudci vymýšleli, aby mohli exulanty v nepřítomnosti odsoudit a poplivat.

Politici, které si Dvořáková vybrala pro svou knihu, tvoří jen špičku pyramidy. Exulantů byly v době těsně po únoru 1948 desetitisíce. Ještě více však bylo těch, jimž se uprchnout nepodařilo a které pak čekaly často horší osudy: perzekuce, vězení, nebo dokonce smrt. Nejnovější kniha Zory Dvořákové je zajímavým a čtivým průvodcem po osudech jedné politické generace a jistě zaujme všechny, kterým nejsou lhostejné poválečné dějiny Československa včetně úplných laiků. Na tomto konstatování nic neubírá ani hendikep, že ne vždy autorka mohla konfrontovat použité materiály z archivu ministerstva vnitra s výpověďmi pamětníků a že tak přebírá i některé mylné údaje.

Pavel Paleček

GILCHER-HOLTEYOVÁ, Ingrid: *Hnutí '68 na Západě: Studentské bouře v USA a západní Evropě*. Praha, Vyšehrad 2004, 144 s.

Rok 1968 znamená pro několik generací našich občanů především intenzivní prožitek „pražského jara" a traumatu z následné intervence vojsk Varšavské smlouvy v ČSSR. Celkem nepatrně se v obecném povědomí odrážejí mezinárodní souvislosti československého „obrodného procesu". To platí také o radikálním studentském hnutí na Západě na konci 60. let, které přes mnohé zásadní rozdíly oproti tuzemskému hnutí za reformu socialismu mělo s ním přece jen některé společné rysy. Spočívaly především v úsilí o emancipaci společnosti vůči byrokratickým řídícím strukturám, ve snaze o zásadní posílení participativních prvků rozhodovacích procesů, v důrazu na zajištění svobody jedince. Přes jistou sebestřednost při hodnocení událostí konce 60. let v naší zemi je nutno říci, že vzájemný vliv a bezprostřední kontakty mezi zdejším „osmašedesátým" a hnutím „nové levice" na

Západě jsou prokazatelné. V doslovu k recenzované práci je naznačil mladý historik a archivář Jaroslav Pažout. Současně stručně charakterizoval radikální levici z konce 60. let u nás (zájemce o tuto problematiku upozorňuji v této souvislosti na souběžně vycházející Pažoutovu edici dokumentů *Hnutí revoluční mládeže 1968–1970*, vydanou Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR).

Kniha profesorky obecných dějin univerzity v Bielefeldu Ingrid Gilcher-Holteyové stopuje (v zásadě v chronologickém pořádku) protestní hnutí studentů ve Spojených státech amerických, Spolkové republice Německo, Francii a Itálii. Vezmeme-li v úvahu bezprostřední výsledky, musíme konstatovat, že šlo o hnutí neúspěšné, na hlavu poražené jak establishmentem, tak sílícím vlivem obnovujících a upevňujících se struktur „staré levice". Přesto však autorka v závěru práce oprávněně tvrdí, že radikální hnutí studentstva poznamenalo následný politický a kulturní vývoj ve zmíněných zemích (prohloubení participace na demokratickém zřízení, proměna životního stylu a kultury, přeměna společenských mentalit – s. 117 n.). Cesty následného zprostředkování cílové orientace protestního hnutí na Západě vidí autorka v činnosti nástupnických organizací a hnutí, v ovlivnění etablovaných politických subjektů a jejich cílů, ve vlivu na organizaci průmyslových i jiných podniků a v neposlední řadě v působení na politickou kulturu a společenské vědomí (s. 107–113). Autorka upozorňuje, že v protestním hnutí konce 60. let je možno vidět historicky dosud poslední sociální hnutí, které postavilo alternativu vládnoucímu řádu. Žádný z navazujících společenských proudů podobnou široce pojatou alternativu nevytvořil.

Poměrně útlá knížka Ingrid Gilcher-Holteyové je psána se znalostí reálií těch zemí, které na konci 60. let zasáhla studentská revolta (připomeňme pro pořádek, že z vedoucích západních zemí se v podstatě vyhnula Velké Británii), a přitom velice svižným stylem, který se podařilo zachovat díky kvalitnímu překladu Vlastimila Drbala. Právě mezinárodní srovnání patří k jednoznačným kladům práce, byť paralely jsou většinou vedeny ve stručných zkratkách charakteru spíše publicistického. Autorka si všímá společných rysů hnutí, ale realisticky hodnotí i často rozdílné impulzy jeho vzniku a rozvoje. Tyto impulzy shledává v pestré škále důvodů, od bezprostředně ekonomických (včetně sociálních podmínek života studentů) přes boj proti rasovým překážkám nebo hnutí za mír (proti válce ve Vietnamu) až například po touhu mladých Němců vyrovnat se s nacistickou minulostí jejich otců a dědů. Autorka se nevěnuje jen samotnému protestnímu studentskému hnutí, ale naznačuje rovněž jeho souvislost s levicovým akademickým myšlením, jehož představitelé (Jean-Paul Sartre, představitelé tzv. frankfurtské školy ad.) ostatně nejednou sami do dění bezprostředně a různými způsoby zasahovali.

Anotovaná studie nesporně osloví všechny zájemce o dějiny radikálních protestních hnutí studentstva v USA a západní Evropě na konci 60. let minulého století. Navozuje přirozeně řadu problémů širšího dosahu, jako je význam a vymezení levice (a její „autentičnosti"), role intelektuálů v sociálních hnutích atd. Její užitnou hodnotu zvyšuje zařazení jmenného a věcného rejstříku i obsažného seznamu pramenů a literatury (včetně titulů vydaných v češtině), který alespoň zčásti supluje chybějící odkazy. Knížku lze zodpovědně doporučit mj. historikům (z nich pak jmenovitě zájemcům o kulturní dějiny), politologům a sociologům.

Jiří Křesťan

KALOUSEK, Miroslav: *Vládní vojsko 1939–1945: Vlastenci či zrádci?* Praha, Libri 2002, 151 s.

MAREK, Jindřich: *Háchovi melody boys: Kronika českého vládního vojska v Itálii 1944–1945.* Cheb, Svět křídel 2003, 361 s.

Osudy Vládního vojska Protektorátu Čechy a Morava v poslední době přitahují zájem českých historiků. Důkazem jsou dvě monografie, které se nedávno objevily na knižním trhu. Motivy, jež vedly německé okupanty k vytvoření vládního vojska, nejsou přesně známy

a můžeme se o nich jen dohadovat. Nepochybně zde však byla snaha dodat protektorátnímu zřízení zdání jisté legitimity a zároveň vytvořit u Čechů dojem, že určitá míra samostatnosti přece jen zůstala zachována. V žádném případě však nacisté nehodlali jít za únosnou mez a vládní vojsko hned od začátku spoutali různými omezeními a limity. Už počet vojáků, který se pohyboval okolo šesti tisíc mužů (často dříve sloužících v československé armádě), dával tušit, že ke skutečnému vojsku bude mít daleko. Dvanáct praporů bylo roztroušeno po celém protektorátu a disponovalo zastaralou a nedostatečnou výzbrojí. Němci totiž vládním vojákům (do značné míry oprávněně) nedůvěřovali a báli se, aby nepodpořili povstání připravované domácím odbojem. Také výcvik nebyl dostatečný, a tak se vládní vojsko pro případné bojové nasazení příliš nehodilo. Jeho využití proto spočívalo hlavně ve strážní službě, kdy hlídalo zejména železniční tratě, nebo v pomoci při živelních pohromách. S blížící se porážkou nacistického Německa však nedůvěra okupantů k vládnímu vojsku stoupala a podporovaly ji i zprávy o napojení řady jeho posádek na domácí odboj. Německé velení se proto v roce 1944 rozhodlo drtivou většinu vládních vojáků přesunout do Itálie, kde měli hlídat důležité objekty v týlu fronty. Netrvalo však dlouho a prapory ochromily hromadné dezerce k jednotkám italských partyzánů, v jejichž řadách se pak vládní vojáci vyznamenali v bojích s německou armádou. Němci proto okamžitě „vladaře" odzbrojili a nasadili je jako pracovní jednotky. Podobný osud potkal i zbytek vládního vojska v protektorátu, jemuž byly odebrány zbraně a další vybavení, pouze stráž na Hradě disponovala 250 puškami, ale se značně omezenou zásobou střeliva. Okupantům se podařilo vládní vojsko paralyzovat. V květnovém povstání proto „vladaři" nemohli povstalecké oddíly výrazněji podpořit.

Obě publikace se s tématem vládního vojska vyrovnaly rozdílným způsobem a také přístup autorů ke zpracování látky je jiný. Kalouskova kniha představuje svým rozsahem nevelkou práci. Nebylo však zřejmě jeho cílem podat vyčerpávajícím způsobem dějiny vládního vojska, spíše se zaměřil na stručný nástin jeho historie, organizace a činnosti. Soudě podle závěrečného seznamu pramenů a literatury prostudoval přesto řadu archivních fondů a odborných titulů. Můžeme jen litovat, že Kalousek nevyužil objevných studií Bohumila Klípy o působení vládního vojska v Itálii, které se před několika lety objevily na stránkách *Historie a vojenství*. Kromě ilegální odbojové činnosti „vladařů", vrcholící v Itálii jejich dezercemi k partyzánům a v protektorátu účastí v květnovém povstání, se Kalousek věnuje i okolnostem zřízení vládního vojska, jeho organizaci, výstroji a výzbroji. Stranou jeho pozornosti nezůstává ani strážní služba vládních vojáků na železničních tratích, pracovní asistence atd. Kalouskovo badatelské úsilí však zůstává pouze na povrchu zkoumané problematiky, chybí hlubší analýza nastíněných témat. Zejména by stálo za to zabývat se i kolaborací „vladařů" s Němci. Mám totiž dojem, že dosud publikované práce chtějí spíše zbavit vládní vojáky nálepky kolaborantů. Kolaborace tu však byla a historikové by nad ní neměli přivírat oči. Kalouskova kniha je doplněna poznámkovým aparátem a čtenář v ní nalezne i přílohu obsahující edice některých dokumentů, početní stavy vojska atd., což si zaslouží ocenit. Historikové také přivítají stručný rozbor pramenů a literatury. Faktem však zůstává, že Kalouskova práce představuje maximálně základní příručku o vládním vojsku, která ovšem může posloužit jako dobré východisko pro další výzkum, budou-li ji historikové využívat.

Příkladem opačného přístupu je monografie Jindřicha Marka, která se zaměřuje na (z čtenářského hlediska mnohem atraktivnější) působení vládního vojska v Itálii. Už z prvních stránek knihy je zřejmé, že je určena především širší veřejnosti, takže připomíná spíše soubor historických reportáží než historický výklad. Autor sice nejnovější odbornou literaturu k tématu prakticky pomíjí, v každém případě se mu však podařilo shromáždit úctyhodné množství materiálu a s jeho pomocí odhaluje řadu dosud neznámých podrobností z působení vládního vojska v Itálii. Historik musí bohužel jen litovat, že v knize nenalezne

poznámkový aparát. Kromě řady příběhů „vladařů" z jejich služby v Itálii a bojů po boku italských partyzánů proti Němcům se Marek nevyhýbá ani komplikacím okolo působení bývalých vládních vojáků u československých jednotek ve Velké Británii. Napjaté situace mezi „vladaři" a vojáky, kteří sloužili v československé armádě v zahraničí už od roku 1939, nebyly nijak výjimečné. Významným doplňkem Markovy knihy jsou přílohy. V nich zaujme řada unikátních fotografií, několik dokumentů, seznamy českých partyzánů v Itálii nebo základní údaje o zde působících českých partyzánských jednotkách.

I když můžeme obě publikace o historii vládního vojska bezesporu přivítat, z jejich obsahu je zřejmé, že – přes určitý posun v dosavadním poznání – na práci, která by analyzovala historii vládního vojska opravdu ze všech stran (mj. i s využitím německých a italských pramenů), si budeme muset ještě počkat.

Jiří Friedl

LITERA, Bohuslav a kol.: *Formování stalinského mocenského systému: K problému takzvané sebedestrukce bolševiků 1928–1939*. Praha, Historický ústav AV ČR 2003, 342 s.

Anotovaný sborník, jehož vydání podpořila Grantová agentura ČR, může již při letmém prolistování vzbudit rozpaky, provázející ostatně vydání každé podobné publikace přinášející statě, jež by mohly vyjít samostatně v odborných časopisech. Svorník statí bývá pak obtížně nalézán v názvu publikace, pod který se mají jednotlivé studie vměstnat. Kniha, do níž přispěli kromě vedoucího autorského kolektivu Bohuslava Litery také další známí badatelé – Michal Reiman, Emil Voráček a Jan Wanner – v sobě však přes tematickou pestrost přece jen obsahuje určité styčné oblasti, které minimálně svědčí o tom, že určitý badatelský záměr v pozadí grantového úkolu stál. Témata jednotlivých studií jsou shodně zaměřena chronologicky – na období formování stalinského systému v Sovětském svazu. Co je však důležitější, probleskují poměrně výrazně některé společné problémy, jež nacházejí své interpretace, které přitom nejsou u všech autorů zcela shodné. Jedná se přitom o tak svrchovaně závažné interpretační problémy, jakými jsou například sociální stratifikace sovětské společnosti a její vývoj v letech 1928–1939, společenská podpora stalinismu, utváření elit a vztahu mezi centrem a provinciemi Svazu sovětských socialistických republik.

Emil Voráček přispěl do sborníku dvěma statěmi, z nichž první shrnuje literaturu o Sovětském svazu a stalinismu v letech 1927–1939. Zamýšlí se v ní nad dopadem otevření ruských archivů na interpretační modely současné historiografie. Fakt, že se autor musel vypořádat s velkou masou odborných titulů a postihnout i nově objevené archivní prameny, zavinil jistou zkratkovitost i těkavost ve sledovaných tématech. Domnívám se však, že jako příručka, orientující čtenáře v tištěných i archivních pramenech, má Voráčkova studie svůj nesporný informativní význam. Koncepčně závažnější souvislosti slibuje řešit druhá Voráčkova studie, jež svým názvem naznačuje snahu orientovat se na závažný problém elit sovětské společnosti v širším kontextu jejího sociálního vývoje. Také tato studie se opírá především o shrnutí obdivuhodné masy odborné literatury a trpí tematickou rozbíhavostí. Naznačuje však řadu otázek podstatných pro pochopení charakteru sovětské společnosti v jejím (raně) stalinistickém období. V tomto smyslu nepostrádá Voráčkova studie inspirativní význam pro zájemce o dějiny Sovětského svazu.

Také Jan Wanner se prezentoval v anotovaném sborníku dvěma statěmi. Obě směřují do oblasti sociální tvářnosti sovětské společnosti. V první z nich nalezneme cenné úvahy týkající se vývoje takzvaných středních kádrů sovětské společnosti a důsledků stalinské industrializace pro ně. Autor upozorňuje například na otázku vztahů komunistické strany v SSSR a inteligence, která určitě i do budoucna představuje důležitý badatelský úkol. Wanner naznačuje ve své studii mnohé problémy související s fungováním stranického aparátu, a zejména regionálních článků řízení. Poměrně novátorský (v našich poměrech

určitě) je jeho zájem o neruské oblasti Sovětského svazu. Zornému úhlu pohledu, analyzujícímu vztahy centra a regionů, odpovídá i druhá Wannerova stať, zaměřující se na proces kolektivizace zemědělství v Sovětském svazu a jeho následky pro postavení a úlohu aparátu VKS(b).

Tematicky má k Wannerovým statím nejblíž závažná studie Bohuslava Litery, jež analyzuje vývoj vztahů a interakcí mezi centrem a regiony v Sovětském svazu v letech 1928–1939. Autor podává obraz etapovitého vývoje, směřujícího (ne vždy přímočaře) k upevňování byrokratického centralismu. Vývoj završuje fáze „velkého teroru", který otřásl dosavadním stranickým i státním aparátem ve všech jeho složkách. Bohuslav Litera přispěl do sborníku ještě dvěma dílčími statěmi. V první z nich se zamýšlí nad dopady „velkého teroru" na sovětskou armádu a shledává, že se represe v dosavadní odborné literatuře přeceňovaly a že nevedly k nastolení nové vojenské strategie a koncepce vývoje armády. V závěrečné stručné stati Litera nastiňuje problém počtu obětí stalinského režimu, především pak „velkého teroru". Analyzuje jej na pozadí dosud vydané literatury a zamýšlí se nad využitelností nově zpřístupněných sovětských archivních pramenů. Ve 30. letech vidí velkou demografickou katastrofu, jež zjevně poznamenala další vývoj země a v mnoha aspektech byla určující.

Příspěvky respektovaného znalce dějin Sovětského svazu Michala Reimana budí u nás po své publikaci vždy zaslouženou pozornost. Jeho stať otištěná ve sborníku přináší úvahu nad samotným pojmem „velkého teroru" i nad mechanismy represí. Tato část studie myslím neposkytuje mnoho nových podnětů. Výrazně přínosnější se mi jeví druhá část studie, v níž autor analyzuje otázku, kdy a z jakých příčin došlo k zastavení „velkého teroru". Reiman klade přípravu a spuštění mechanismu zastavení teroru do druhé poloviny roku 1938, příčiny nalézá v sílící nespokojenosti stranických organizací v regionech a v postupujícím rozkladu a paralyzování řídících struktur. Ještě podstatnější vliv měl přitom podle něj vývoj v Evropě, především dramatický nástup hitlerovského Německa. V závěru se Reiman zamýšlí nad podobou Sovětského svazu po „velkém teroru". I po jeho ukončení působily psychologické změny, jež v duchovní tvářnosti sovětské společnosti zanechal. Zvláštního upozornění si snad ještě zaslouží Reimanův pokus o oddémonizování osobnosti Lavrentije Beriji a objektivní hodnocení úlohy, kterou na konci 30. let sehrál.

Domácí „historická sovětologie" nevstupuje do arény historiografie lehkým a elegantním krokem. Starší badatelé se mnohdy prapodivnými způsoby „vyrovnávají" s vlastními názory publikovanými v minulosti. U mladších musí přijít etapa postupného zrání, kterou lze u tvořivého historika přeskočit jen stěží. Je třeba se myslím obrnit trpělivostí, dát specialistům čas na postupné budování badatelských projektů, jež by nám pomohly pochopit podstatné věci o vývoji v Sovětském svazu. Sborník kolektivu autorů pod vedením Bohuslava Litery přinesl podle mého názoru cenné shrnutí dosud vydané odborné literatury, upozornění na nové archivní prameny v Rusku i mnohé metodologické podněty, jež by měly být doceněny následujícími výzkumy. Přes to, že na tvářnosti sborníku je možno vidět určitý autorský spěch a ani redakční úprava není rozhodně zcela perfektní (vyskytují se překlepy, chyby v interpunkci), je možno jej doporučit odborníkům na dějiny Sovětského svazu i šířeji všem badatelům zabývajícím se fenoménem komunismu.

Jiří Křesťan

„Nepřichází-li práce k Tobě..." / „Kommt die Arbeit nicht zu Dir..." Různé podoby nucené práce ve studiích a dokumentech / Verschiedene Formen der Zwangsarbeit in Studien und Dokumenten. Sborník příspěvků kolektivu pracovníků Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB. Praha, Česko-německý fond budoucnosti 2003, 406 s.

Problematika nucených prací a dalších druhů perzekuce i s tím spojeného odškodnění obětí této perzekuce je obsahem sborníku, na jehož zpracování se podílel kolektiv pracovníků Kanceláře pro oběti nacismu Česko-německé-

ho fondu budoucnosti spolu s absolventy historie, politologie a germanistiky Karlovy univerzity, Západočeské univerzity v Plzni a Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem. Příspěvky vycházejí ze shromážděných archivních materiálů domácí i zahraniční provenience, které bylo možno konfrontovat s osobními svědectvími a vzpomínkami, ale i s originálními doklady. Důležité je uvést, že všechny studie jsou zásluhou Andrease Webera přeloženy do němčiny.

V úvodu hodnotí význam sborníku Mečislav Borák těmito slovy: „Bývá-li spravedlnost zpodobňována jako slepá dívka, tak její sestřenka, historická spravedlnost, je obvykle i napůl němá. Tím vzácnější bývají chvíle, kdy promluví. Jednou ze šťastných výjimek je tento sborník prací, které vznikly při zpracovávání databáze obětí nucené práce. (...) Lze si jen přát, aby tento zasvěcený pohled do temných zákoutí nedávné historie nezůstal osamocen, neboť bohatství získané dokumentace přímo vybízí k dalším takovým krokům. Je to důležité nejen pro uctění a zachování památky obětí, ale i pro tolik potřebné poučení generací jejich potomků." (s. 6)

První příspěvek na téma „Nucená práce v nacionálním socialismu" je od Tomáše Jelínka. Nejprve se zabývá vymezením pojmu nucené práce a klasifikací nejdůležitějších skupin nuceně nasazených, v celkových souvislostech nastiňuje vývoj nasazení zahraničních dělníků v rámci německého průmyslu a zamýšlí se nad odpovědností za nucenou práci. Poté přechází k nuceně nasazeným z území protektorátu. Sleduje předpisy a vyhlášky, postup při nasazování na práci do Německa i životní a pracovní podmínky nasazených. Snaží se také dopátrat celkového počtu nasazených Čechů a odhaduje, že se pohyboval v rozmezí 400–450 tisíc osob. „Ubytovací tábory pro nuceně nasazené na území protektorátu" je název příspěvku Petra Kaňáka. Autor popisuje životní podmínky mladých lidí z protektorátu, kteří byli přikázáni na práci ve prospěch nacistického režimu, vzhledem k vývoji na frontách však zůstali pracovat ve své vlasti. Zaměřil se přitom na jejich pobyt v „lágrech" a hromadných ubytovnách, kde naštěstí strávili krátký čas. Kaňák při zpracování článku vycházel především ze svědectví nuceně nasazených, která obohatil o svůj vlastní archivní výzkum. Alena Krausová ve stati „Totální nasazení civilních polských pracovníků ve vládním obvodu Ústí nad Labem, resp. v zemském okrese Jablonné v Podještědí" líčí drastické pracovní a životní podmínky polských dělníků. Všímá si rovněž perzekučních nařízení, která ještě více zhoršovala jejich postavení. Získané informace z archivních fondů opět doplňují svědectví některých nasazených. Článek Františka Vaška (politického vězně v době nacismu) s názvem „Postavení českých internovaných ve věznicích a káznicích během nacistické okupace" rozebírá podmínky věznění a otrockých prací českých vězňů v těchto zařízeních. Dokazuje přitom, že všude zde panovaly přibližně stejně kruté a nelidské podmínky, které nepřipouštěly ani sebemenší možnost ochrany vězňů či lepšího zacházení ze strany dozorců. Detailně se pak autor rozepisuje o situaci v policejní věznici řídící úřadovny gestapa v Brně – v Kounicových kolejích. Stejné téma zachycuje i článek „Životní podmínky v nacistických věznicích na českém území" Pavly Plaché a Věry Zemanové, který na základě vzpomínek pamětníků podává stručný přehled o poměrech ve vybraných věznicích na území protektorátu (Mírov, Petschkův palác a Pankrác v Praze, Ostrava a Jihlava). Šárka Jarská si v příspěvku „Život českých vězňů v nacistických internačních zařízeních na území dnešního Rakouska" všímá životních a pracovních podmínek v pracovně-výchovných táborech, které se svým režimem podobaly koncentračním táborům, a srovnává je s podmínkami vězňů ze západní Evropy. Studii doplňují svědectví bývalých vězňů z táborů Schörgenhub a Reichenau. Stať Lucie Vondruškové „Životní a pracovní podmínky v pracovně-výchovných táborech pro ženy" přibližuje poměry v jediném ženském táboře tohoto typu na území Protektorátu Čechy a Morava v Plzni-Karlově (celkem táborem prošlo šest tisíc žen). Pro srovnání jsou připojeny vzpomínky žen umístěných v podobných zařízeních na území třetí říše (Spergau, Berg am Laim, Schwetig a Wattenstedt).

Věra Zemanová a Pavla Plachá v jejich druhém příspěvku „Tábory pro tzv. židovské míšence a nežidovské partnery ze smíšených manželství na českém území v době 2. světové války" podávají stručný přehled o táborech v Oslavanech u Brna, Postoloprtech, Bystřici u Benešova, Živohošti, Kalku na Chomutovsku, Načetíně a v Praze-Hagiboru. Jana Havlíková a Martin Hořák nazvali svůj příspěvek „Pronásledování nezletilých dětí českých obětí a odpůrců nacismu v letech 1939–1945" a popisují v něm zvláště bolestnou kapitolu německé okupace – perzekuci, internaci a snahy o germanizaci dětí českých obětí ze strany okupačních orgánů.

Mimořádně zajímavý je článek „Průběh a charakter rekvizice českých zvonů za druhé světové války" Radka Lungeho, který sice přímo nesouvisí s tematikou nucené práce, ukazuje však z neobvyklé stránky na rozsah německého hospodářského vykořisťování na území protektorátu. Autor sleduje mechanismy, které zajišťovaly rekvizici zvonů a jejich odvoz jako vítané suroviny pro válečný průmysl do Německa, a na základě archivního výzkumu pak dokazuje podíl dvou německých firem, které sídlily v Hamburku (Zinnwerke Wilhelmsburg a Norddeutsche Affinerie), na zničení více než dvou třetin zabavených zvonů z území protektorátu a okupovaného pohraničí. Na závěr konstatuje, že pro potřeby německých podniků bylo použito 13–14 tisíc zvonů z českých kostelů, kaplí a zvoniček.

Důležitou součástí sborníku je obrazová příloha (fotografie, legitimace, pracovní knížky, korespondence atd.) a výběr nejzajímavějších archivních dokumentů, které se tematicky vztahují k jednotlivým statím. Lze jen ocenit pečlivý výběr, který ukazuje co nejširší vzorek dokumentů a osobních předmětů z provenience archivu Kanceláře pro oběti nacismu ČNFB.

Pracovníkům kanceláře se podařilo vydat velmi zajímavou, vědecky fundovanou a v mnohém objevnou publikaci. Neodpustím si však jednu výtku na jejich adresu: knížka je totiž neprodejná, což je jistě na škodu celé věci a nepřímo tak popírá slova Mečislava Boráka o nutnosti poučit mladou generaci, aby se i ona seznámila s jednou z temných stránek naší nedávné historie. Výsledky několikaletého bádání tak neproniknou na širší veřejnost (což snad bylo cílem autorského kolektivu), ale jen k úzkému okruhu odborníků.

Radek Slabotinský

PEŠEK, Jan – BARNOVSKÝ, Michal: *V zovretí normalizácie: Cirkvi na Slovensku 1969–1989*. Bratislava, Veda 2004, 230 s.

Jan Pešek a Michal Barnovský dokázali jako autorská dvojice dotáhnout téma vztahu komunistického režimu a církví na Slovensku do vítězného konce. Přestože pravděpodobně při své první práci o letech 1948–1953 nepředpokládali takové vyústění výzkumu, vytrvalost, s níž procházeli archivy, jim umožnila vytvořit ojedinělou práci, která například pro české prostředí nemá obdobu, a o to více si zaslouží pozornosti. A byť teoreticky nepřekračují rámec slovenského vývoje, výsledek výzkumu federálních archivů (zvláště fondů pražského Národního archivu) dává práci pochopitelně širší dosah.

Struktura a pojetí knihy jsou v podstatě identické s dřívějšími jejich pracemi, autoři se soustředili především na důkladný popis fungování mocenského aparátu ve vztahu k církvím a paralelně i vnitřního vývoje jednotlivých významnějších denominací (sledovaného ovšem víceméně z pohledu relace státu a církve). Je pochopitelné, že vzhledem k nižšímu stupni zpracování „normalizačního" vývoje i obtížím spojeným s přístupem k archivním materiálům nemůže jít o zcela vyčerpávající popis, který byl v podstatě možný pro počáteční období komunistického režimu (koneckonců jestliže první kniha popisuje „pouhých" pět let a poslední díl dvacetiletí, jisté disproporce jsou zjevné), nicméně celkový obraz postavený na solidním výzkumu kniha podává. Případný další badatel má nyní před sebou přehledné kontury vztahů a vývoje, kde sice nescházejí bílá místa, ta se však mohou brát právě jako výzva.

Šest velkých kapitol knihy střídá chronologický a tematický výklad. Začíná náčrtem dění

v církvích za „pražského jara", kde se víceméně shrnují podstatné znalosti publikované v předchozím svazku. Popis „normalizačního" období zahajuje přehled režimních opatření k likvidaci svobodnějšího prostoru pro život církví, jenž byl výsledkem liberálnější politiky reformního vedení KSČ. Následující kapitoly se tematicky věnují římskokatolické, pravoslavné a řeckokatolické církvi a nakonec protestantským konfesím, vždy v celém dvacetiletém vývoji. Celkem shodně ukazují na trend, který charakterizuje tehdejší vývoj vztahů moci a církví – od tvrdého a celkem úspěšného útlaku církví, které byly opět vytěsněny z veřejného prostoru, k opětovnému vynoření „náboženské otázky" v 80. letech. Přestože šlo primárně o spory s většinovou římskokatolickou církví, větší ochota k odporu vůči státnímu omezování se nakonec projevovala ve všech církvích. Jak autoři oprávněně konstatují, ani v této oblasti režim nejevil výraznější snahu přehodnotit svou politiku a utlumit napětí vstřícnějším přístupem.

Peškova a Barnovského práce (doplněná tabulkami mapujícími vývoj religiozity apod.) je nepochybně také přínosem pro zkoumání fenoménu „normalizace". Přesto je však třeba upozornit na limity jejich přístupu, které bude třeba v dalším výzkumu překonat. Důkladnou znalost státních archivních materiálů nedoplňuje v práci pokus o hlubší reflexi této historie z pohledu církví, zvláště těch jejich vyznavačů, kteří „normalizačnímu" režimu vzdorovali. Přinejmenším historie „tajné církve" na Slovensku a její aktivity by si zasloužily větší pozornost, aby výsledný obraz působil komplexněji.

Jaroslav Cuhra

RECHCÍGL, Miloslav (ed.): *Czech and Slovak American Archival Materials and their Preservation Proceedings of the Working Conference, held at the Czech and Slovak Embassies in Washington, DC on November 22–23, 2003.* Praha, Prague Edition 2004, 166 s.

Koncem roku 2003 se konala ve Washingtonu pracovní konference o českých a slovenských archivních materiálech ve Spojených státech amerických a o jejich uchování. Jednalo se o jedinečný počin, který se uskutečnil především zásluhou Miloslava Rechcígla, předsedy Československé společnosti pro vědy a umění. Konference se konala pod záštitou Komise Spojených států pro uchování amerického zahraničního dědictví (*US Commission for the Preservation of America's Heritage Abroad*) a za pomoci velvyslanectví České a Slovenské republiky, na jejichž půdě se konference uskutečnila. Setkání se zúčastnilo na sedmdesát zástupců špičkových archivů, knihoven, muzeí, výzkumných center a jiných institucí, které spravují archiválie amerických Čechů a Slováků nebo dokumenty vztahující se k České a Slovenské republice v USA a Kanadě. Česká strana byla zastoupena představiteli českých archivů, archivní správy ministerstva vnitra, ministerstva zahraničí, českých historických pracovišť a institucí, o poznání slabší byla účast archivářů a historiků ze slovenské strany. Účastníky pozdravili oba velvyslanci Martin Palouš a Rastislav Kačer, nechyběla ani senátorka Jaroslava Moserová.

Sborník shrnuje příspěvky přednesené na konferenci i texty referátů, které nezazněly, doporučení z ní vzešlá, závěrečnou rezoluci, a navíc kontakty na aktivní účastníky konference, to vše doplněné o úvodní a závěrečné slovo editora. Úvodní část sborníku obsahuje mimo uvítacích proslovů velvyslanců zahajovací slovo organizátora konference Miloslava Rechcígla, který nastínil smysl a účel setkání, a Warrena L. Millera, předsedy instituce, jež převzala záštitu nad konferencí.

První blok sestává z příspěvků zástupců amerických federálních institucí, kteří podali základní informace o svých působištích, o archiváliích v nich uložených a možnostech jejich získávání. Amy Schmidtová představila archiválie vztahující se k Československu za období druhé světové války uložené v Národním archivu ve Washingtonu, Helen Fedorová přiblížila osobní fondy amerických Čechů a Slováků uložené v Kongresové knihovně, Henry D. Mayer a Radu Ioanid informovali o činnosti Archivu muzea Památníku holokaustu Spojených států a o jeho spolupráci

s Českou a Slovenskou republikou. V druhém oddílu, věnovaném archivním fondům v České a Slovenské republice, nalezneme příspěvek Lenky Linhartové z odboru archivní správy Ministerstva vnitra ČR o archivním systému u nás, se zvláštním zaměřením na genealogické rešerše. Jiří Křesťan informoval o fondech a sbírkách týkajících se zahraničních Čechů v Národním (bývalém Státním ústředním) archivu v Praze a o jeho současné i budoucí spolupráci se zahraničními Čechy. Josef Sádloň z odboru archivu, dokumentace a správy registratury Ministerstva zahraničních věcí SR podal přehled o archivních fondech na Slovensku týkajících se slovenské emigrace a amerických Slováků. Činnost Výzkumného a dokumentačního centra pro studium československého exilu a emigrace při Palackého univerzitě v Olomouci nastínil ve svém příspěvku Karel Konečný.

Další okruh článků je věnován státním i soukromým institucím ve Spojených státech. Českou a slovenskou sbírku v Newyorské veřejné knihovně přiblížil Wojciech Siemaszkiewicz, David Muhlena pohovořil o sbírkách a historii Národního českého a slovenského muzea a knihovny v Iowě. O rozsahem nevelkých, ale zajímavých archivních fondech vztahujících se k českým a slovenským Židům, jež jsou uloženy v Ústavu Leo Baecka, podal informaci Frank Mecklenburg. Početnou skupinu tvoří příspěvky zástupců institucí působících na půdě amerických univerzit. Zajímavou myšlenku zpřístupnit české a slovenské archivní sbírky z Hooverova institutu při Stanfordské univerzitě na webových stránkách nastínila Blanka Pasternaková. České a slovenské sbírky představili dále Daniel Nečas z Výzkumného centra dějin imigrace při Univerzitě v Minnesotě, Katherine L. Walterová z Lincolnovy univerzitní knihovny v Nebrasce, David Chroust z Texaské univerzity a June Pachuta Ferris z knihovny Chicagské univerzity.

Práce s českými a slovenskými archivními fondy z pohledu historiků je tématem následujících příspěvků: Milan Hauner se zamýšlí, jak mohou americké archivy pomoci při rekonstrukci pamětí prezidenta Beneše; o tom, kde hledat slovenské archivy v USA a Kanadě, hovoří M. Mark Stolarik; o osobním archivu svého otce informuje Juraj L. J. Slavik a se základními prameny pro studium československo-amerických vztahů seznamuje Slavomír Michálek. Řadu zajímavých informací najdeme také mezi dalšími příspěvky. Zdeněk Lyčka z odboru kulturních a krajanských vztahů Ministerstva zahraničních věcí ČR představil kromě svého působiště také činnost a sbírky Náprstkova muzea a Literárního archivu Památníku národního písemnictví, jejichž zástupci se nemohli setkání zúčastnit. Tomáš Kryl krátce informoval o archivu českého ministerstva zahraničí, Michal Ďurovič seznámil pak s péčí o archiválie v Národním archivu v Praze. Poměrně podrobný rozbor pramenů k historii a současnému životu Slováků v Americe provedla Ľubica Bartalská. Senátorka Jaroslava Moserová zdůraznila důležitost zachování ústního svědectví a informovala o projektu sbírky dokumentace absurdit z dob totality. V rezoluci přijaté účastníky na závěr konference se hovoří o významu archiválií týkajících se Čechů a Slováků v Americe a o snaze uchovat je pro budoucí generace. Účastníci se vyslovili pro spolupráci mezi archivy, knihovnami a mnoha jinými soukromými i státními institucemi na obou stranách Atlantiku a doporučili vytvoření informačního systému, který by sloužil zainteresované veřejnosti ke zjištění, které archiválie jsou dostupné a jak fungují instituce, jež je spravují. Podněty z konference se bude do budoucna zabývat Konsorcium pro české a slovenské archivy v Americe.

Sborník představuje cenný zdroj informací o českých a slovenských archivních fondech a sbírkách v držení amerických archivů, knihoven, muzeí, univerzit, krajanských sdružení a jiných soukromých či státem financovaných institucí stejně jako o fondech a sbírkách vztahujících se k americkým Čechům a Slovákům, které jsou uloženy v České a Slovenské republice.

Zora Machková

Ročenka Československého dokumentačního střediska 2003. Praha, Československé dokumentační středisko, o. p. s. 2004, 248 s.

Jak již rozsah anotované publikace naznačuje, čtenář v ní objeví více, než bývá zvyklý nacházet v ročenkách různých kulturních, historických a archivních institucí. Vedle výroční zprávy obecně prospěšné společnosti Československé dokumentační středisko za rok 2002, základní charakteristiky střediska i jeho současných projektů (včetně informace o jeho tuzemských a zahraničních spolupracovnících) a zprávy o slavnostním večeru, konaném 13. října 2003, během nějž byl předán knižní a archivní fond ČSDS Národnímu muzeu v Praze (zaznamenejme prosím tento důležitý fakt!), byly umístěny na stránky *Ročenky ČSDS* retrospektivní materiály shrnující činnost střediska v exilu (oficiálně bylo ustaveno v roce 1986; vydavatelé přetiskli starší studii H. Gordona Skillinga, která zahrnula i prehistorii střediska), Nadace ČSDS (1995–1998) a konečně obecně prospěšné společnosti ČSDS za léta 1999–2001. Přechod ČSDS pod ochranná křídla Národního muzea v Praze, ilustrující mimoděk nelehký úděl soukromých knihoven a archivů v naší zemi, znamená novou etapu v nedlouhých dějinách střediska. Oběma institucím lze popřát, aby jejich vzájemná součinnost přinesla užitek při mapování pramenné základny a při výzkumu českého a československého exilu. Toto téma si nesporně zaslouží maximální koncentraci sil. Vůči zahraničním Čechům máme stále velký dluh, který bude možno v budoucnu jen zvolna redukovat usilovnou prací. Vedoucí představitel ČSDS Vilém Prečan pro mě zůstává jedním ze vzorů takové cílevědomé, namnoze skryté, leč o to efektivnější práce.

Dostáváme se k tomu, co je v ročence jaksi „navíc" oproti zdejším zvyklostem. Řekněme hned, že se jedná o materiály, které by se směle mohly ocitnout na stránkách kteréhokoli renomovaného historického časopisu. To platí koneckonců i o *Soudobých dějinách*, které dlouhodobě zápolí s nedostatkem kvalitních textů. Úvahu na téma „tříštění sil" ovšem rozvíjet nechci a nebudu. Abychom byli přesní: jeden z příspěvků (polemická recenze Karla Hrubého o Lužově knize o exilové sociální demokracii) se souhlasem autora a ČSDS v *Soudobých dějinách* paralelně vyšel (č. 1–2/2004). Souběžné vydávání materiálů v obou periodikách by ovšem určitě nebylo optimální a perspektivní cestou...

Kromě již zmíněné Hrubého úvahy nad Lužovou knihou, jež spíše znovu reprodukuje chronické problémy, které se odehrávaly dlouhodobě v exilové Československé sociální demokracii (pochopení těchto problémů je ovšem potřebné – sám jsem redakci *Soudobých dějin* doporučoval, aby Karel Hrubý měl možnost se ke knize vyjádřit; odkazuji pro úplnost na svou recenzi Lužovy publikace v *Českém časopise historickém*, roč. 100, č. 3/2002, s. 690 n.), obsahuje materiálová část *Ročenky ČSDS* vzorně vypravené edice, které zajisté potěší všechny zájemce o dějiny československého exilu po roce 1948. Myslím si, že postačí suchý přehled jednotlivých titulů: korespondence Jindřicha Chalupeckého s Janem Vladislavem z let 1985–1990, korespondence nakladatelství Index se Zdenou a Josefem Škvoreckými z let 1971–1987 (1996), vzpomínky Boba J. Moravce o nelehkých počátcích exilu v Kanadě na přelomu 40. a 50. let, vzpomínky Larisy a Františka Silnických na činnost v exilu po roce 1968 (zejména na vydávání ruskojazyčného časopisu *Problémy východní Evropy*). Následuje zpráva Pavla Tigrida o situaci československých uprchlíků v táborech v Německu, Rakousku a Itálii z ledna 1949 a výzva Karla Bartoška z května 1969 „Nesmíme mlčet" (pro čtenáře *Soudobých dějin* připojím informaci, že archivy Pavla Tigrida i Karla Bartoška budou trvale uloženy v Národním – donedávna Státním ústředním – archivu v Praze). Ediční tituly doplňuje zajímavá úvaha Lubomíra Tyllnera o úloze hudby a písně při rozkladu komunistického režimu a „sametové revoluci".

Popřál-li jsem Československému dokumentačnímu středisku mnoho zdaru v jeho práci v nových podmínkách a ocenil-li jsem s respektem úroveň *Ročenky ČSDS*, postavím nad její další perspektivou maličký otazník. Je možné, že se tímto způsobem objeví a bude

etablovat nová publikační platforma pro zájemce o dějiny československého exilu. Za současné situace, kdy obor soudobých dějin stále ještě bojuje o své místo, nejsem si ovšem zcela jist, že je to krok, který situaci v oboru jednoznačně prospěje. Je mi přitom jasné, že sebesofistikovanější úvaha tváří v tvář nezměrné vůli duchovního vůdce ČSDS Viléma Prečana neznamená nic. Především jemu a jeho práci patří mé uznání a upřímné přání zdaru a úspěchu, ať již se rozhodne jakkoli. Usmyslí-li si Vilém Prečan, že melouny porostou na dubu, určitě se to stane. A vemte na to jed, že budou sladké...

Jiří Křesťan

RUCHNIEWICZ, Krzysztow (ed.): *Powstanie czerwcowe w NRD w 1953 roku na tle innych wystąpień antykomunistycznych w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego 2003, 197 s.

Publikace přináší třináct příspěvků z vratislavské konference, kterou 21. a 22. června 2003 uspořádala místní katedra historie v Centru německých a evropských studií Willyho Brandta u příležitosti 50. výročí protirežimních bouří v NDR. V předmluvě ředitel pořádající instituce Krzysztof Ruchniewicz přibližuje interpretační proměny vzpomenutých událostí ve východoněmecké propagandě. Vstoupily do ní záhy pod kryptonymem „Den X", který měl zejména východoněmecké veřejnosti připomínat, že červnové povstání údajně nemělo živelný charakter, ale bylo „ve skutečnosti" připraveno ve Spolkové republice revanšistickými silami. Teprve v 90. letech němečtí historici zjistili, že se různé projevy odporu vyskytly v několika stovkách měst, nejvíce v Berlíně, Halle, Magdeburgu a Lipsku. Archivní výzkum ukázal, že se protirežimních bouří zúčastnilo až jeden a půl milionu osob.

Vlastní sborník je rozdělen do tří tematických částí. Vratislavský historik Łukasz Kamiński se v úvodní teoretické studii věnuje vymezení termínů „opozice" a „odpor" proti komunistickému režimu a rozdílným přístupům k tomuto tématu v německé, české a polské historiografii. Podle jeho názoru českému výzkumu chybí ve srovnání s německou a polskou tradicí „širší metodologická reflexe"; používaný termín „třetí odboj" na jedné straně dokládá anachronické pojetí a ztěžuje komparaci, na druhou stranu umožňuje vyhraněný přístup z perspektivy antikomunistického odporu, například činnosti skupin a osob v exilu (s. 14). Tématem druhé skupiny textů jsou ohlasy a reflexe červnové revolty v různých státech na obou stranách „železné opony" (v SRN – Marcin Lipiński; USA – Jakub Tyszkiewicz; Polsku – Andrzej Małkiewicz, Krzysztof Ruchniewicz; Československu – Paweł Jaworski). Většina příspěvků vychází z publikované literatury. Jednou z výjimek je studie posledně jmenovaného historika, jehož téma je pro českého čtenáře bezpochyby velmi zajímavé. Jaworski využil vedle doposud nepříliš početné české a zahraniční odborné literatury také dosud nevytěžené dokumenty z pražských archivů. Ohlas východoněmeckých protirežimních bouří nebyl v Československu podle jeho závěru příliš viditelný. Výrazně k tomu přispěla skutečnost, že zde k masovým projevům nespokojenosti došlo již o dva týdny dříve, v souvislosti s provedenou měnovou reformou, která většinu občanů připravila o úspory. Na konci května 1953 byla v řadě továren spontánně přerušena práce a v mnoha městech se uskutečnily pouliční demonstrace. V Plzni obyvatelé dokonce ovládli na krátký čas město, živelná revolta byla násilně potlačena teprve po nasazení armády, pohraničních jednotek a Lidových milicí. Je sympatické, že se vratislavský historik ovšem nespokojil s konstatováním, že po pacifikaci nespokojenosti s měnovou reformou neměly východoněmecké bouře mezi československým obyvatelstvem žádný ohlas. Na základě hlášení krajských správ StB se pokusil interpretovat některé spontánní projevy solidarity s východoněmeckými demonstranty (protirežimní hesla na zdech, letáky a odsouzení zásahů v soukromých dopisech). Připomněl také svéráznou reflexi, kterou představovaly dobové fámy, často velmi kuriózního charakteru.

Obdobně jako v každém krizovém období vzrostl také počet posluchačů západních rozhlasových stanic. O východoněmecké krizi se podle dochovaných dokumentů velmi živě zajímali zejména mladí příslušníci německé menšiny, kteří nebyli po druhé světové válce odsunuti z Československa. V jednom z hlášení StB byl například zaznamenán neúspěšný pokus o uskutečnění demonstrace v Chebu 18. června 1953 (s. 107). Podle tajného *Informačního bulletinu* pro členy ÚV KSČ, kde byly v srpnu 1953 zhodnoceny reakce domácích obyvatel na východoněmecké povstání, získaly události v sousedním státě sympatie také u části rolníků, kteří po smrti Stalina a Gottwalda očekávali uvolnění poměrů a vytvoření lepších podmínek pro soukromé hospodaření. Polský historik na závěr připomněl dobovou interpretaci Ferdinanda Peroutky, který již 5. srpna 1953 ve vysílání Rádia Svobodná Evropa označil plzeňské a berlínské „dělnické demonstrace" za přelomový okamžik v dějinách sovětského bloku – proti komunistickým režimům v obou zemích se poprvé masově postavila společenská vrstva, která měla být podle ideologických proklamací jeho hlavní oporou.

Třetí část sborníku je věnována především srovnávání masových protirežimních vystoupení v sovětském bloku a způsobům jejich násilného potlačování (vzpoury a stávky v sovětských koncentračních táborech po smrti Stalina – Grzegorz Hryciuk; účast sovětské armády na násilném řešení krizí komunistických režimů v NDR, Maďarsku a Polsku – Paweł Piotrowski; vliv potenciálního sovětského zásahu na chování polských intelektuálů v letech 1968–1980 – Andrzej Krajewski). Poslední dvě studie se zabývají proměnami legitimity NDR a jejich různými interpretacemi v současné německé historiografii (Kazimierz Wóycicki; Christian Lotz – jeho text je jako jediný publikován v němčině).

Petr Blažek

SZYMECZEK, Józef (ed.): *Stát, církev a národ v československé části Těšínského Slezska (1945–1953)*. (Bibliotheca Tessinensis, II. Seria Bohemica, sv. 1.) Český Těšín, Kongres Poláků v ČR – Dokumentační centrum 2004, 255 s.

Edice dokumentů, kterou připravil Józef Szymeczek, je prvním českým svazkem nově založené ediční řady Bibliotheca Tessinensis, vytvořené společně s Poláky (a Čechy) na obou stranách hranic rozdělujících Těšínské Slezsko. Klade si za cíl (v české a polské řadě) přinášet prameny vztahující se k minulosti regionu od středověku po současnost a zprostředkovat je historikům v jiných zemích.

Zahajovací český svazek projektu je bezesporu příkladem kvalitně zpracované edice, což se nevztahuje jen na obsah, ale i na všechny průvodní náležitosti (cizojazyčná resumé, rejstřík apod.) i pěkné grafické zpracování. Více než padesáti dokumentům předchází důkladná předmluva z pera Józefa Szymeczka, která není jen interpretací přetištěných dokumentů, ale potřebným uvedením do problematiky náboženského vývoje a rozčlenění Těšínského Slezska, kde konfese a národnost nebyly jen soukromou věcí, ale i navýsost politickou skutečností. Szymeczek se celkem oprávněně soustřeďuje hlavně na vývoj evangelických sborů (německých, polských a českých), víceméně usilujících o národnostní homogenitu, a po krátkém exkurzu do dějů druhé světové války ukazuje peripetie polsko-českých vztahů v poválečném období, tak náchylném k radikálním řešením. Zvláště popis animozit mezi Českobratrskou církví evangelickou a místními tradičními sbory augšpurského vyznání, kde do hry vstupovaly národní, kulturní i věroučné prvky a odrážely se například i v politické orientaci účastníků sporu, hledajících mocenské zaštítění, je velice zajímavý. Významu těchto sporů odpovídá i výběr dokumentů, které se ve své většině týkají období do roku 1948 a koncentrují se kolem nich. Nicméně ostatní denominace editor zcela neopomíjí a pro poúnorové období si všímá mocenských zásahů v celém náboženském spektru; zajímavé jsou zvláště zprávy církevních tajemníků o situaci v regionu. Ať už se bude snaha o udržení edice vyvíjet jakkoliv, začátek byl rozhodně úspěšný.

Jaroslav Cuhra

VAŠKO, Václav: *Dům na skále*, díl 1: *Církev zkoušená: 1945 – začátek 1950.* Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2004, 255 s. + 9 s. fotografií, poznámkový aparát, jmenný rejstřík, seznam zkratek, bibliografie a orientační chronologie.

Publicista Václav Vaško se moderními církevními dějinami zabýval již před rokem 1989, kdy začal práci na knize *Neumlčená*, mapující dějiny katolické církve do začátku 50. let. V uplynulých letech jednak připravil několik dílčích prací z dob komunistického režimu, jednak shromažďoval materiál k anotované knize. Jde o první díl trilogie, která má zachytit ve dvacetiletí 1948–1968 různé podoby života katolické církve. Paradoxně tak navenek tento díl kopíruje záběr *Neumlčené*, přesto však jde, jak autor zdůrazňuje, o jinou, spíše doplňující, práci.

Václav Vaško využil volnějšího přístupu k pramenům, aby nově nastínil téma, jež má v české i slovenské historiografii poměrně značnou popularitu. Těžko tak mohl přijít s převratnými objevy či zcela novými interpretacemi. Naopak, celkem zřetelně se ztotožňuje s „kanonizovaným" výkladem, který sleduje pokusy o jednání mezi novým poúnorovým režimem a katolickou církví, ukazuje zákulisí komunistické politiky a vrcholí ukončením jednání a konfliktem kolem režimní „Katolické akce". Vaško však má nezanedbatelnou výhodu v důkladné znalosti církevního prostředí, řadu protagonistů osobně poznal (buď tehdy nebo ve vězeních) a nebojí se vyjadřovat celkem bez obalu své mínění (byť jeho zakotvení v katolické církvi textem otevřeně prostupuje). Knížka tak neztrácí tempo, a to zvláště v některých pasážích (například v exkurzu do procesu s bývalým prezidentem samostatného slovenského státu knězem Jozefem Tisem). Kromě popisu vztahu mezi režimem a církví sleduje Vaško i různé aspekty poúnorové každodennosti; soustřeďuje se zvláště na první represivní opatření vůči duchovním i laikům, a právě v tomto směru lze předpokládat i v dalším díle řadu hodnotných poznatků.

Byť se autor nevyhnul některým drobným nepřesnostem, případně rezignoval na některá zajímavá témata (zvláště na úlohu internunciatury Svatého stolce a její vliv na postoje českého a slovenského episkopátu), přínos knihy (i jako základu pro další díly) je nesporný. Z čistě profesionálního hlediska však nejistotu vzbuzuje podoba citací některých archivních dokumentů, kde není zřejmé, zda s nimi autor skutečně pracoval nebo zda jen odkazuje na publikace, z nichž čerpá – paralelně totiž cituje archivní jednotky i knihy, kde byl dotyčný dokument otištěn. To však nic nemění na obdivu k pozoruhodném výkonu více než osmdesátiletého „kronikáře katolické církve v Československu".

Jaroslav Cuhra

VLČEK, Vojtěch: *Perzekuce mužských řádů a kongregací komunistickým režimem 1948–1964.* Olomouc, Matice cyrilometodějská 2004, 597 s., anglické a německé resumé, fotografie.

Obsáhlá práce Vojtěcha Vlčka, postavená na obdivuhodně důkladném výzkumu, je prvním a nepochybně úspěšným pokusem o zmapování jedné z kapitol perzekuce katolické církve v prvním dvacetiletí komunistické vlády. Svým důrazem na kontinuitu represivních opatření až do první poloviny 60. let přesvědčivě ukazuje odvrácenou tvář „tání", kde často vzývaná „zlatá šedesátá" mají v československém prostředí i své temné stíny. Přestože v tomto směru není Vlček jediným, kdo na ně upozorňuje, doložil je skutečně vyčerpávajícím způsobem.

Po krátkých úvodních textech o předúnorových poměrech a shrnutí vývoje vztahu státu a církve po komunistickém převratu přechází k vlastnímu tématu, které neomezuje jen na politické procesy. Zabývá se důkladně známou „akcí K" z roku 1950, při které byly násilně zrušeny mužské řády a kongregace, ukazuje každodennost internovaných (z nichž část byla v internaci držena až do začátku 60. let), pozornost věnuje i méně známým skutečnostem, jako byly útěky a život v ilegalitě. Jádrem

práce je pak chronologický přehled všech řádových procesů, ke kterým se mu podařilo dohledat relevantní informace, rozdělený podle jednotlivých řádů a kongregací. Celkem shromáždil poznatky ke 174 (jinde 175) procesům, v nichž bylo v letech 1948–1964 odsouzeno 361 řeholníků a řádových postulantů. Většina těchto procesů se přitom konala až po roce 1955, největší z nich (odsouzeno naráz šestnáct jezuitů) v roce 1960. Vlček připojuje seznamy vězněných a také internovaných v Želivě, tabulky a grafy.

Není pochyb o tom, že takováto práce bude ještě po léta jednou z nejužitečnějších příruček pro zorientování v tématu perzekuce, a to nejen katolické církve, protože se o komunistickém režimu takto dozvídáme více než jen to, že odsuzoval řeholníky. Jistý otazník vyvolává jen závěrečná část – pokus o přehled represí katolické církve v celém bývalém východním bloku, který přece jen zůstává v některých směrech na povrchu. Kromě toho samostatná pasáž o Slovensku by si snad zasloužila připojení k hlavnímu textu, který nakonec přece jen místy respektuje existenci Československa. Tyto drobné výhrady však rozhodně nic nemění na hlubokém uznání kvality tohoto díla.

Jaroslav Cuhra

Summaries

Articles

Past and Present, Memory and History

Françoise Mayer and Zdeněk Vašíček

Although contemporary history has always been part of historiography, with the ascent of philological-historical criticism it long found itself on the margins of historians' appreciation and interest. In the twentieth century, however, contemporary history became an increasingly strong field, gradually equipped with the necessary methods and theories. It is not by chance that this process occurred while historiography as a whole was undergoing a thorough change and was seeking new approaches and orientations. It is even fair to say that both movements actually constitute a single movement, in which a new basic paradigm of history is slowly emerging (although it has not yet been properly considered) – simply because we are beginning to see its prerequisites in an entirely new light, such as the ideas of the past, present, and memory. Historians had – to some extent or other – previously realized the conditionality of understanding the past by means of the present. (Burckhardt, for example, claimed that history depends on what in the past is essential to our present.) It is, however, only with the newly conceived history of the present and its results to date that this relationship can be understood more complexly.

The current article attempts to provide an outline for considering these relations. In doing so it considers the horizontal axis: the present – the past – memory – history (the subject, sources, framework, the produced results) – the history of the present. The vertical axis in this consideration is then formed by the common opposition to all the links: they are, among other things, change and structure, diachrony and synchrony, isophenomenology and isochronology, major and minor history, and the relationship between the scope of the field of vision and its magnification. In the space delimited by these axes the authors have tried, as concisely as possible, to capture the essence of contemporary discussion about the basic problems of historiography in general. The article concludes with a summary of contemporary history in various countries.

Historicism and Cultural Pessimism: The Nineteenth-century Idea of Progress Reconsidered

Bedřich Loewenstein

This essay is a chapter from a forthcoming work on the history of the idea of progress in European thought. In it the author considers the relativization of the concept of progress in historicism, as it crystallized in the works of the historian Leopold von Ranke and the philosopher Johann G. Droysen. This movement was intensified in the work of the Swiss historian Jacob Burckhardt in the subjectivization of historical criteria, the idea of the historicity of cultures substituting for universal history permeated with meaning, and in ascribing the leading principle in history to will instead of reason. Before Burckhardt the prospects of decadence had already emerged, materializing in the terrifying vision of the ascent of the barbarian masses, wars, and the totalitarian state. Friedrich Nietzsche then became the true prophet of decadence, scorning the 'weakling's doctrines of optimism', and in his diagnoses of the times undermines the pillars of Modernism, including historicism, to allow the strong individual to stand with his radical value system above the plebeian masses. An important part of his radically critical thinking consists in the attempt to use the Classical model of 'eternal recurrence of the same' in order to dislodge the Judeo-Christian idea of progress. An attempt, typical of the late nineteenth century, to find a counterweight to the spiritual depletion of civilization was articulated in the 'philosophy of life' and Wilhelm Dilthey and others prescribed empathy and the mutual experience of the historical objectivization of life to understand the unique as the only meaningful aim of the humanities. The author concludes with a consideration of the purpose of the revolution of historicism and its connection with the idea of decline.

The Arrival of Foucault in Bohemia: The 'Archaeological' and 'Genealogical' Methods from the Perspective of an Historian

Jiří Suk

The article seeks to characterize the 'archaeological' and 'genealogical' methods, as discussed and practised by the French thinker Michel Foucault in his renowned works from the 1960s and 1970s. It considers Foucault's treatment of history, from the early attempt to identify within it the 'other' (hidden) history, which was not written by sovereign Reason (*Histoire de la folie à l'âge classique* [1961 and 1972]). He tries to understand and define 'archaeological' as a method of revealing the discursive structures and epistemes of contemporaneous knowledge beginning with the era of the Enlightenment (*Les Mots et les choses* [1966] and *l'Archéologie du savoir* [1969]); and eventually also the 'genealogical' as a means of analysing knowledge and power (*Surveiller et punir* [1975]). Apart from the chief works named here, the article also considers Foucault's shorter essays and interviews. It tries as well to state ways in which Foucault's concepts can be an inspiration to Czech modern and contemporary history today.

Historiographical Understanding and Justification

Jan Horský

In theoretical terms, the author seeks to clarify 'understanding' and 'ethical justification' as two modes of dealing with history, and to judge them from the point of view of the competence of the historical sciences. Methodological analysis of the approaches of the historical sciences in the twentieth century, according to him, has demonstrated that knowing or understanding has taken place within a plurality of initial values. That has determined the plurality and coordinative relation of subjects of historical research and the plurality of conceptions of the facts being researched (the plurality of history). Nineteenth-century objectivist holistic conceptions were rejected. With regard to the recent 'historical dispute', which took place among Czech historians, it is appropriate here to consider the idea that historical knowledge can lead even to moral justification. From the point of view of the historical sciences the historian can legitimately attempt to understand historical actors in the sense of transposing their situation on to the junction of perspectives of processes and structures. If, however, we accept Weber's conception of the competence of science, we must admit that this historiographical understanding cannot assume the nature of a moral justification. From the point of view of religious or lay ethics, each individual Self, the author concludes, has the ability to step aside from history. If the historical sciences consider their possibilities with critical-analytical modesty, he writes, then they must admit that there are numerous levels of human history, which they are unqualified to comment on.

Discussion

Concerning Historical Terms, Mastering the Past, and European History: Three Comments for Further Discussion

Jan Křen

The author first points out the correlations, shifts, and contexts of meanings of some key historical (and political) concepts: Nazism and National Socialism, Communism and Socialism, national and international, and the names of countries and states. In his second comment he summarizes the process of coming to terms with the past of the Second World War on the sides both of the victors and of the vanquished, especially in the case of the Czech Republic and Germany, and considers the historicization of this phenomenon. Lastly, he considers the synthetic outlines of European history, which were established as a relatively new framework of historical interpretation next to traditional national and world histories.

Dejmek's Magnum Opus under the Microscope

Vít Smetana

The author presents a thorough review of Jindřich Dejmek's *Nenaplněné naděje: Politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie (1918–1938)* [Dashed hopes: Czechoslovak-British political and diplomatic relations, 1918–38] (Prague: Karolinum, 2003) and also responds briefly to Dejmek's reaction to another negative review of his work.

Some historians have called this work by Dejmek the 'book of the year' in the field of history. The present reviewer, however, finds it has many weaknesses. He argues that the author's narrowing down of the history of international relations almost exclusively to diplomatic history is difficult to accept in modern historiography. In his view it completely disregards analysis of the phenomena considered, inquiry into their causes, or the input of contemporary historical debates. He also points out places where Dejmek has wrongly dealt with the primary and secondary sources, used clumsy language, and misunderstood the English. The large work, according to the reviewer, is marked by the author's bias against British policy and its representatives while always defending Czechoslovak policy.

Puzzled by Provincial 'Realism'

Miloš Havelka

In reaction to a piece of commentary by Jiří Bílek, which cast doubt on the results of the Centre of Oral History at the Institute of Contemporary History, Prague, and on the method itself ('Rozpaky nad 'Oral history'', *Historie a vojenství*, 53 (2004) 4, pp. 121 ff), the author of the current article defends oral history as a method of research in contemporary history.

Materials

The Hoffmann Case and the Historians: What Happened at the Telecommunications Authority in August 1968

Antonín Benčík

In August 1968, Karel Hoffmann was Director of the Telecommunications Authority (Ústřední správa spojů) and in that capacity ordered the radio transmitters to be turned off on the night of 20-21 August, in order to prevent the broadcast of the official statement by the Presidium of the Central Committee (CC) of the Czechoslovak Communist Party (CPCz), which rejected the just-commenced military intervention of the five Warsaw Pact states. Shortly afterwards, Hoffmann was dismissed from the post of Director, owing to this action, but was, after the defeat of the reformers and the

establishment of the Husák regime, appointed to head the Central Council of Trade Unions (Ústřední rada odborů) at the fourteenth Congress of the CPCz in May 1971. In 1987, he was even made a secretary of the CC CPCz.

Shortly after the changes that began in mid-November 1989 he and his hard-core Party allies came under investigation on suspicion of having committed treason 21 years earlier, allegedly as active supporters of the forces of occupation. After many twists and turns in the case he was finally charged with sabotage and sentenced in October 2003 to four years in prison. In August 2004 he began his sentence in Pankrác, Prague, but was released within a month for health reasons, and did not have to serve the rest of his sentence. The whole case attracted great media attention, owing both to the debates about Czech society coming terms with the Communist past and to the fact that Hoffmann was the only high-placed Communist functionary to have been found guilty and sentenced for his pro-intervention activity in August 1968.

After a brief recapitulation of the legal proceedings of the Hoffmann case the author sets out to achieve two aims. The first is an attempt to use the accessible sources to provide a thorough reconstruction of the course of events at the Telecommunications Authority on that fateful night and also of Hoffmann's activity at the time. The second is to argue that these steps have all the attributes of treasonous behaviour. He presents evidence of how Hoffmann's approach was coordinated with the group of neo-Stalinists around Vasil Biľak, who turned to the Brezhnev leadership with the so-called 'letter of invitation' demanding military intervention, and also of Hoffmann's collaboration with the Soviets on the eve of the occupation and during it. While foreign troops entered the country, Hoffmann tried to use all means available to him, including the radio, to make public the collaborationist statement of those he supported while concealing the resolution of the CPCz Presidium, which was of the opposite opinion. Hoffmann now presents himself as a victim of political and judicial injustice. In a number of interviews and articles he has denied the facts, and has refused to assume any responsibility for the political, economic, and moral devastation of Czechoslovakia in the years of 'Normalization.' In conclusion, the author points out that Hoffmann calls the 'Prague Spring' of 1968 a work of 'counter-revolution' and the collapse of the Communist regimes the result of an act of 'betrayal' by Mikhail Gorbachev.

Reviews

Which Émigrés Were against Beneš

Jana Čechurová

Kuklík, Jan and Němeček, Jan. *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945*. Prague: Karolinum, 2004, 485 pp.

The reviewer calls Kuklík and Němeček's *Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozice v Londýně 1939–1945* (Against Beneš! The Czech and Slovak anti-Beneš opposition in London, 1939–45) a work meriting special praise. It is based on a

number of preparatory articles by the authors, and summarizes a wealth of diverse materials. Using a combination of chronological, thematic, and biographical (group) interpretations, the authors have managed for the whole period of the Second World War, to map out thoroughly and to categorize the émigré politicians in London, who one way or another defined their position in relation to Beneš and the provisional government he represented.

Twentieth-century Totalitarianisms Compared

Miloš Calda

Novák, Miroslav (ed.). *Komunismus a fašismus. Prague: Institut pro středoevropskou kulturu a politiku, 2002, 276 pp.*

The volume under review contains essays by a number of Western authors. In the first part they discuss François Furet's *Le Passé d'une Illusion* (Paris, 1995) and in the second they debate Alain Besançon's 'Mémoire et oubli du communisme' ('Forgotten Communism') (1998), which is included in the volume. The reviewer argues that the debate between Furet and Ernst Nolte about the historical and socio-psychological roots of the success of Communist ideology is the most important of the debates, and believes the whole volume to be a useful introduction to contemporary Western discussions about the relationship between the two decisive totalitarianisms of the twentieth century.

French Fascism: A Phenomenon Still Denied

Lukáš Pachta

Dobry, Michel (ed.). *Le Mythe de l'allergie française au fascisme.* Paris: Albin Michel, 2003, 459 pp.

The authors of the essay volume under review have formulated their positions in distinct opposition to the traditional views of French historiography, which denied the existence of French Fascism, arguing that society in France was immune, indeed even allergic, to it. According to the reviewer, although the debunkers of the 'myth of immunity' have demonstrated that it is untenable, they themselves fall prey to a similarly erroneous approach when they describe clearly Fascist tendencies and inclinations as a phenomenon fully comparable to Nazism in Germany or Fascism in Italy.

An 'Adventure Story' about the Fall of Democracy in Austria

Petr Koura

Jeřábek, Martin. *Konec demokracie v Rakousku, 1932–1938: Politické, hospodářské a ideologické příčiny pádu demokracie.* Prague: Dokořán, 2004, 242 pp.

This work depicts the dramatic period in modern Austrian history when the country went from a democratic parliamentary system to a Nazi regime. It is, according to the reviewer, based on an outstanding knowledge of the primary sources and secondary literature, vividly depicts events frequently neglected by Czech historians, and raises a number of questions that are thought-provoking both for political scientists and historians.

Did the Poles Intend to Attack Czechoslovakia? The Polish Army and Czechoslovakia between the Munich Agreement and the Occupation

Jiří Friedl

Deszczyński, Marek Piotr. *Ostatni egzamin: Wojsko Polskie wobec kryzysu czechosłowackiego 1938–1939.* Warsaw: Neriton, 2003, 597 pp. + appendices.

This work, based solidly on primary sources, is, according to the reviewer, a considerable contribution to Polish and Czech historiography. It reconstructs in detail the political and military relations between Warsaw and Prague in the dramatic years 1938 and 1939, providing insight into the plans and thinking of the Polish military command. The relationship of the two countries was tainted by disputes over Cieszyn/Těšín and was intensified during the Munich crisis, when the Poles annexed part of this territory. The key question, whether in autumn 1938 the Poles were preparing to attack if Czechoslovakia refused its ultimatum, is, according to the author of the work, difficult to answer with certainty. While strategic plans for this operation did exist, the relevant orders were probably never given.

Switzerland as a Dealer in Looted Art during the Second World War

František Novák

Buomberger, Thomas. *Umění loupeže – loupež umění: Švýcarsko a obchod s ukradenými kulturními statky v době druhé světové války.* Prague: BB Art, 2003, 414 pp. Translated from the German by Bruno Cempírek.

This Czech translation of *Raubkunst, Kunstraub: Die Schweiz und der Handel mit gestohlenen Kulturgütern zur Zeit des Zweiten Weltkriegs* (Zurich, 1998) by the Swiss historian and documentary maker Thomas Buomberger maps out the role of Switzerland as

a land where trade flourished in art stolen by the Germans in the occupied countries during the Second World War. It focuses on several key figures in these transactions, demonstrates their collaboration with leading Nazis, and points to the unwillingness of the Swiss authorities after the war to return artworks to their original owners by arguing that they had been *bona fide* purchases.

How Not to Write about the Brezhnev Doctrine

Jan Růžička

Ouimet, Matthew J. *The Rise and Fall of the Brezhnev Doctrine in Soviet Foreign Policy.* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003, 309 pp.

A political analyst of the US Department of State, the author Matthew J. Ouimet conceives the Brezhnev Doctrine as a qualitatively new phenomenon in Soviet Foreign policy, and dates its demise to the summer of 1981, when the Soviet brass allegedly rose up against the idea of Soviet intervention in Poland. The author's thesis is, however, based on a single piece of testimony and his sources are generally flimsy. The reviewer also reproaches him for an unbalanced presentation, a black-and-white view, and coming up with historical causes based on how events turned out. The whole book, the reviewer argues, is a lost opportunity and a negative example of a certain kind of work in historiography.

Not Quite a Breakthrough: A Biography of Ceauşescu in the Context of Czech Writing on the History of Romania

Lukáš Babka

Tejchman, Miroslav. *Nicolae Ceauşescu: Život a smrt jednoho diktátora.* Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2004, 205 pp.

The reviewer outlines the relatively unsatisfactory state of Czech historical research on Romania and on the basis of this sees Tejchman's *Nicolae Ceauşescu: Život a smrt jednoho diktátora* (N.C.: The life and death of a dictator) as the first work and one clearly needed but he has mixed feelings about the results. Tejchman, the leading expert on Romanian history in Czech circles, has used a number of his earlier works to produce the book under review and consequently, argues the reviewer, he has this time contributed little new. Moreover, since he has concentrated too much on Ceauşescu and the Ceauşescu family, Tejchman has failed to achieve his declared aim of writing a brief history of post-war Romania.

Closely Listening and Looking at the Past: The German Periodical 'Horch und Guck'

Tomáš Vilímek

The author provides an extensive report on *Horch und Guck*, a German historical-literary journal, which has been published by the Bürgerkomitee 15. Januar since 1992. The committee, located in Berlin, is made up mainly of people who took part in the East German opposition to the Communist regime and it was responsible for saving from destruction the files of the former East German secret police. The topics of the journal are mainly related to the operation of the state security forces and other organs of power, as well as the East German opposition movement and expressions of resistance to the regime. The carefully considered, richly conceived numbers of *Horch und Guck* (published as a quarterly since 1999) contain articles by non-German historians, including Czech ones, who write on similar topics in other countries of the former Soviet bloc.

Contributors

Lukáš Babka (1977), an historian and political scientist, is Director of the Slavonic Library of the National Library, Prague. His chief research area is the history of the Soviet Union, particularly the Soviet prison and state security systems.

Antonín Benčík (1926) was formerly a Senior Researcher of the Institute of Contemporary History, Prague, and now works with the Institute externally. His area of specialization is the Czechoslovak resistance during the Second World War and the reform movement of the Prague Spring of 1968. He has written or co-written a number of works, including *Rekviem za Pražské jaro* (Třebíč, 1998) and *Utajovaná pravda o Alexandru Dubčekovi: Drama muže, který předběhl svou dobu* (Prague, 2001).

Miloš Calda (1943) is Head of the Department of American Studies in the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His research interests include the history of the USA, particularly the American political system, the intellectual history of the American left, US immigration policy, and jazz as a cultural phenomenon. He has translated a number of publications from English and is author of *The American Left and the Challenges of the 1930s* (Prague, 1998).

Jana Čechurová (1969), Docent in the Institute of Czech History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague, is concerned with Czech history in the first half of the twentieth century. Among her publications is *Alois Rašín: Dramatický život českého politika* (Prague, 1997) and *Čeští svobodní zednáři ve XX. století* (Prague, 2002).

Jiří Friedl (1976) is a Lecturer at the School of Business, Silesian University, Opava, and a Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His research interests include Czechoslovak-Polish relations and twentieth-century Polish history. He is currently completing a book on relations between the Czechoslovak and Polish armies in 1939–45.

Miloš Havelka (1944) is Vice Dean of Scholarship and Research at the Faculty of the Humanities, Charles University, Prague, and is also a visiting professor at Chemnitz. He specializes in the history of sociology, philosophy, and historiography, as well as questions of epistemology in the social sciences. His publications include the annotated anthology *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague, 1995) and *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny 'české otázky' 1895–1989* (Prague, 2001).

Jan Horský (1963) lectures at the Faculty of the Humanities and the Institute of Czech History, at the Faculty of Arts, both at Charles University. His research areas are the history of the family and historical demography and the history of historiography, particularly its methodological and epistemological aspects. His publications include, co-authored with Markéta Seligová, *Rodina našich předků* (Prague, 1996) and the essay volume *Kulturní a sociální skutečnost v dějezpytném myšlení* (Ústí nad Labem, 1999).

Petr Koura (1978) is a postgraduate student of Czech history at the Faculty of Arts, Charles University, and also works in the Institute of Contemporary History, Prague. His research interests include modern Czech history, particularly the resistance movement in Bohemia and Moravia during the German occupation. He is author of *Podplukovník Josef Balabán: Život a smrt velitele legendární odbojové skupiny 'Tři králové'* (Prague, 2003).

Jan Křen (1930) is Professor of History at Charles University, Prague, lecturing at the Faculty of Social Sciences, Prague, and at universities in Austria and Germany. His area of specialization is the modern history of central Europe and Czech-German relations. Among his many publications is *Konfliktní společenství: Češi a Němci 1780–1918* (Prague, 1991, and Munich, 1996).

Bedřich Loewenstein (1929) was, till 1970, a Senior Researcher in the Institute of History at the Academy of Sciences, Prague, and then, from 1979 to 1994, Professor of Modern History at the Freie Universität Berlin. His academic interests include modern European history from the eighteenth century to the present, particularly civil society and the idea of progress in European thought. His publications include the volume of essays *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno, 1997 and Dresden, 2003) and *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace* (Prague, 1995).

Françoise Mayer (1957) is a former Director of the French Centre for Research in the Social Sciences (CEFRES), Prague, and is now Assistant Professor at the Université Paul Valéry, Montpellier. Her chief area of research is the social memory of Communism and the intellectual history of Czechoslovak dissent. Among her publications is *Les Tchèques et leur communisme: Mémoire et identités politiques* (Paris, 2004).

František Novák (1974) is a doctoral student in the Institute of International Studies, at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. His main academic

interest is in cultural-historical aspects of the modern history of the German-speaking countries.

Lukáš Pachta (1981) is a student of the Institute of International Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague, and is also a researcher in the EUROPEUM Institute of European Politics. His chief academic interests are current affairs in the European Union, French political history, and contemporary France. With David Král he is co-author of *Česká republika a irácká krize: Formování české pozice* (Prague, 2005).

Jan Růžička (1978) is a graduate of the Institute of International Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. He is currently on a Fulbright Scholarship at Brandeis University in Waltham, Massachusetts, USA. His chief academic interest is in international-relations theory and modern European history, particularly that of central and Eastern Europe.

Vít Smetana (1973) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His chief area of research is the history of international politics and diplomacy during the Second World War and the first phase of the Cold War. He is editor of the Czech edition of Robert F. Kennedy's account of the Cuban missile crisis, *Třináct dní* (Prague, 1999).

Jiří Suk (1966) is a Senior Researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His primary area of research is Czechoslovakia from the late 1960s to the present, particularly changes in the political system in 1989–93. His latest publication is *Labyrintem revoluce: Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)* (Prague, 2003).

Zdeněk Vašíček (1933), a former political prisoner and Charter 77 signatory, has lectured at Brno, Prague, Bochum, Paris, and Rome. His main areas of academic interest are the theories and methods of archaeology and historiography, on which he has published in English, French, and Italian. His Czech publications include *Obrazy (minulosti): O bytí, poznání a podání minulého času* (Prague, 1996) and two volumes of essays *Přijetí podmínek* (Prague, 1996) and *Podmínky volby* (Prague, 2003).

Tomáš Vilímek (1976) is a doctoral student in the Department of Political Science at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. He chief academic interests are the environmental, sociological, and economical factors that led to the collapse of the Communist regimes in Czechoslovakia and East Germany, as well as the comparative history of the opposition in the two countries.

Contents

Articles

Françoise Mayer and Zdeněk Vašíček — Past and Present, Memory and History 9

Bedřich Loewenstein — Historicism and Cultural Pessimism: The Nineteenth-century Idea of Progress Reconsidered 33

Jiří Suk — The Arrival of Foucault in Bohemia: The 'Archaeological' and 'Genealogical' Methods from the Perspective of an Historian 51

Jan Horský — Historiographical Understanding and Justification . . . 66

Discussion

Jan Křen — Concerning Historical Terms, Mastering the Past, and European History: Three Comments for Further Discussion. 82

Vít Smetana — Dejmek's Magnum Opus under the Microscope 97

Miloš Havelka — Puzzled by Provincial 'Realism' 117

Materials

Antonín Benčík — The Hoffmann Case and the Historians: What Happened at the Telecommunications Authority in August 1968. 120

Reviews

Jana Čechurová — Which Émigrés Were against Beneš 142

Miloš Calda — Twentieth-century Totalitarianisms Compared 146

Lukáš Pachta — French Fascism: A Phenomenon Still Denied 152

Petr Koura — An 'Adventure Story' about the Fall of Democracy in Austria 157

Jiří Friedl — Did the Poles Intend to Attack Czechoslovakia? The Polish Army and Czechoslovakia between the Munich Agreement and the Occupation 161

František Novák — Switzerland as a Dealer in Looted Art during the Second World War 169

Jan Růžička — How Not to Write about the Brezhnev Doctrine 174

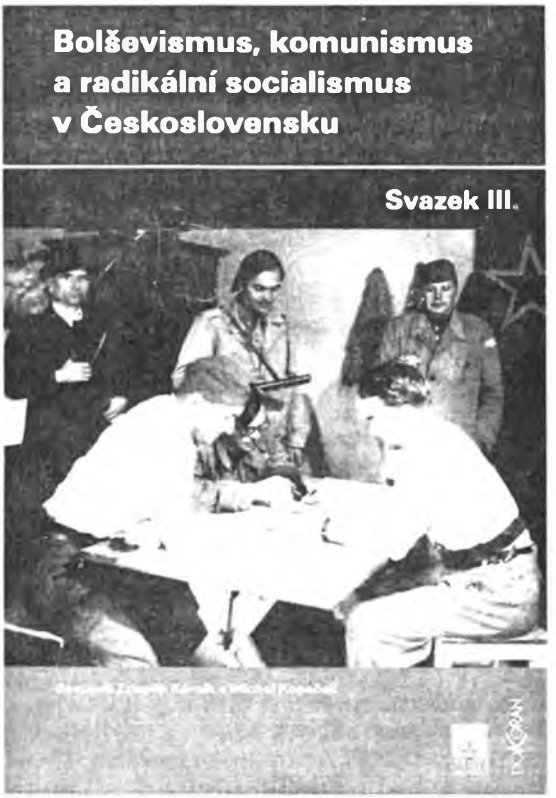
Lukáš Babka — Not Quite a Breakthrough: A Biography of Ceauşescu in the Context of Czech Writing on the History of Romania 179

Tomáš Vilímek — Closely Listening and Looking at the Past: The German Periodical 'Horch und Guck' 188

Annotations 199

Summaries 214

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR vydal:

Informace pro autory

Časopis *Soudobé dějiny* vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora. Mohou být psány česky nebo slovensky, případně v hlavních evropských jazycích. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16–32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na disketě (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce:
   soudobe.dejiny@usd.cas.cz nebo *drapala@usd.cas.cz*.
2. Poznámkový aparát připojte pokud možno na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
3. a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), název a značka fondu (sbírky), signatura, název nebo popis dokumentu.
   b) V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie**: Jméno autora (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno) – spoluautoři: *Název: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať ze sborníku**: Autor stati – spoluautoři (viz výše): Název: Podnázev. In: Editor sborníku – spoluediteři (obdobně jako u autora monografie) (ed.): *Název sborníku: Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, nakladatel rok vydání, rozmezí stran. **Stať z časopisu**: Autor stati – spoluautoři (viz výše): Název: Podnázev. In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo (rok), rozmezí stran. **Stať z denního tisku**: Autor stati (viz výše): Název: Podnázev. In: *Název novin* (kurzivou), přesné datum, rozmezí stran.
   c) Pro recenzi a anotaci: uveďte ještě další údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.) a o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatele; edici, rejstříky, bibliografie ap.).
4. Připojte **resumé** v rozsahu 15–30 řádek pro překlad do angličtiny. Pro informace o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (aktuální zaměstnání, oblast specializace, případně název Vaší profilové publikace s místem a rokem vydání).

Soudobé dějiny
budou s potěšením publikovat anotace nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí i zahraniční a předem za ně děkují.

Redakce

Vydává Ústav pro soudobé dějiny

Françoise Mayerová – Zdeněk Vašíček Minulost a současnost, paměť a dějiny

Bedřich Loewenstein Historismus a kulturní pesimismus
Revize ideje pokroku v 19. století

Jiří Suk Foucaultův příchod do Čech
„Archeologická" a „genealogická" metoda z perspektivy historika

Jan Horský Dějinné porozumění a ospravedlnění

Jan Křen O historických pojmech, zvládání minulosti a evropských dějinách
Tři diskusní poznámky

Vít Smetana Dejmkovo velké dílo pod drobnohledem

Antonín Benčík Kauza Karel Hoffmann versus historikové
Aneb co se dělo v srpnu 1968 na Ústřední správě spojů

Recenze

Anotace